литер.

СТАРОБЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Д 7

ЧИТ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Боню Ст. Ангелов, Лиляна Грашева, Петър Динеков,
(отг. редактор), Христо Кодов

Адрес на редакцията: Старобългарска литература
Институт за литература, кв. „Гео Милев“, ул. „Акад. Г. Бончев“, IX бл.

© Институт за литература
1980
c/o, Jusautor, Sofia

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Технически редактор *Д. Калинова* Коректор *Ел. Котева*
Изд. индекс 7424 Дадена за набор на 26. XII. 1979 г. Подп. за печат 15. III. 1980 г. Код 28 9535322311 / 5064-9-80
70×100/16 Тираж 700 Печ. коли 7,75 Изд. коли 10,04 УИК 12,37 Цена 1,67 лв.
Печатница на БАН — 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“ Поръчка № 94
82 Б (05)

СТАРОБЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА 6 · СОФИЯ · 1980

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ—ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Пр 4555/80

ЧИТ

СЪДЪРЖАНИЕ

Красимир Станчев — Нормативност на средновековната естетика и поетика 3
Игорь Калиганов — Житие Георгия Нового в русской литературе XVI в. (Исторический фон, идеологическая направленность, литературное окружение) 11
Иван Буюклиев — Манасиевата хроника и проблемите на българския книжовен език през Средновековието 25
Боню Ст. Ангелов — Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски 50
Иван Добрев — Палеографски бележки върху царското титулуване и някои царски отличия през епохата на Второто българско царство 69

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

Георги Данчев — Неизвестен сборник със смесено съдържание от първата половина на XIX в. 81
Мирослав Зафиров — Един неизвестен ръкопис на Владислав Граматик 92

ПРЕГЛЕД

Татяна Мострова — Международен симпозиум за Супрасълския сборник 99
Милена Рождественская — Конференция по русско-болгарским литературным связям (Ленинград) 102

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Пейо Димитров — Равносметка на проучванията върху XIII в. 104
Иван Венедиков — Формирането на старобългарската култура 107
Елена Томова — Въпроси на старобългарската литература в една нова книга 111

БИБЛИОГРАФИЯ

Донка Илинова — Публикации по старобългарска литература и култура, излезли в България през 1977 г. 114

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

НОРМАТИВНОСТ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА ЕСТЕТИКА И ПОЕТИКА

КРАСИМИР СТАНЧЕВ

Средновековното изкуство е подчинено на естетически принципи, които в значителна степен се отличават от тези на новото време (от Ренесанса насам) и същевременно са възникнали като отрицание на естетиката и поетиката на предходната епоха на античността. Централно място в средновековните естетически схващания заема категорията „образ", чрез която се преодолява противоречието между необходимостта от познаване на трансцендентното и неговата принципна непознаваемост.[1] От разсъжденията на средновековните мислители за образното познание и изобщо за същността на изкуството, както и от художествената практика на Средновековието се извличат основните принципи на средновековното изкуство. Те могат да се формулират като *принцип на двойното отражение* (действителността се отразява в изкуството, пречупена през призмата на християнската митология) и *принцип на отъждествяването* (отделните явления от действителността се разглеждат като варианти на един инвариантен тип, имащ свой митологически прототип).[2] Тези принципи обуславят основните особености на поетиката на средновековното изкуство и конкретно на старобългарската литература. Базисен момент за изясняването на тези особености е проследяването на съотношението „художествен образ — митологичен образ", т. е. на взаимодействието между двете отразяващи действителността системи — християнската митология и изкуството, което на практика се реализира като отношение между две групи текстове (или между два текста, ако приемем обобщеното семиотическо понятие „текст").

Християнската митология обслужва християнската религия и изпълнява спрямо нея функциите на знакова система от по-низша степен, която религията използува като език, със средствата на който се кодира нейното съдържание. В процеса на превръщане на митологията в език на религията елементите на съответния текст, които се явяват символи на мита, се подлагат на ритуализация, тяхното значение трайно се свързва със съответния мит (или митологичен образ). С развитието на християнството като религия този процес обхваща библейските книги. В свещеното предание библейските текстове получават религиозно осмисляне и се свързват трайно с опреде-

[1] Срв. В. В. Бычков. Образ как категория византийской эстетики — ВВ, 34, М., 1973; Кр. Станчев. Концепцията на Псевдо-Дионисий Ареопагит за образното познание и нейното разпространение в Средновековна България. — Старобългарска литература, кн. 3, 1978.

[2] Вж. Кр. Станчев. За някои основни принципи на средновековната естетика. — Литературна мисъл, г. XXI, 1977, кн. 8.

лени митологически значения, върху които се гради религиозната система. Така например новозаветните притчи дават ярък пример за ритуализация, за включване в азбуката на религиозния код на сюжетни текстове, които първоначално (или пък разгледани сами по себе си, извън контекста) не изпълняват такива функции.[3]

Разбира се, митологическите представи и митологическите текстове в известна степен могат да бъдат обособени, да се разглеждат отделно. Според някои автори дори е невъзможно да съществува специфично митологически текст.[4] Но Е. М. Мелетински с основание пише, че относителната обособеност на митологическите представи и митологическите текстове не ни позволява да забравяме за принципното единство на тези две страни на мита, за това, че „космогония и космология в мифе совпадают, что языком протекающих во времени 'достоверных' мифических событий описывается космическое и социальное 'пространство'"[5]. Християнските митологически представи са намерили своето основно изложение в Библията, почитана като „Свещено писание", като „божие откровение". Следователно елементите на библейския текст (фабулно-сюжетни, езиково-стилистични, образни и пр.), използувани — директно или асоциативно — в друга словесна творба, ще играят ролята на сигнал, който съобщава, че и новият текст има митологическа семантика, че и той трябва да бъде възприеман не сам по себе си, а в съпоставка с библейския и свързаните с него митологически значения.

Така съотношението между средновековното изкуство и християнската митология като отношение между две знакови системи получава съвсем конкретни измерения като отношение между два текста. Всеки от тях представлява система от елементи (в литературата — словесни), при което значенията възникват при пресичането (или успоредяването) на двете системи. При това пресичане (или успоредяване) съответните елементи от художествената система, запазвайки и функциите си на знак сам по себе си, със своя собствена семантика, същевременно се свързват със семантиката на елементите от митологическия текст, която е строго фиксирана. А понеже и двата текста — митологическият и художественият — се надстрояват върху естествения език, който спрямо тях е кодираща система от предидущо ниво и благодарение на който вътре в двата текста (поотделно) съществуват знакови отношения, то *елементите на художествения текст се оказват натоварени със съвкупност от значения, съотнесени с един и същ обект на изображение.* Това е особено важно за семантичния анализ на средновековното изкуство. Изявяването на едно от значенията на художествения образ още не значи, че е разкрита в пълнота неговата семантика.

* * *

Влизайки в тези сложни знакови отношения, превръщайки се в знакова система, средновековното изкуство неизбежно се нуждае от *повишаване степента на вътрешна организираност,* която е безусловно необходима за всяка знакова система. Налага се отделните художествени елементи да се свържат трайно с определени значения и да се спазват устойчиви правила

[3] Срв. А. А. Зализняк, Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров. О возможности структурно-типологического изучения некоторых моделирующих семиотических систем. — В: Структурно-типологические исследования. Сборник статей. М., 1962, с. 138.

[4] Вж. А. М. Пятигорский. Некоторые общие замечания о мифологии с точки зрения психолога. — Труды по знаковым системам, II (Ученые записки Тартуского государственного университета, вып. 181). Тарту, 1965, с. 39.

[5] Е. М. Мелетинский. Поэтика мифа. М., 1976, с. 172.

за съчетаването на тези елементи, т. е. да се формират „лексиката“ и „граматиката“ на системата. Така основните принципи на средновековната естетика обуславят „закрепостяването“ на средствата за художествен израз, *нормативността на средновековната поетика*. Под различни названия — нормативност, каноничност, етикетност, трафаретност, традиционност и пр. — тази основна особеност на средновековната поетика е изтъквана от различни изследователи върху материал от литературата на различни средновековни региони: Западна Европа, византийско-славянския свят, Далечния Изток, арабския свят, както и в сравнително-типологически план.[6] Сходно явление се наблюдава и във фолклора и митологията на древните и средновековните общества,[7] което даде възможност за прокарване на типологически паралели и за типологическа класификация, базираща се именно на тази обща особеност на средновековните литератури и фолклора.[8] Конкретните проявления на нормативността в средновековното изкуство и в частност в старобългарската литература предлагат теми за множество самостоятелни изследвания. Тук ще ни занимава въпросът за уточняването на понятийно-терминологичния апарат, с който се характеризира това явление, респ. разграничаването на понятия и термини, употребявани нерядко като синоними.

Нормативността на средновековната поетика най-често се конкретизира с помощта на термините *канон*[9] и *етикет*[10]. По традиция понятието „*канон*“ се свързва с изобразителните изкуства и се определя като „средна статистическа отвлечена норма, която обединява всички индивидуални различия в строежа на фигурата“, „правило, изградено върху средните пропорции на човешкото тяло“.[11] В по-разширен изкуствоведчески план прави опит да определи понятието „канон“ А. Ф. Лосев. Изтъквайки, че художественият канон предполага съществуването на външни пространствено-временни закономерности на изкуството, но не се свежда само до тях; че се базира на структурата на произведението, но не се покрива с нея; че се явява по-нататъшна модификация на стила, Лосев стига до понятието „модел на художественото произведение“, чрез което пристъпва към следното определение на канона: „Канон есть количественно-структурная модель художественного произведения такого стиля, который, являясь определенным социально-

---

[6] Срв. някои по-нови и по-обобщаващи изследвания: Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы. Л., 1967 (II изд., Л., 1971); P. Zumthor. Essai de poetique medievale. Paris, 1972; Проблема канонав древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. — В: Сборник статей. М., 1973; Б. Я. Шидфар. Образная система арабской классической литературы (VI—XII в.). М., 1974; Б. Л. Рифтин. Типология и взаимосвязи средневековых литератур. — В: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974; М. Б. Мейлах. Язык трубадуров. М., 1975; С. С. Аверинцев. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, и др.

[7] Начало на нов етап в изследванията в тази област постави излязлата през 1928 г. книга на В. Я. Пропп „Морфология сказки“ (II изд. М., 1969). Срв. и някои по-нови изследвания, разширяващи проблематиката: Г. Л. Пермяков. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). М., 1970; Н. Рошияну. Традиционные формулы сказки. М., 1974; П. А. Гринцер. Древнеиндийский эпос. М., 1974; Сб. Типологические исследования по фольклору. М., 1975; Е. М. Мелетинский. Поэтика мифа. М., 1976, и др.

[8] Вж. Ю. М. Лотман. Структура художественного текста. М., 1970, с. 349—353; Каноническое искусство как информационный парадокс. — В: Проблема канона. М., 1973.

[9] Срв. например изследванията в споменатия сборник „Проблема канона“.

[10] Терминът „литературен етикет“ бе въведен от Д. С. Лихачов („Литературный этикет“.. . ., ТОДРЛ, XVII, 1961, по-късно и в „Поэтика древнерусской литературы“, главата „Литературный этикет“) и възприет от редица изследователи.

[11] Кр. Чоканов. Пластична анатомия, II изд. С., 1974, с. 372.

историческим показателем, интерпретируется как принцип конструирования известного множества произведений. Эта модель оказывается образцом и критерием положительной оценки произведений искусства, воплощающих художественный канон."[12] В това определение канонът се свързва преди всичко с нормативността на конструктивните принципи на художественото произведение. Позитивното възприемане на произведението от страна на съответната публика идва именно като резултат от спазването на инвариантния конструктивен модел, от спазването нормите на поетиката.

Въвеждайки термина (и понятието) *„етикет"*, Д. С. Лихачов го разграничава от канона, който се явява според него функция на етикета. Етикетността, както изтъква съветският учен, характеризира феодалното общество като цяло и от живота прониква в изкуството: „Этикетност присуща феодализму, ею пронизана жизнь. Исскусство подчинено этой форме феодального принуждения. Искусство не только изображает жизнь, но и придает ей этикетные формы. . . . Литературный этикет и выработанные им литературные каноны — наиболее типичная средневековая условно-нормативная связь содержания с формой."[13]

Отнасяйки към канона устойчивите литературни формули, Д. С. Лихачов изтъква, че техният избор зависи не толкова от жанра, колкото от предмета на изображение.[14] В крайна сметка се стига до един момент, който би могъл да се приеме за определение на етикета:[15] „Из чего слагается этот литературный этикет средневекового писателя? Он слагается: 1) из представленый о том, как должен был совершаться тот или оной ход событий; 2) из представлений о том, как должно было вести себя действующее лицо сообразно своему положению; и 3) из представлений о том, какими словами должен описывать писатель совершающееся. Перед нами, следовательно, этикет миропорядка, этикет поведения и этикет словесный."[16]

За по-точното разграничаване на етикет и канон е важна още една мисъл на Д. С. Лихачов — за това, че средновековната идеализация в значителна степен е подчинена на етикета, че етикетът „становится формой и существом идеализации"[17]. Тъй като въпросът за идеализацията е тясно свързан с характера на средновековния художествен (и не само художествен) идеал, то е ясно, че етикетът е свързан със същността на този идеал и формите за неговото реализиране в изкуството.

И така, бидейки единно явление (в смисъл че функционира на всички нива на художествената структура), средновековната нормативност има две страни, които е подходящо да бъдат разграничени чрез употребата на два различни термина — етикет и канон, без обаче който и да било от тях да се разширява до обем, покриващ общото понятие „нормативност". Пречупването на явленията от действителността през призмата на религиозно-митологическите представи на Средновековието (принципът на двойното отражение) поражда *художествения етикет — една нормативна система от етико-естетически възгледи, свързани с ценностните представи на християнството и* определящи *какво* трябва да представлява, *какво* трябва да изразява художественото произведение, художественият образ. С други думи, етикетът е свързан преди всичко със същностната страна на средновековния

[12] А. Ф. Лосев. О понятии художественного канона. — В: Проблема канона. . ., с. 15.

[13] Д. С. Лихачев. Поэтика, II изд, с. 96

[14] Пак там, с. 96—97.

[15] Ако не беше собствената категоричност на Д. С. Лихачов, изразена в личен разговор, че това не е определение в строгия смисъл на думата.

[16] Д. С. Лихачев. Поэтика, II изд., с. 108.

[17] Пак там, с. 106.

художествен идеал, с неговите гносеологически и аксиологически измерения, със семантичния аспект на художествената система.

От своя страна етикетът обуславя *художествените канони* — системата от художествени средства (поетиката), това, *как* да бъде изграден художественият образ и произведението като цяло, за да съответствува на художествения идеал, да се приближава максимално до него. С други думи, *канонът е свързан с конструктивните принципи на художественото произведение*, със синтактичния аспект на художествената система. Изграждането на образа-знак и на произведението като цяло по определени канони дава възможност за съпоставяне по парадигматичната ос с други явления от този порядък и по този начин да бъде постигната семантиката, която е предварително детерминирана от етикета.

Възникването и битуването на художествения етикет са обусловени от господствуващите в Средновековието религиозно-митологически представи на християнството, определящи параметрите на цялостния идеологически живот през епохата. Тези представи от своя страна почиват върху свещените текстове и техните по-късни тълкувания. И тъй като средновековното изкуство независимо дали пряко обслужва религиозния култ или не — е подчинено на християнския мироглед и това подчинение се постига най-вече чрез етикета, то съвсем логично е, че основният източник на художествените и в частност литературните канони се явява именно Свещеното писание. Библията предлага модели, източник е на канони за всички нива на средновековното литературно произведение — сюжетно-фабулно, композиционно, езиково-стилистично и т. н. Достатъчно е да се припомни например това, че като сюжетно-фабулен модел на житията до голяма степен служи евангелският текст, че деветпесенната композиция на служебните канони е свързана с деветте библейски песни, че цитати от Библията изобилствуват във всички жанрове на средновековната византийско-славянска литература.

* * *

С нормативността на средновековното изкуство е свързана и неговата *традиционност*. Често тези два термина се употребяват като синоними, но това е неправилно, тъй като отново става дума за две различни страни на явлението. В развитието на всяко нормативно изкуство могат да се обособят три етапа: установяване на каноните, подреждането им в система, формализация на каноните (превръщането им в кодираща система, език, чрез който може да се предава информация от друго естество).[18] Тези етапи рядко могат да се проследят в развитието на една и съща култура. По-чест е случаят, когато следващият етап в развитието на изкуството към нормативност се реализира в рамките на друга култура, усвоила традициите на предшествуващите я и доразвила заложените в тях канонизиращи тенденции в своя нормативна система. Такъв пример ни дава Византия, чието изкуство, отличаващо се с висока степен на каноничност (и изобщо нормативност) се корени едновременно в гръко-римската античност и в източната древност.[19]

Така или иначе, но нормите, етикетът и канонът на дадено изкуство, преди да станат традиция, са били нещо ново за съответния културен регион, дошли да сменят други норми или изобщо друг тип художествена култура.

---

[18] Наличието на тези етапи в един частен случай е отбелязано от Н. С. Николаева. Каноническая структура японского сада. — В: Проблема канона. . . ., с. 49.

[19] Срв. интересните разсъждения върху тази тема на С. С. Аверинцев. Западно-восточный генезис литературных канонов византийского средневековья. — В: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974.

За традиционност може да се говори едва след установяването на правилата и след подреждането им в нормативна система. Византийските жития от протовизантийската епоха например, както и тези от иконоборческия период, ако и да съдържат основните белези на агиографската норма, за времето си са били нещо ново, дошло да смени биографичната традиция на гръко-римската античност. Неслучайно тяхното утвърждаване като част от официалната, от „високата" литература е един продължителен процес, който невинаги е вървял гладко.[20] И фактически едва с кодификационната дейност на Симеон Метафраст (X—нач. на XI в.) окончателно се изгражда нормативната система на византийската агиографска проза. При това неговата реформа, ако и да има дълбоко нормативен характер и да довежда до формализация на жанра, на времето е била възприемана като нещо ново, като обновяване на съществуващата традиция чрез нейната систематизация и кодификация. Същото явление се наблюдава и в България през XIV в., когато Патриарх Евтимий реформира цялостния художествен живот, в частност агиографските жанрове. В известното място в увода на житието на Иван Рилски Евтимий много ясно изразява отношението си към традицията и съответно противоречието между традиция и норма: . . . **иже прѣжде на̀ о немь не хитрѣ нѣкако и гржбѣ сѫписаша, сіа по лѣпотѣ, іакоже ключимо есть, вєрѫдно сѫповѣдаты потъщахомсѧ.**[21] Стремежът на Евтимий да пише, „както се полага" (іако же ключимо есть), т. е. като се спазват определени норми, е ясно противопоставен на традицията, на писаното до него. Друг е въпросът, че нормите, които въвежда Евтимий, са били вече традиция във Византия. Но за развитието на старобългарската агиографска проза те са нещо ново, обновяващо местната традиция.

С други думи, между традиция и норма могат да съществуват различни отношения. В едни случаи дадена нормативна система се явява нещо ново, противостоящо на традицията, като понякога правилата могат да бъдат изведени от същата тази традиция, а друг път да бъдат привнесени отвън; в други случаи самата норма се превръща в традиция и тогава може да се говори за съвпадането им, но не и за сливане на понятията. Несъвпадането на норма и традиция в различна степен засяга художествения етикет и художествените канони. Етикетът е по-стабилната, по-неизменчивата страна на художествената нормативност. В рамките на етико-естетическата концепция, която го обуславя, той не се променя по същество, свързан е с един устойчив художествен идеал, като не са изключени, разбира се, известни вариации. По-друго е положението с художествените канони. Запазвайки нормативността си, художественият израз, конкретната реализация на идеала има възможност да варира в известни рамки. Устойчивостта на формулите — фабулно-сюжетни, композиционни, словесни — се запазва, но в подбора и комбинирането им творецът разполага с известна свобода.

И така средновековният художник (в широкия смисъл на думата) разполага с определен набор от устойчиви изразни средства със строго фиксирана семантика, които той е свободен да комбинира така, че да изгради образ, отговарящ на изискванията на етикета, натоварен с предварително определено значение. Тук стигаме до въпроса за съотношението между нормативност и творческо начало в средновековното изкуство и до едно явление, на което обръща внимание Ю. М. Лотман. Става дума за т. нар. „ин-

[20] Срв. например H. D e l e h a y e. Sanctus. Essai sur le culte des saints dans l'antiquite. Bruxelles, 1927, p. 194.

[21] Й о р д. И в а н о в. Жития на св. Ивана Рилски. С., 1936, с. 60.

формационен парадокс“ на нормативното изкуство.[22] На пръв поглед нормативността на средновековното изкуство, както и на фолклора и пр., дава възможност към неговия анализ да се пристъпи с методите за изучаване на общоезиковите системи, като се излиза от Сосюровата опозиция „език—реч“. Но на практика има една съществена разлика. Текстът на естествения език се реализира при пълна автоматизация на изразяването и пределна свобода на съдържанието, а художествените текстове, принадлежащи към кръга на нормативното изкуство, в това отношение се изграждат на обратния принцип: съобщението при тях е пределно канонизирано, а „езикът“ на системата запазва известна неавтоматизираност.[23] Или по думите на Ю. М. Лотман: „если на русском, китайском или любом другом языке можно говорить о чем угодно, на языке волшебных сказок можно говорить только об определенных вещах“[24]. Обяснението на този „информационен парадокс“ Лотман намира в това, че ако съвременният художествен текст съдържа цялата информация и читателят е просто читател, „получател на информация“, при фолклора, при средновековното творчество и пр. текстът съдържа само част от информацията, явява се не толкова неин носител, колкото възбудител на цял комплекс от представи, предварително съществуващи в съзнанието на възприемащия.

Това обяснение намира потвърждение и в материала, който ни предлага старобългарската литература. Житиеписецът например, изграждайки един образ, който е предварително определен в същностно и ценностно отношение, си служи с набор от канонизирани средства за художествен израз, които настройват съзнанието на възприемащия в съответната насока, програмират го съобразно с изискванията на художествения етикет, съобразно с предварително съществуващите представи за дадения тип герой. Художествените канони чрез своите знакови функции отвеждат възприемащото съзнание към определена семантична сфера, към представите за други герои от този тип, към митологическия прототип и съответните библейски текстове, в които той е художествено въплътен. По този начин всяка ситуативна формула или устойчиво словосъчетание пораждат комплекс от представи, явяват се активизатори за сътворчество, като същевременно определят посоката, в която трябва да се развива доизграждането на образа във възприемащото съзнание.

Тази фиксираност на художествената информация, гарантирана от етикета и каноните, обуславя и творческата свобода на средновековния автор, като същевременно определя и нейните граници. Това е свобода на импровизацията, свобода на подбора и комбинирането на фактите, фабулните ситуации и средствата за словесен израз, стига те да са съобразени с каноните и крайният резултат да отговаря на изискванията на етикета.

* * *

Разграничаването на етикетност и каноничност в рамките на нормативността на средновековното изкуство, както и на нормативност и традиционност, е от значение не само при анализа на отделните творби или на продукцията на един автор или една школа, но при разглеждането на литературно-историческия (и изобщо художествения) процес в Средновековието като цяло. Двустранността на явлението „нормативност“ и различното отношение на

[22] В ж. Ю. Лотман. Каноническое искусство как информационный парадокс.— В: Проблема канона. . ., с. 16—22.
[23] Пак там, с. 17.
[24] Пак там.

етикетността и каноничността към традиционността позволяват да се проследи реално развитието на средновековното изкуство, без да се подценяват или надценяват отделните явления. По отношение на каноните или по-общо на поетиката средновековното изкуство търпи развитие (в определени рамки), обновление. През XIV и началото на XV в. например старобългарската литература (както и изобразителното изкуство, изкуството на ръкописната книга и пр.) преживява едно обновяване на художествените канони (главно жанрово-композиционни и езиково-стилистични), свързани и с влиянието на неизползувани дотогава източници на нормативна образност, принадлежащи обаче към добре познатия общ източник — Библията (например влиянието на библейската „Песен на песните“ върху автори като Евтимий, Йоасаф Бдински и др.). Но това обновление не е свързано с промяна на художествения етикет, на етико-естетическите възгледи, то е обновление на поетиката *в рамките* на средновековната естетическа концепция, в рамките на цялостната източноправославна традиция. Когато обновителните тенденции засегнат и етикета, когато доведат до нарушения на основните принципи на средновековната естетика, тогава вече може да се говори за изживяване на средновековната естетическа концепция, за начало на преход към нов тип естетическо съзнание. Смесването на понятията, изразяващо се и в смесване на термините, може да доведе до неверни оценки за развитието на литературния процес, до едностранчиво тълкуване на отделни негови етапи и в крайна сметка до несъобразяване със спецификата на средновековното изкуство, с нормативността на неговата естетика и поетика, произтичаща от принципите на двойното отражение и на отъждествяването.

ЖИТИЕ ГЕОРГИЯ НОВОГО В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVI В.

(Исторический фон, идеологическая направленность, литературное окружение)

ИГОРЬ КАЛИГАНОВ

Среди популярных в русской агиографии имен болгарских политических, культурных и церковных деятелей — Кирилла и Мефодия, Ивана Рильского, Климента Охридского, Илариона Мыгленского, Евфимия Тырновского и др.— стоит имя и Георгия Нового. К судьбе этого житийного героя XVI в. русские книжники проявили самый горячий интерес и создали цикл произведений,[1] в которых воспевается стойкость софийского юноши, ценой своей жизни одержавшего моральную победу над османскими поработителями. История подвижничества Георгия, сожженного на костре в Софии 11 февраля 1515 г. за отказ принять ислам, хорошо известна каждому образованному болгарину и избавляет нас от необходимости ее пересказа. Здесь мы хотели бы лишь еще раз подчеркнуть, что в раннюю эпоху турецкого ига, в условиях ликвидации болгарской государственности и упразднения в стране почти всех национальных политических институтов политическая борьба против османских угнетателей велась преимущественно в церковно-религиозном русле. „Великое противостояние" болгарского народа религиозно-ассимиляторским устремлениям Порты имело решающее значение в деле сохранения национальной самобытности. Сохранить в то время исконную православную веру означало для болгар отстоять право на свои традиции, обычаи, родной язык и славянское письмо, которым были писаны старинные богослужебные книги — неизменные атрибуты рассеянных по стране многочисленных монастырей и церквей. Не случайно поэтому софийский книжник священник Пейо, создатель жития и службы Георгию,[2] столь высоко оценил самопожертвование юноши, предпочевшего смерть отказу от веры.

[1] Русское житие, издано А. И. Яцимирским: Из истории славянской проповеди в Молдавии. — В: Памятники древней письменности и искусства. Т. 163. СПб., 1906, с. 99—109; Службу Георгию, написанную русским книжником Василием, опубликовал Б. Ст. Ангелов: Стари славянски текстове. — Изв. Инст. за лит., кн. VIII, 1959, с. 276—286.

[2] Издания списков жития Пейо см. А. Ф. Гильфердинг. Летопись занятий Археографической комиссии 1862—1863 гг., вып. 2 СПб., 1864, Приложения, с. 1—24; Ст. Новаковић. Служба и живот светога ђурђа Кратовца. — Гласник Српског ученог друштва, т. XIX, Београд, 1867, с. 97—156; П. Динеков. Софийски книжовници през XVI в. С., 1939, с. 58—74. Критическое издание известных на сегодня списков болгарского жития осуществил недавно Д. Богдановић в статье Житије Георгија Кратовца. — В: Зборник историје књижевности, књ. 10, Београд, 1976.

Житие Пейо было написано вскоре после трагической гибели мученика, вероятнее всего, в конце 10 — начале 20-ых годов XVI в. Приблизительно два десятилетия спустя, в 1539 г., известие о сожжении Георгия достигло России. История появления жития Георгия Нового в древней русской литературе рассматривалась нами в отдельной статье.[3] Как явствует из его предисловия, оно было создано не на основе произведения Пейо, очевидца и участника описываемых событий, а путем устного заимствования сюжета: пришедшие в Россию за пожертвованиями монахи афонского Зографского монастыря Прохор и Митрофан рассказали о случае с Георгием новгородскому архиепископу Макарию (1482—1563 гг.), и тот отдал распоряжение священнику своей домовой церкви Илье запечатлеть слова афонцев „колико мощно" (л.459 об.).[4]Пресвитер Митрофан и Прохор (о сане второго ничего не сообщается) на казни Георгия, по-видимому, не присутствовали и знали о происшедшем лишь по докатившимся до Святой Горы слухам. Если бы Илья воспользовался произведением Пейо или рассказом очевидцев события, он бы не допустил в своем произведении ряда неточностей (дата мученичества, возраст и место рождения юноши, имена его родителей и т. д.). Русское житие Георгия Нового, в особенности та его часть, где повествование ведется о биографии и обстоятельствах гибели мученика, а не об общем положении южных славян под турецким игом, не может служить правдивым историческим источником.[5] Скудность сведений о Георгии и желание исполнить поручение архиепископа Макария как можно лучше заставили новгородского книжника обратиться к сочинению на сходную тему—мартирию Иоанна Нового Белградского, написанному Григорием Цамблаком.[6]

Будучи русским по своему происхождению, произведение Ильи, тем не менее, самым тесным образом связано с Болгарией. В его основе лежит конкретный случай из болгарской действительности XVI в.; образцом для подражания новгородский книжник избрал не какой-нибудь греческий мартирий, а житие Иоанна Нового Белградского — сочинение болгарского писателя Григория Цамблака, рассказывающее о татарских религиозных насилиях в Аккермане. Сам факт создания в России жития на болгарскую тему свидетельствует о сочувствии, которое русская общественность XVI в. питала к попавшим под иноземное иго южным славянам.

Для древнерусского читателя житие Георгия вскоре сделалось одним из любимых предметов чтения. В немалой степени этому способствовало то обстоятельство, что произведение о софийском мученике как бы сразу попало под патронаж новгородского архиепископа Макария. Человек исключительной образованности и начитанности, он живо интересовался всем тем новым, что могло способствовать политическому, экономическому и культурному расцвету русского государства. Энергичный и инициативный архиепископ посылал миссионеров для борьбы с языческими пережитками в отдаленные уголки своей епархии,[7] возводил новые церкви,[8] строил

[3] И. Калиганов. Появата на житието на Георги Нови в старата руска литература. — Език и литература, 1975, № 3, с. 44—56.

[4] Здесь и далее цитируем житие по списку XVI в., хранящемуся в Соловецком собрании Государственной публичной библиотеки им М. Е. Салтыкова-Шедрина (ГПБ) под шифром 826/936. В скобках указываем листы рукописи.

[5] В. О. Ключевский. Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871, с. 236—237.

[6] А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. СПб., 1904, с. 457—461.

[7] Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). Т. VI. СПб., 1853, с. 282, 289; т. XX, ч. I, СПб., 1910, с. 415; Русский временник. Ч. 2. М., 1820, с. 343; Дополнения к актам историческим. Т. I, СПб., 1846, № 28.

[8] В течение первых десяти лет пребывания Макария в Новгороде там было построено 27 церквей, из которых 10 освящал он сам. См. ПСРЛ, т. VI, с. 282—301.

водяные мельницы и дворцы.[9] По свидетельству современников, Макарий не был чужд занятий искусством: летописи приписывают ему создание нескольких образов на церковно-религиозные сюжеты.[10] Велика его заслуга и в развитии русской агиографии позднего средневековья. Под руководством Макария в Новгороде оформился литературный центр, сыгравший заметную роль в культурной жизни русского общества 30—40-ых годов XVI в. В этом центре трудились (или сотрудничали с ним) Максим Грек — писатель и переводчик, прибывший в Россию с Афона в 1518 г., проживший здесь около 40 лет и оставивший после себя множество литературных произведений;[11] переводчики Посольского приказа, Дмитрий Герасимов и Власий, переводившие с латинского Толковую Псалтырь Брунона Вырцбургского;[12] священник Агафон, составивший в соавторстве с Макарием „Великий миротворный круг" — таблицу пасхалий на 532 г. вперед;[13] упомянутый пресвитер Илья и другие книжники.

Не лишенный писательского дарования,[14] Макарий все же вошел в историю древнерусской литературы главным образом как организатор и вдохновитель оживленной литературной деятельности в Северо-Западной Руси. По его инициативе создавались новые литературные агиографические повествования, изготовлялись списки со старинных рукописей, расцвело искусство художественного оформления книги, образцом которого может служить лицевое Евангелие 1532 г.[15] Особое внимание Макарий уделял житийной литературе. Единственная свободная и независимая из всех православных стран, Россия в тот период была занята усиленным строительством культово-религиозного фонда, послужившего впоследствии одной из отправных точек при учреждении Русской патриархии (1589 г.). За сравнительно краткий срок — от флорентийской унии до смерти Макария (1439—1563 гг.) — в русской агиографии было создано больше житий, чем за все время предшествующего литературного развития.[16] Немалую лепту в укрупнение фонда культовых ценностей внес и сам новгородский архиепископ, ставший впоследствии всероссийским митрополитом. По его поручению воевода Василий Тучков в 1537 г. создает новую редакцию жития Михаила Клопского;[17] старец Фотий пишет службу Иосифу Волоцкому, а епископ Крутицкий Савва житие упомянутого святого, инок Владимирского монастыря Михаил составляет торжественный панегирик князю Александру Невскому и т. д.[18] По свидетельству пресвитера Ильи, автора жития Георгия Нового, архиепископ Макарий стремился „день и нощ, яко пчеле сладость отвсюду приносити, поискати святых жития" (л. 458 об.). Делом всей его жизни была работа по составлению Великих Миней Четьих — грандиозного памятника

[9] Псковские летописи. М. — Л., 1955, вып. 2. Псковская 3 летопись по Строевскому списку, с. 228; ПСРЛ, т. IV, СПб., 1848, с. 297; т. VI, 286.

[10] Макарию приписывается создание образов „Знамения" и „Успения", а также поновление образа Николы Великорецкого. См. Д. Ровинский. История русских школ иконописания до конца XVII в. СПб., 1856, с. 30.

[11] См. Н. В. Синицына. Максим Грек в России. М., 1977.

[12] А. А. Зимин. Россия на пороге нового времени. М., 1972, с. 323—324.

[13] К. Заусцинский. Макарий митрополит всея России. — Журнал Министерства народного просвещения, ч. CCXVII, СПб., 1881, с. 229.

[14] Н. И. Лебедев. Макарий митрополит всероссийский. — В: Чтения в обществе любителей духовного просвещения, кн. 10. М., 1877, с. 445.

[15] В. Георгиевский. Миниатюры Евангелия 1532 г. новгородского архиепископа Макария. — Светильник, 1915, № 3—4, с. 3—7.

[16] Е. Голубинский. История русской церкви. Т. 2, ч. 2. М., 1911, с. 168.

[17] Л. А. Дмитриев. Повести о житии Михаила Клопского. М. — Л., 1958, с. 7.

[18] История русской литературы. Т. 2. Литература 1220—1580 гг., часть I. М. — Л., 1945, с. 435—436.

русской литературы XVI в., в котором от намеревался собрать „все святыя книги, которые в русской земле обретаются." Великие Минеи Четьи являются своеобразной энциклопедией образованности русского общества того времени. В двенадцать огромных томов этого памятника были включены книги Священного Писания, патристика, церковно-полемическая литература и церковные уставы, произведения светского и полусветского содержания, такие как „Космография" Космы Индикоплова, „Повесть о Варлааме и Иоасафе", сочинение „О пленении Иерусалимском " Йосифа Флавия и т. д.

В связи с собирательской деятельностью Макария и характером содержания Великих Миней Четьих (минеями называется сборники, составленные из житий святых, слов и поучений) становится понятным интерес новгородского архиепископа, проявленный им к истории Георгия Нового. Пресвитер Илья в предисловии к житию софийского мученика пишет, что выслушав рассказ Прохора и Митрофана, архиепископ Макарий „восхити от уст их, яко некоторую пищу сладкую" (чл.459 об.) и немедленно распорядился составить житие святого. По-видимому, это распоряжение было вызвано не просто льбовью архиепископа к житийной литературе, но и причинами несколько иного плана.

Сравнительно недавно П. Динеков высказал мысль, что русское произведение о Георгии „в целом было задумано как разоблачение турецких насилий"[19]. Это соображение верно, но нуждается в пояснении. Россия ни в XVI, ни даже позднее — в XVII в., не имела общих границ с Османской империей. Острие завоевательной политики Порты в первой половине XVI в. было направлено на другие страны. В период правления султанов Селима I (1512—1520 гг.) и Сулеймана Великолепного (1520—1566 гг.) османские полчища покоряли Сирию, Египет и Палестину, штурмовали Белград, оккупировали о. Родос, осаждали Вену и вели войны с Венецией. Между Россией и Османской империей в то время поддерживались мирные взаимоотношения и осуществлялся постоянный обмен посольствами. Возникает вопрос: чем же тогда были вызваны антиосманские настроения в житии, написанном новгородским пресвитером? Ответ на него можно получить лишь после рассмотрения общественно-политической ситуации, сложившейся в Восточной Европе в указанную историческую эпоху, и тщательного анализа некоторых сторон жизни тогдашнего русского общества.

Проводя завоевательную политику на Западе, Порта стремилась одновременно обезопасить свои тылы и ослабить военное могущество потенциального противника — России. Именно такую цель преследовали турецкие султаны, натравливая на русское государство Крымское, Казанское и Астраханское ханства. Только за первую половину XVI в. в русских исторических источниках зафиксировано более 80 набегов крымцев и казанцев.[20]

В одном из рукописных сборников, хранящемся в ГПБ (собрание ОЛДП, 0,258), следующим образом описывается набег Мухаммед-Гирея и его казанских союзников в 1521 г.: „со всем своими без божными воиньствы, безвестно и скоро, устремительно дости же в пределы рускиа, суровенним же напрасньством. И множество християньства победиша и поплениша мужеска полу и женьска, и много крови пролияше. И много осквернениа и растлениа съдеяше. И многиа села и святыя церкви пожгоша" (лл. 9595 об.).

Очень эмоционально рассказывает псковский летописец о татарском набеге в 1538 г.: „Тоя зимы ходиша Татарове по Московским городом, в Костромщины, и в Муромщины, и в Галиче, и Вологде, и монастыри честные

[19] П. Динеков. Из истории русско-болгарских литературных связей XVI—XVII вв. — ТОДРЛ, т. XIX, М. — Л., 1963, с. 321.

[20] В. В. Каргалов. На степной границе. М., 1974, с. 149.

многие пограбиша и пожгоша, и боярыны и дочерей боярских и житьих людей и жен младых и отроков поведоша во свою землю в бесерменскую веру; и в тех землях и в городех бысть плачь неутешимый."[21]

Разбойничьи набеги татар не всегда завершались успешно. Когда в 1534 г. татары, азовцы и крымцы пытались совершить нападение на город Белев, то здесь их постигла неудача. Летописец с удовлетворением отмечает, что татар „от града отбили и многих побили, а иных переимали и к великому князю и к его матери на Москву прислали"[22]. Татарские ханы все чаще стали уклоняться от встреч с основными московскими войсками. В 1537 г. Сафа-Гирей, узнав что на помощь осажденному Мурому спешат полки московского князя, убрался из-под города восвояси.[23] Изменение в соотношении сил, произошедшее после Куликовской битвы, хорошо выразил автор Задонщины: „Уже бо востона земля татарская бедами и тугою покрышася, уныша (ослабело) бо царем их хотение и князем похвала на Рускую землю ходити. Уже бо веселие их пониче."[24] В первой половине XVI в. татарским ханам противостояли уже не раздробленные феодальные княжества, а централизованное Московское государство, занимавшее площадь около 2800 тыс. кв. км с населением в несколько млн. человек. Оно могло выставить в случае необходимости более чем стодвадцатитысячную армию и уже было способно не только отражать набеги, но и переходить в наступление, устраивая походы против татарских ханств. В середине XVI в. Московское государство ликвидировало угрозу со стороны Казанского (1552 г.) и Астраханского (1556 г.) ханств. Лишь Крым продолжал беспокоить русскую землю своими нападениями вплоть до решительных войн России с Турцией и заключения Кючик-Кайнарджийского мира (1774 г.), положившего конец турецкому влиянию в Крымском ханстве.

Разорения и опустошения, производимые татарскими набегами, вызывали гнев и ненависть русского населения. Летописцы первой половины XVI в. отступают от обычной беспристрастной манеры повествования в погодных записях о татарских нападениях. Московский летописец в сообщении о набеге татар на Рязань в 1534 г. с негодованием восклицает: „Зли же варвари ни бога боящеся, ни клятвы стыдящи, якоже лживы и прокляты учитель их Маамеф такоже сии лживицы."[25] Другой летописец, описывая упомянутый набег Сафа-Гирея, которому удалось проскользнуть к Мурому сквозь заслон русских войск между Мещерой и Владимиром, дает следующую характеристику казанского предводителя: „злыи лукавый, якоже змии вынырнув из хврастия, тако и сей из леса прииде безвестно"[26]. О ненависти к разорителям русской земли свидетельствует летописное известие об отношении к пленным татарам жителей Новгорода и Пскова в 1535 г. По словам летописца, брошенные в тюрьмы татары были „ни поены, ни кормлены на многи дни"[27].

Антитатарские настроения русского населения находили свое отражение и в рукописной традиции XVI в. Русские книжники продолжали переписывать произведения с антитатарской тематикой, созданные еще в XIII—

---

[21] ПСРЛ, т. IV, с. 302.
[22] ПСРЛ, т. XXIX, М. — Л., 1965, с. 26.
[23] ПСРЛ, т. XXIX, с. 28.
[24] Цитирую по изданию памятника в статье В. П. Адриановой — Перетц „Задонщина". См. ТОДРЛ, т. V, М. — Л., 1947, с. 204.
[25] ПСРЛ, т. XXIX, с. 18.
[26] ПСРЛ, т. XXIX, с. 28.
[27] Псковские летописи, вып. I, М. — Л., 1941, Псковская I летопись по Погодинскому списку, с. 107, ПСРЛ, т. IV, с. 300; ПСРЛ, т. VI, с. 297.

XV вв.: Повесть о битве на реке Калке, Повесть о разорении Батыем Рязани, Слово о погибели Русской земли, Задонщина и др.[28]

В Повести о битве на реке Калке, которая, начиная с XIVв., была включена в состав общерусского летописного свода, рассказывается как на Руси восприняли весть о поражении русских князей от татар: „бысть плачь и туга в Руси и по всей земли слышавшим сию беду "[29]. В Повести о разорении Рязани Батыем описывается нападение татар на Рязанское княжество: „И начаша воевати Резанскую землю и веля (Батый) бити и сечи и жещи, и без милости. И град Прънеск, и град Бел, и Ижеславець разори до основания, и все люди побиша без милости. И течаше кровь христьянская яко река силная. . ."[30]

Антитатарская тема прослеживается в Лицевом летописном своде — своеобразном хронографе, выражавшем официальные политические тенденции московского правительства. Во второй половине этой грандиозной десятитомной летописи помещены тексты и миниатюры, подчеркивающие исконность борьбы русского народа с татаро-монгольским игом и татарскими набегами. Повествование о бедствиях, приносимых татарами, независимо от того идет ли речь о „побиении русских князей" на реке Калке или о набеге Тохтамыша, отличается повышенной эмоциональностью. Сотни миниатюр Летописного свода наглядно изображают злодеяния татарских орд на русской земле. Перед читателем последовательно разворачивалась трагическая эпопея разорения ханом Батыем древнерусских городов: Коломны, Москвы, Владимира, Ростова. . . На миниатюрах показано как пылают, охваченные пожарами, деревянные дома, как татары наводят туры и осыпают осажденных тучами стрел, как угоняется в плен мирное население. В третьей части Летописного свода (Никоновская и Царская книги) излагаются события русской истории 1533—1568 гг. По мнению А. А. Шахматова, текст „Никоновский летописи" создавался при непосредственном участии митрополита Макария.[31] Другой исследователь, О. И. Подобедова, полагает, что идея создания Летописного свода как такового принадлежит тому же Макарию и возникла у него вскоре после венчания Ивана Грозного на царство (1547 г.).[32]

Переписывая ранее созданные произведения о борьбе русского народа с татарами, книжники XVI в. нередко подвергали памятники переработке и усиливали звучание антитатарских моментов. Примером может служить созданная в тот период вторая редакция жития Меркурия Смоленского. Неизвестный книжник не только существенно изменил прежнюю редакцию жития конца XV в., но и вставил сочиненное им вступление с описанием

---

[28] В целом количество светских памятников, которые переписывались в XVI в., невелико. По наблюдению Я. С. Лурье, „исчезновение" беллетристических памятников в древнерусской рукописной традиции XVI в. было связано с унификацией идеологической и культурной жизни централизованного Московского государства того времени. Однако это наблюдение, по-видимому, не относится к произведениям с антитатарской темой, которые интенсивно распространялись тогда в среде древнерусского читателя. (См. Я. С. Лурье. Судьба русской беллетристики в XVI в. — В: Истоки русской беллетристики. Л., 1970, с. 389—391.)

[29] См. Н. К. Гудзий. Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII веков, изд. 6-е. М., 1955, с. 146,.

[30] Цитирую памятник по изданию в сб. Воинские повести древней Руси под ред. члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. М. — Л., 1949, с. 12.

[31] А. А. Шахматов. Отзыв на труд И. А. Тихомирова „Обозрение летописных сводов Руси Северо-Восточной". Отчет о 40-м присуждении наград гр. Уварова. СПб., 1899, с. 75.

[32] О. И. Подобедова. Московская школа живописи при Иване IV. М., 1972, с. 78.

татарских насилий. По его словам, татары не ограничились захватом и разорением Киева — „великое пленение от злых онех варвар“ (л. 626 об.)[33] постигло всю русскую землю. Повествуя об ужасных последствиях нашествия Батыева, автор второй редакции пишет: „Бысть тогда такова беда зла, яко великим святым церквам оскудение и опустение люто, яко в них дивни звери плодишася“ (л. 626 об.). Образ русской земли персонифицируется, при виде неисчислимых бедствий она „восплакася, якоже некая чадолюбивая мати“ (л. 627). Куда бы ни взглянула русская земля, всюду зрит „ону беду бывающу на странах всех християньских предел, яко тогда исполниша лютии варвары землю русскую сквара дыма злобожного и нечестиваго их закона, не токмо же сие едино, но и младенца ссущая млеко отторгаху от пазуху и недр матерних и о землю ударяху“ (л. 627).

За антитатарской темой в известной мере крылась антитурецкая.[34] Как уже отмечалось выше, официально между Россией и Османской империей в первой половине XVI в. поддерживались мирные отношения. Московское государство не давало вовлечь себя в крупный военный конфликт с Портой, отвергая предложения об антитурецком союзе со стороны папской курии и западно-европейских политических кругов. Прекрасно понимая цену предложениям подобного рода, Россия проводила свою собственную внешнеполитическую линию, направленную на обеспечение мирных отношений с Турцией и укрепление западных границ. Вскоре после венчания на царство Иван Грозный писал турецкому султану Сулейману Великолепному: „Мы меж наших государств извечную дружбу и любовь памятуем и ныне потому ж и дружбу и любовь крепко с тобою держати хотим.“[35] В ответной грамоте, адресованной „всех родов хрестьянских правителю счастливому, государю многово войска и крепкого, и многим землем государю московскому, королю Ивану“, султан признавал царский титул Грозного, именуя последнего „величайшим“.

Ухудшение отношений между двумя государствами наступило во второй половине XVI в., когда Османская империя, обеспокоенная утратой Казанского и Астраханского ханств и усилением русского влияния на северном Кавказе, предприняла открытые военные действия против России. В совместном турецко-крымском походе на Астрахань в 1569 г. турецкие янычары составляли главную ударную силу. Насколько большое внимание уделяла Османская империя предстоящему походу, показывают ее политические и военные приготовления. Султан Селим II заключил восьмилетний мир с императором Максимилианом, мир с Польшей и подтвердил мирный договор с Ираном. Турецкие войска сосредотачивались в Кафе, Азове, Крыму. Морским путем спешно перебрасывались артиллерия, порох, приспособления для саперных работ. Из глубинных провинций Османской империи для войны против России подтягивались „лудчие солдаты“. Однако тщательно подготовленная астраханская кампания закончилась полным провалом. К. Маркс в „Хронологических записках“ под 1569 г. пометил: „80 000 турок, которых Селим II послал против Астрахани, погибли в окружающих ее пустынях“[36].

---

[33] Цитирую памятник по списку XVII в. из четьи-минеи № 18, хранящейся в Костромском собрании Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина (далее — ГБЛ). В скобках указываю листы рукописи.

[34] О. И. Подобедова. Московская школа живописи при Иване IV, с. 74.

[35] Эти и другие документы из истории дипломатических сношений России с Турцией в XVI в. хранятся в Центральном государственном архиве древних актов СССР. См. Турецкие дела, кн. I, лл. 386—391 об.

[36] Архив Маркса и Энгельса, Т. VIII. М., 1946, с. 164.

Потерпев поражение, Турция не отказалась от своих замыслов возвратить Казань с Астраханью и организовала набеги Крымского ханства на Россию в 1571 и 1572 гг. Во время первого набега татарам удалось дойти до Москвы. Несмотря на стойкую оборону города, татары сумели поджечь и разорить столицу древнерусского государства. В страшном пожаре, усилившемся за счет бури, погибли десятки тысяч русских людей . Тщетно пытались они найти спасение в водах Яузы, Неглинки и Москвы-реки. По свидетельству летописца, вода сделалась „теплой от силы пламени и красной от крови". Уцелел лишь Кремль.

Не добившись поставленной цели: вынудить Россию отказаться от Казани и Астрахани, Османская империя через год вновь побудила крымского хана Девлет-Гирея совершить набег на Москву. Но на этот раз татары в битве при Молодях потерпели сокрушительный разгром. По некоторым данным, было уничтожено около 100—120 тысяч татар. В составе войска Девлет-Гирея были и турецкие янычары. Андрей Курбский в „Истории о великом князе Московском" так вспоминал об этом сражении: „немало от Турецкого войска на тои-то предреченной битве тогда быша. . . и все исчезоша, и не возвратился, глаголют, ни един в Константинополь"[37].

Хотя отношения между Россией и Портой обострились лишь начиная со второй половины XVI в., в русском обществе антитурецкие тенденции, повидимому, существовали значительно раньше. Набеги татар на Россию направляла рука турецких султанов. Опираясь на турецкое военное могущество, татарские ханы нагло требовали от русских князей „поминок" (даров), угрожая в противном случае нашествием.Один из татарских ханов в малолетство Ивана Грозного писал ему: „Знай, что буду к тебе не один, но с великим султаном, который покорил вселенную от Востока до Запада. Укажу ему путь к твоей столице."[38]

В эпоху Средневековья войны между народами с различными вероисповеданиями рассматривались как войны религиозные. Татарские вторжения в русские пределы трактовались, с одной стороны, как „наказание господне", а с другой — как угроза православию. В Повести о разорении Батыем Рязани рассказывается как татарский хан, восхищенный удалью и мужеством русского князя Олега Игоревича, хотел сохранить ему жизнь, и „на свою прелесть обратити"[39]. Но Олег гордо отказался и нарек хана „безбожна и врага христьянска", за что тот в отместку приказал раздробить ноги мужественного князя. В Слово о житии и о преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, составленном в конце XIV — начале XV в., подчеркивается, что татарский хан Мамай собирается не только разорить русскую землю, но и искоренить православие. Перед походом хан обращается к своему войску со словами: „Преиму землю Рускую, и церкви христианскыя разорю, и веру их на свою преложю и велю покланятися своему Махмету: идеже церкви были, ту ропаты (мечети) поставлю."[40] По выражению одного из древнерусских книжников, татарский хан Ахмат собрался „воевать" Москву в 1480 г., „яко лев рыкая и зубы скреча. . . яко поглоти хотя православие" (ГПБ, 0 258, л. III об.).

В древнерусской литературе XVI в. наряду с „уничтожителями" православной веры — татарами бытуют уже и турки. Псковский книжник Васи-

[37] Сочинения князя Курбского. Т. I — В: Русская Историческая библиотека, т. XXI. СПб., 1914, с. 289.

[38] Н. М. Карамзин. История государства российского. Т. VIII. СПб., 1819, с. 53.

[39] Цитирую памятник по изданию в сб. Воинские повести древней Руси, с. 12.

[40] ПСРЛ, т. IV. Прибавления, с. 350.

лий (Варлаам) в житии Саввы Крыпецкого пишет: „вера православное испроказися махметовое прелести от безбожных турок“[41]. Содержится ли в этом месте жития намек на порабощенные турками христианские страны или же его можно связывать с русской действительностью XVI в.? Очевидно и второе предположение будет также правильным. В то время немало русских людей попадало в турецкую неволю . С помощью татарских набегов Османская империя стремилась ослабить Московское государство и одновременно удовлетворить потребности своего внутреннего невольничьего рынка. Почти в каждой летописной записи о татарских набегах сообщалось о „бесчисленном полоне“. Англичанин Флетчер, побывавший в России в XVI в., писал: „Главную добычу, которой татары домогаются во всех войнах своих, составляет большое число пленных, особенно мальчиков и девочек, коих они продают туркам и другим соседям.“[42] В составе татарских орд были специальные отряды, занимавшиеся захватом и доставкой пленных в Казань и Крым. Здесь полоняников продавали местным феодалам, а значительную их часть отправляли на невольничьи рынки Кафы и Гезлева, откуда они растекались по провинциям Турецкой империи.

Количество уведенных в полон русских людей в XVI—XVII вв. огромно. По подсчетам А. А. Новосельского, в первой половине XVII в. число полоняников составляло от 150 до 200 тысяч. [43] В XVI в. оно, по-видимому, было еще больше. Только при взятии Казани в 1552 г. было освобождено 60 тысяч томившихся в неволе русских пленников. Иван Грозный в письме Андрею Курбскому, характеризуя обстановку в русском государстве в начале своего царствования, писал: „Всем убо являнны суть, какова тогда злая пострадаша от варвар православнии, от Крыма и от Казани: до полуземли пусто бяше. . .“ И далее: в пленении отовсюду пребывашу. . .“[44]

Массовый увод трудоспособного населения в татарскую и турецкую неволю подрывал хозяйственно-экономическую жизнь страны и остро ставил вопрос о выкупе и возврате пленников. Первоначально Московское государство выкупало полоняников, используя царскую казну или обращаясь за помощью к крупным духовным феодалам. В годы регентства Елены Глинской (1533—1538 гг.) московские правительственные круги обратились за помощью к новгородскому архиепископу Макарию с просьбой прислать 700 руб. „московских денег“ на откуп пленных. Макарий быстро собрал искомую сумму с монастырей и выслал в Москву.[45] На Стоглавом Соборе 1551 г. был введен специальный „посошный“ налог, каторый предназначался для откупа полоняников (100-я глава Стоглава).

Выкупаемые из татаро-турецкой неволи русские полоняники, очевидно, немало рассказывали о своих невзгодах в плену.Многих из них там,наверняка, пытались обратить в магометанство. Заставляя невольника принять магометанство, татары и турки тем самым убивали в нем надежду на возвращение в родную землю. Невольник насильственно присоединялся к враждебному религиозному лагерю и был вынужден оставаться в нем навсегда, оставив мечту о побеге из плена. Рассказы вернувшихся из татаро-турецкой неволи людей определенным образом влияли на общественное мнение Московско-

[41] Цитирую по рукописи, хранящейся в Государственном историческом музее, Синодальное собрание № 633, л. 20 об.

[42] Дж. Флетчер. О государстве русском. СПб., 1906, с. 99.

[43] А. А. Новосельский. Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII в. М. — Л., 1948. Приложение I, с. 436.

[44] Послания Ивана Грозного. Подготовка текста Д. С. Лихачева и Я. С. Лурье. Перевод и комментарии Я. С. Лурье. Под ред.чл. кор. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц. Изд. АН СССР. М. — Л., 1951, с. 47, 92.

[45] ПСРЛ, т. VI, с. 293—294.

го государства и способствовали возникновению антитурецких настроений еще в первой половине XVI в. За татарами русский человек усматривал их могущественного покровителя — Турцию. Татары и турки в глазах русского человека составляли некое целое — единоверческую общность под названием „агаряне". Насильственная исламизация русских полоняников в татаро-турецкой неволе, принимавшая, очевидно, немалые размеры, наталкивали агиографов на мысль о создании мартириев на эту тему. И действительно, в русской литературе XVI в. появляются жития мучеников, пострадавшие от татар в соседней Казани. Это два небольшие произведения, посвященные насильственной смерти русского пленника по имени Иван и крещенного татарина Петра. Оба они пострадали за отказ исповедовать магометанство (новообращенный христианин Петр не пожелал признать Магомета за истинного пророка,вопреки настояниям своих казанских родственников и был ими убит). Сказание об Иване Казанском и житие Петра Казанского встречаются в составе рукописных сборников и вошли в состав Казанского летописца.[46] Эти произведения еще не изучались исследователями русской агиографической литературы. О них не упоминают В. О. Ключевский, И. Яхонтов, А. П. Кадлубовский и другие ученые.[47] Подробный анализ этих памятников как исторических источников и разбор их литературных достоинств выходит за рамки нашей статьи. Отметим лишь, что жития казанских мучеников пользовались популярностью у древнерусского читателя. В частности, Сказание об Иване Казанском известно нам более, чем в десяти списках, помещенных в рукописных сборниках XVI—XVII вв.[48] (списки Казанского летописца сюда не включаются).

В свете изложенных данных становится ясной реакция новгородцев на весть о мученической смерти Георгия. Новгород являлся составной частью земли русской и жил с ней одними интересами и чувствами. Хотя этот город за всю историю своего существования ни разу не подвергался татарскому погрому, его угроза постоянно витала в воздухе. В 1521 г., когда орды Мухаммед-Гирея прорвались в глубинные районы русского государства, псковичи и новгородцы послали Москве на помощь войска под предводительством князя М. В. Горбатого и выставили заслон, укрепив гарнизон в крепости Воронач.[49] Новгород Великий, как указывалось выше, собирал деньги на откуп русских полоняников из татарской неволи. Свое отношение к татарам новгородцы однажды недвусмысленно выразили, бросив пленных захватчиков в тюрьмы и оставив их без еды. Лишь вмешательство архиепископа Макария, упоросившего Великого князя разрешить ему крестить затворников, спасло их от голодной смерти.[50] Эта просьба была продиктована гуманностью Макария, но отнюдь не мягкостью его позиции в татарском вопросе. В русскую историю он вошел как один из наиболее рьяных сторонников активной борьбы с Казанью и Крымом. „Воевать против Казани зна-

---

[46] См. Г. З. Кунцевич. История о Казанском царстве или Казанский летописец. — ПСРЛ, т. XIX, СПб., 1903, с. 261—263, 372—373, 488—493.

[47] В. О. Ключевский. Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871; И. Яхонтов. Жития св. севернорусских подвижников Поморского края как исторический источник. Казань, 1881; А. П. Кадлубовский. Очерки по истории древнерусской литературы житий святых. Варшава, 1902.

[48] См., например, списки в собраниях ГПБ—Q 258, XVII в.; 0 252, начала XVII в.; Q IV 144, XVII в.; О XVII 64, XVIв.; в собраниях ГБЛ — список 1630 г. из январской минеи Германа Тулупова (ф. 304, № 673); ф. 304, № 626, XVII в.; ф. 304 (II), № 5, XVII в.; ф. 242, № 91, XVII в. и другие.

[49] ПСРЛ, т. XXX, М., 1965, с. 145; Псковские летописи, вып. I, с. 102; ПСРЛ, т. XXIV, Пг., 1921, с. 221.

[50] ПСРЛ, т. IV, с. 301.

чит подвизаться. . . за всех православных христиан, неповинно в плен веденных и расхищенных и всяческими обидами от них томимых и многообразными страстьми осквернённых, за веру христианскую греческого закона, против которой змий лютый, диавол воздвигает поганых Крымского и Казанского царей", — писал митрополит Макарий Ивану Грозному, укрепляя его в намерении нанести решительный удар по Казани.[51] Напомним, что именно митрополит Макарий, председательствовавший на Стоглавом соборе 1551 г., был одним из инициаторов введения общегосударственного „посошного" налога, предназначенного для освобождения русских людей из татарского плена.

Вполне понятно поэтому „восхищение" новгородского архиепископа рассказом Прохора и Митрофана. Повествование о мученичестве Георгия Нового вызвало у Макария прямые ассоциации с уводимыми в полон русскими людьми, подвергавшимися в татаротурецкой неволе насильственной исламизации. Оно наполняло его душу сочувствием по отношению к порабощенным южным славянам и вообще ко всем християнам, попавшим под власть турок. Позднее он будет допытываться у Максима Грека о причинах той плачевной участи, которая постигла Грецию[52] и станет горячим поборником борьбы „за всех православных христиан". Как и другие члены „избранной рады" — этого своеобразного правительства времен Ивана Грозного, митрополит Макарий будет указывать молодому царю на юг, как на главный ареал военных действий. Но до этих событий он отдаст распоряжение пресвитеру Илье записать историю болгарского мученика „колико мошно".

Житие Георгия Нового и в самом деле было задумано как разоблачение турецких насилий, ассоциировавшимися в сознании древнерусского читателя с насилиями татарскими. Книжник Илья, служивший в домовой церкви новгородского владыки и прекрасно осведомленный о взглядах своего патрона, сознательно заострил антитурецкую направленность своего произведения. Наиболее отчетливо она сказывается в предисловии к житию, составляющем 1/4 часть текста.[53] Собственно, это даже не предисловие, а настоящий беллетристический рассказ о положении южных славян под турецким игом.

Илья был хорошо начитан не только в богословской литературе — он пользуется набором эпитетов, употребляемых русскими летописцами по отношению к татарам. Турецкий султан Селим в произведении новгородского пресвитера назван и „нечестивым", и „скверным", и „безбожным". Этот агарянский правитель „яко змия хапая и пожирая дети христианьских" (ср. выше замечание летописца о татарах: „якоже змии вынырнув из хврастия"). Он преследует христиан не открыто, а хитростью: „съкровенно и потаена", „некоторым ухищрением". Через каждые три года по приказу Селима турецкие военные отряды ездят по завоеванным славянским землям для сбора „кровной дани", отнимая детей мужского пола у родителей. Вызывая негодование читателя, Илья скрупулезно обрисовывает, каким образом турки взимают кровную дань: если у христианина три сына, они забирают двоих, один сын — забирают единственного. Тонкий психолог, автор „Повести" усиливает напряженность повествования, обыгрывает чувство родительской любви, старается сделать читателя сопричастным к описываемым со-

---

[51] К. Заусцинский. Макарий митрополит всея России, с. 239.

[52] См. Предисловие Г. В. Барсова к „Описанию Великих Четьих-миней Макария митрополита всероссийского" А. В. Горского и К. И. Невоструева. — Чтения в Обществе истории и древностей российских, кн. 1, М., 1884, с. VII.

[53] В рукописи из Соловецкого собрания ГПБ № 826/936 оно помещено на лл. 457—461 об.

бытиям: детей забирают „и от десяти лет, и от девяти лет, и от осми лет, и от семи, и от шести лет, и от пяти лет".

За один свой наезд в славянские земли турки насильно увозят от родителей от 12 до 20 тысяч мальчиков. Поразительно, что афонские монахи сообщили архиепископу Макарию и Илье цифры, близкие к действительности.[54] Затем детей доставляют в Константинополь, обращают в магометанскую веру и обучают военному делу: „всякому ратному делу и бою, и на конех уристанию". По истечении определенного времени происходит посвящение юношей в янычары — цвет султанской армии. Обряд посвящения пышно обставлен и превращается в торжественную церемонию: „и будут в мужескии возраст, и от царя велику честь приимут, и наречени будут от царя енечане". Жестокость кровной дани состоит в том, что турецкие султаны воюют против христианских стран, используя янычар (славян по крови) как пушечное мясо. Янычар воспитывают в духе религиозного фанатизма, и те начинают „догматисати на християны и без милости убивати християн зле срацынского роду". Илья горестно восклицает: „И толика прелъстятся, яко не токмо веру християнскую забудут, но и отца и матерь"! Вероятно, по этим соображениям, новгородский пресвитер пишет, что Селим притесняет славян „яко никтоже от древних гонитель".

Вторая часть рассказа является компилятивной. В ней речь идет о том, каким образом турки проводят ассимиляторскую политику в отношении взрослого славянского населения. Объектами гонения становятся, как правило, люди, чем-нибудь выделяющиеся среди остальных: богатые, или сильные („исполины"), красивые („лицом красна"). Турки клевещут своим судьям на таких людей, обвиняя последних в надругательстве над магометанской верой. По обыкновению, клеветники сами же выступают свидетелями на суде. Исход судебного разбирательства бывает один: от христианина требуют отказаться от православной веры или же предают „горким мукам". Эту часть рассказа Илья почти целиком позаимствовал из жития Иоанна Белградского.

В русском житии Георгия Нового антитурецкие тенденции проявились в более острой непримиримой форме, чем в одноименном болгарском произведении, написанным священником Пейо. Впрочем, это и неудивительно, так как высказанная открыто ненависть к поработителям родной земли могла повлечь за собой суровые репрессии. Это обстоятельство заставляло софийского автора выражать свои чувства к угнетателям в замаскированном виде.

Как антитурецкий памятник, житие Георгия Нового не стоит обособленно в древней русской литературе. Ярко выраженное антитурецкое содержание характерно и для некоторых сочинений Максима Грека: „Слово обличительно на агарянскую прелесть и умыслившаго ея пса Маомефа", „Слово второе о том же к благоверным на богоборца пса Маомефа", в нем же и сказание отъчасти о кончине века сего" и „Ответы христианом противу агарян, хулящих нашу православную веру христианскую", составленные в Москве до 1525 г.[55]

Считается, что Максим Грек написал эти произведения с целью вызвать сочувствие к порабощенным грекам. Афонский книжник довольно чут-

---

[54] Историк Н. С. Державин указывает, что при султане Селиме I численность янычарского корпуса возросла до 10 тысяч человек. Если принимать во внимание частые войны, которые в то время вела Турецкая империя, размеры кровной дани выглядят вполне правдоподобно. См. Н. С. Державин. История Болгарии. Т. III. М. — Л., 1947, с. 37.

[55] А. И. Иванов. Литературное наследие Максима Грека. Л., 1969, с. 114.

ко реагировал на проявления русской общественно-политической мысли. Прожив несколько лет в Москве, он, по-видимому, уловил антитурецкие настроения русского населения и решил заняться составлением своих „Слов", желая побудить Василия III выступить против Турции в качестве защитника порабощенных христианских народов. Максим Грек указывает на турецкую опасность русским князьям: „Идеже бо, аще вселенныя простреши мысленное око души, тамо всяко обрящеши множашуся и омрачаюшу тму нечестия христианоборцев измаилтян" („Слово второе", с. 132).[56] По мысли писателя, християнским странам приходится иметь дело с сильным соперником, иначе бы не померкла былая слава Иерусалима, Александрии, Египта, Ливии и Антиохии. В то время как западные страны были разобщены и воевали между собой, „злобезбожный измаилтянин греком же и булгаром же, и сербом, их же вкупе истребил есть" („Слово второе", с. 142). Мусульманский пророк Магомет выступает у Максима Грека как обобщенный образ агарянского зла. Он поставил перед собой задачу „христианский язык всяким образом гоня и ратуя, и вытребити до конца" („Слово обличительно", с. 121). Магомет появился на свет „горчайше и коварнейше гоня верных и прельщая, якоже никтоже от прежних . . .гонитель" („Слово обличительно", с. 130). Осыпая проклятиями мусульманского пророка, Максим Грек называет его и „псом", „вепрем дивиим", и „льстецом", и „волком в истину суща в кожу овечию облъчена". По мнению писателя, этот лжепророк особенно опасен для христиан, потому что от помимо насилия действует еще и „коварственным ухищрением".

Политическая позиция Максима Грека в цитируемых выше произведениях выступает довольно отчетливо. Ясно, что он был сторонником союза Московского государства с западно-католическими странами, который, как надеялся писатель, мог бы принести долгожданное освобождение его родине. Делая акцент на турецкой угрозе, Максим Грек скрыто, чтобы не навлечь на себя гнев радетелей „истинно христианской православной веры" подталкивал Василия III к союзу с католическим Западом против Турции.[57] Не следует, однако, забывать и другое. „Слова" писателя являются догматико-полемическими произведениями. Не исключено, что они были написаны по специальному заказу московских правительственных кругов как руководство для полемики с магометанами (татарами и турками). Все три памятника, в особенности „Ответы христианом противу агарян", посвящены главным образом религиозно-полемическим вопросам. Слова Максима Грека были призваны нейтрализовать те сомнения в „божественности" православия, которые могли возникнуть у русского человека при длительном соприкосновении с магометанами (татарами и турками). Используя старохристианскую литературу, Максим Грек учит читателя, как доказать божественное происхождение Христа, сославшись на Коран, в котором Евангелие называется „святым"; как разубедить магометан, что христиане почитают трех богов; что отвечать на вопрос, почему Иисус позволил распять себя и т. д.

К циклу антитурецких произведений Максима Грека относится и „Повесть самовидца бывша мучению некоего новоявлена мученика в гречестей

---

[56] Здесь и далее цитирую памятники по изданию Сочинения преподобного Максима Грека. Казань, 1859, ч. I. В скобках в тексте указываю стр. издания. (Именно это „Слово" Максим Грек указал Макарию как ответ на вопрос о причинах трагедии Гредии.)

[57] Характерен тот факт, что Максим Грек был также и сторонником борьбы с Казанью, призывая Василия III к немедленному нападению на татар. Это еще раз показывает взаимосвязь антитатарских и антитурецких тенденций в то время. См. В. Ф. Р ж и га. Максим Грек как публицист. — ТОДРЛ, т. I, Л., 1934, с. 101—104; 111—116.

земле". В ней рассказывается о судьбе греческого юноши, попавшего в турецкую неволю. Хозяин — турок заставляет его заниматься сравнительно нетрудной работой: пасти овец. Но к несчастью для себя юноша был „велми благодатен и красив видением", и его любви начинает домогаться хозяйская дочь. Невольник отказывается вступить в брак с мусульманкой и бережет чистоту веры. Тогда на помощь своей дочери приходит хозяин. Обещая в награду все свое состояние, он уговаривает юношу потурчиться, но тот проклинает и хозяина, и богатство, и Магомета: „тебе же и стяжании твоих и дщерь, и прелесть самую, и безбожного Моамефа с радостию выплюну"[58]. Разъяренный турок зверски избивает невольника и, накинув ему веревку на шею, „влечеше бесчеловечне к судии предаст аки татя". Он клевещет на мученика, добиваясь сурового наказания. Восхищенный красотой греческого юноши, судья пытается воздействовать на него. В ход пущены „ласки", обещания богатства, угрозы, но мученик непоколебим как „крепчайший адамант". Наконец, турки прибегают к последнему средству: трижды предлагают они юноше потурчиться, при каждом отказе все туже стягивая петлю на его шее. Однако невольник предпочитает смерть „агарянской прелести".

Упомянутые сочинения Максима Грека, жития Иоанна Белградского, Георгия Нового и казанских мучеников Ивана и Петра образуют в древней русской литературе особый цикл произведений. Написанные в разное время и различными по национальности писателями — греком, болгарином и русскими, они тем не менее имеют много общих черт и в отдельных случаях связаны между собой в текстуальном отношении. Их объединяет тема, которая была крайне актуальной для православных народов в XVI в., — отстаивание исконного вероисповедания, превратившееся в одну из форм борьбы за сохранение народностной принадлежности. В известных пределах можно также говорить о сходстве антимусульманских идеологических умонастроений на Балканах и в России, оборонявшей свои границы от татар—урецки х вассалов.

[58] Цитирую памятник по изданию Сочинения преподобного Максима Грека, ч. 2, Казань, 1886, с. 242.

МАНАСИЕВАТА ХРОНИКА И ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

ИВАН БУЮКЛИЕВ

Преводът на Манасиевата хроника е рядко явление в развитието на българския книжовен език през Средновековието, което все още не е намерило своята заслужена оценка. Този факт може да се обясни с широко разпространеното схващане, че историческите процеси на българския език трябва да се търсят преди всичко в разговорния, респ. народния език. Те се отразяват в спорадичните грешки и отклонения, които книжовниците допускат в минути на умора и тъкмо тези отклонения и грешки са център на внимание, когато се изучават старите писмени паметници.

При това се изхожда от едно малко или много априорно схващане, че старобългарските текстове отразяват напълно точно своята разговорна основа, след която процесът на развой води до все по-голямото противопоставяне на народен език и книжовен език, при което последният едва ли не престава да се развива. Оттук по-нататък се прави и друг извод — книжовниците от среднобългарския период вече не притежават културата на старобългарските книжовници. Те едва ли не само преписват своите текстове, без да разбират езика, на който са написани.

Това схващане се отразява и върху определянето на обекта на историческата граматика, което е изразено недвусмислено и в последната книга на покойния проф. Л. Андрейчин: „Специфичната природа и функция на книжовния език налагат обособяването на неговата история като отделна научна дисциплина, която и по предмет, и по методи и цели на изследването се различава съществено от *историческата граматика, изучаваща основното развитие на народния език през вековете*“ (к. а. — И. Б.).[1]

Срещу това разграничение не би могло да има никакви възражения, ако се разшири обсегът на историята на книжовния език. Неговото начало трябва да се постави в периода, когато възниква писмеността, защото тогава именно се формира първият книжовен език на българската народност. Неговата поява променя съществено езиковата ситуация — създава се наддиалектна формация, която играе важна роля в консолидацията на народностния език, независимо от това, че процесите са били значително по-сложни и разнопосочни.

Самата поява на писмения език е естествен резултат от културния напредък на българската народност, респ. на преобладаващия славянски елемент в нея, който за кратък период от време е успял да асимилира прабългарския

[1] Л. Андрейчин. Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, с. 9.

етникум и неговия език. Този напредък има както вътрешни двигатели, свързани с развитието на държавното устройство, така и външни причини — непосредствения контакт с напредналата византийска цивилизация. Държавната организация е изиграла важна роля в изграждането на културен наддиалект, като е въздействувала за интегрирането на близкородствените племенни диалекти. Подобен път на развитие са имали и другите славянски езици. И това е напълно естествено. Когато славяните заемат днешните си поселища, те донасят в тези земи определена самобитна култура, която засяга не само домашния им бит, но и по-широко обществените им форми на живот. Древните историци посочват отделни елементи на славянската митология, което дава основание да се съди за по-богат духовен живот. Така например византийският историк Прокопий съобщава: „Тези народи — славини и анти — не се управляват от един човек, но от старо време живеят демократично и затова винаги общо разглеждат полезните и трудни работи. Също така е току-речи с всички други работи у едните и у другите и това е установено открай време за тези варвари. Така те смятат, че само един бог — създателят на мълнията, е единствен господар на всичко, и му принасят в жертва волове и всякакви други животни. Те не знаят нищо за съдбата, нито пък изобщо вярват, че тя има някакво въздействие върху човеците. Но когато пред тях се изпречи смъртта, било от болест, или че се намират във война, те обещават, че ако се спасят, веднага ще принесат на бога жертва за душата си онова, което са обещали, а след като избягнат [опасността], смятат, че именно чрез такава жертва са изкупили своето спасение. При все това те почитат и реки, и нимфи, и други някои божества и на всички тях принасят жертви, като именно при тези жертвоприношения вършат гадания."[2]

Славянската митология е била проникната от дуализма като отражение на родовообщинния строй и неговата дуална организация. На тази основа и по-късно, когато славяните приемат официалното християнство, сред тях се ширят дуалистичните ереси, проникващи от изток (главно от Персия).[3] Черти от древни славянски вярвания някои учени подозират и в отделни старобългарски паметници — преди всичко в няколко молитви в Синайския евхологиум, от които най-характерна е **молитва надъ вьсѣмь трьсомомь трьсавницѣ.**[4]

Развитието на културни наддиалекти (респ. интердиалекти) в отделните славянски области се свързва с напредъка на феодалната структура на обществото и със създаването на по-определена социална и професионална диференциация.[5] Тези проблеми са проучени на широка основа, що се отнася до Великоморавската област. Проследяването на тези процеси се осъществява успешно, тъй като се опира както на древната славянска топонимия, така и върху някои славянски заемки в унгарския език, засягащи правната и административната терминология. Интересни в това отношение са такива названия, свързани с определени професии, като grnčări, děžbnici, ščitari, gostbje, brodbnici, igrbci, sokolbci, pbsolovbci, tl̥mači и др.[6] Бих искал да

[2] ГИБИ, II, с. 123—158.

[3] Срв. А. М. Золотарев. Родовой строй и первобытная мифология. М., 1964, с. 281—284.

[4] Срв. E. Pauliny. Slovesnosť a kultúrny jazyk Vel'kej Moravy . Bratislava, 1964, с. 28—29.

[5] Вж. Z. Klemensiewicz. Historia języka polskiego. Warszawa, 1974, с. 20; E. Pauliny, op. cit., с.27.Теоретическата основа на изследванията, свързани с изграждането на културните наддиалекти, както и процесите на развой на книжовните езици се съдържат в трудовете на B. Havránek, събрани в книгата му Studie o spisovném jazyce. Praha, 1963.

[6] E. Pauliny. Op. cit., с. 21.

обърна специално внимание върху последния топоним, който показва, че още през ранното средновековие в славянските области съществува професията на преводача, който се занимава със съпровождането на чужденци през своите земи и ги подпомага при техните операции.

Такъв процес, и то значително по-интензивен, се е осъществявал и на територията на българската държава. Още от своето създаване тя не само влиза в определена военна и политическа конфронтация с Византия, но влиза и в икономически отношения с нея, обвързва се с договори, води преговори. Тези договори са писани на гръцки, но са превеждани първоначално от прабългарски, а по-късно от славянски (старобългарски). При тези контакти се изграждат определени административни формули, може да се говори за развитието на канцеларско-административен стил.[7] Двуезичие е могло да се разпространява и по други пътища. Всичко това естествено е влияло и за развитието на езика, особено на онези социални групи, които са имали по-чести и по-непосредствени връзки с византийската администрация и са изпитвали въздействието на византийската духовна култура.

Оттук естествено се налага изводът, че база на първите преводи е бил не само солунският диалект, а по-широко схващан народностният език на българските славяни. Това посочва недвусмислено още А. М. Селишчев: „Черты языка кирилло-мефодиевских переводов указывают также на область славян болгарских. Это была область, находившаяся рядом с греческой. Связи с греческим населением обусловили появление греческих слов в языке славян этой области. В славянской среде там употреблялись слова **сѫботꙗ, парасκ'евьг'нн (парасκ'евьг'нꙗ), левьгнть и др.**"[8]

По-нататък А. М. Селишчев съвсем недвусмислено подчертава, че основата на старобългарския език трябва да се търси на широка територия, включваща както източните, така и западните български области: „Как грецизмы, так и некоторые другие явления словаря старославянских памятников указывают на юго-восток полуострова, на области болгарские. *Показательное значение заключается в том, что эти слова совпадают со словарем болгарских писателей последующего времени, конца IX — начала X в.* — со словарем Иоанна экзарха болгарского, действовавшего на востоке, со словарем Климента, деятельность которого относилась к юго-западу болгарских областей[9] (к. м. — И. Б.). Много показателни за поддържаната тук и на други места теза са данните за развитието на старобългарския синтаксис, което не е проста грецизация на славянската реч, а относително самостоятелен вътрешен процес, който е бил само подпомогнат от гръцката основа: „Некоторые черты синтаксиса и семантики греческого языка переносились в славянскую речь. Таково происхождение двойных форм имен существительных, служащих для передачи дистрибутивности, дифференцированной множественности, отдельных частей, групп, рядов и т. п. Так, в Зографском кодексе, в VI, 39—40, Марка читается: **ї повелѣ їмъ посадити ѩ**

---

[7] Тук е интересно да се припомни, че при подписването на договори двете страни са използували клетвени формули и на едната, и на другата страна. Така например при подписването на тридесетгодишния мир с Византия българските представители са използували християнската формула, а византийските—първобългарската. Вж. В. Н. З л а т а р с к и. За българската договорна клетва.— История на българската държава през средните векове. С., 1970, с. 567.

[8] Преди него и В. Я г и ч посочва: „Nun einen solchen Dialekt sei es im ersten sei es im letzen Sinne kann man nicht in Westpanonien, wohl aber im Süden in den gegenden zwischen Thessalonik und Konstantinopel." Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin, 1913, с. 272.

[9] Вж. А. М. С е л и щ е в. Старославянский язык, I. — М., 1951, с. 15—20.

всѣ. на сподъ. на трѣвѣ зеленѣ. і възлегоша на лѣхъ. На лѣхы — греч. *συμπόεια, συμπόσια... πρασιαὶ, πρασιαὶ Славянская передача не являлась лишь книжной передачей греческого текста, а отражала явление живой славянской речи.* Это были славяне болгарские. В их языке и в средноболгарскую и в новоболгарскую эпоху представлены такие сочетания."[10]

Ясно е, че старобългарският език в своята писмена форма не възниква в празно пространство. Появата на старобългарския език като културен език и неговата писмена фиксация е станала възможна между другото и поради това, че той е бил напреднал в своето вътрешно развитие като говорен език с наченки на социални, а по всяка вероятност и функционални стилове. Между другото не е изключено да са били развити и някои религиозни термини и понятия(както и отделни молитвени формули),тъй като християнството започва да прониква сред част от населението значително по-рано от официалното покръстване.[11]

Един от все още спорните въпроси на славянското езикознание е въпросът за края на праславянската епоха и началото на самостоятелния развой на славянските езици. При определянето на тази граница обикновено се търси някакво характерно явление, което се развива по различен начин в отделните славянски области и по този начин служи за разграничаването им, за определянето на периода, в който те са се превърнали в отделни езици. В по-старата литература за такава граница се взема обикновено ликвидната метатеза. По този начин началото на самостоятелния развой на славянските езици се отнася в края на VIII или в началото на IX в. По-късно за такъв критерий се използува изменението на еровете (вокализацията на силните ерове и изпадането на слабите ерове). По такъв начин самостоятелният развой на славянските езици започва от края на X или началото на XI в. Но нито едната, нито другата хронология може да се поддържа безрезервно.[12] Няма такова ярко лингвистично явление, нито система от явления, които да показват недвусмислено началото на самостоятелния развой на славянските езици. Затова най-естествено е тяхното обособяване да се разглежда като постепенен процес, който протича с различна интензивност в периода от VII до XI в. в зависимост от народностната консолидация на отделните славянски племена, непосредствено свързана и с оформянето на първите славянски държави. Историческите условия са съдействували тази консолидация да се осъществи най-рано на българославянската езикова територия в рамките на първобългарската държава (по същество федеративна) и поради това неслучайно тук възниква и първият славянски писмен (литературен) език.

Наред с описаните по-горе условия изключително значение за неговото възникване има дейността на Константин-Кирил Философ и на неговия брат Методий. При това тяхната заслуга се изразява не само в създаването на азбука, отговаряща поразително на фонологичната структура на старобългарския език в неговата говорна форма, нито в съвършените по своите литературни

[10] Вж. А. М. Селищев. Старославянский язык. I., М., 1951, с. 15—20. Срв. моята студия „Развой на относителните изречения с въвеждащи връзки от *kʷ-основа к съдбата на **иже** в славянските езици. Закономерности на развоя на славянските езици. С., 1977, с. 99 сл.

[11] Във връзка с това заслужава да се припомни, че първият български княз, станал християнски мъченик, се посочва около 833/834 г. Вж. И в. Дуйчев. Летописта на Константин Манаси. С., 1963, с. XX, заб. 31.

[12] Историята на проблема читателят ще намери у С. Б. Бернщейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М.,1961, с. 49—52. М. Чейка и А. Лампрехт се опитват да решат този проблем чрез метода на глотохронологията, но не смятам, че доказателствата им са напълно убедителни в смисъл, че „нельзя говорить о самостоятельных языках на славянской территории до X в. . ."— вж. К вопросу о славянском языковом единстве в период прихода в Моравию Константина и Мефодия. Magna Moravia. Praha, 1965, с. 461—468.

достойнства първи преводи,[13] които досега са били в центъра на славистичните изследвания, а и в създаването на езикова идеология, определяща функциите и посланието на този нов книжовен език. Тази идеология се изгражда до голяма степен на богословска основа, но нейното обществено значение далеч надхвърля рамките ѝ.[14] За да разберем значението на тази страна от тяхното учение, трябва да имаме пред вид отношенията в средновековна Европа, когато Константинопол и Рим си разделят сферите на влияние. Установяването на двата официални литургически езика — гръцки и латински — изправя новите народи, които приемат по-късно християнството като официална религия, пред една от двете възможности — да приемат като литературни езици латинския или гръцкия. Тази дилема обаче ги изправя пред опасността да бъдат погълнати от едната или другата господствуваща в християнския свят империя. С появата на старобългарската писменост във Великоморавия и България се осъществява един процес, който в другите европейски страни настъпва значително по-късно — издигането на един народностен език в ранг на литургичен (а в по-широк смисъл и на литературен) език. За този акт те намират опора както в стария, така и в новия завет — срв. цитатите в писмото на папа Адриан в житието на Методий: „**възхвалатъ господа вьсн ѧзъцн**“ (Псал. 116, 1) или „**вьсн възъглаголютъ ѧзъкы разлнчнъı велнчью божнѧ**“(Ап. 2, 4, 11).[15] По този начин славянството като цяло, представено в своите ранни държавни организации, получава опора за своето самоутвърждаване. В това пък се състои общославянското значение на старобългарския език — той се употребява като литературен език през по-кратък или по-дълъг период от време в почти всички славянски страни и оказва влияние върху формирането на техните народностни култури.

Заслужава внимание фактът, че всички страни, в които е проникнало Кирило-Методиевото дело, са запазили своята самобитност, докато тези области, до които то не е достигнало, са били асимилирани, както е станало с прибалтийските и полабските славяни.[16] Обикновено се смята, че влиянието на старобългарския език и Кирило-Методиевата култура през по-късния период от формирането на западнославянските езици е незначително, да не кажем никакво. Формално то прекъсва със смъртта на Методий през 885 г., от което може да се заключи, че това въздействие се ограничава в рамките на не повече от 22 години. В една или друга степен старата традиция се поддържа както в чешките земи, така и в Полша.[17] Спомен за делото на Кирил и Методий се пази дори в първата чешка хроника на Козма Пражки, писана на латински през XII в. Там се споменава следното: „Gostivit autem genuit Borivoy gui primus dux baptizatus est venerabili Metudio episcopo in Moravia sub temporibus Arnolfi imperatoris et Zuetopluk eiusdem Moraviae regis“I, 10.[18] Спомен за Кирило-Методиевото дело се пази и в полски летописи, макар и от по-късна епоха.[19] В продължението на Козмовата хроника, направено

---

[13] M. Weingart. Rukověť jazyka starosłověnského. I. V Praze, 1937, с. 27.

[14] Тези проблеми са намерили много оригинално осветление в труда на R. Picchio. Questione della lingua e slavia Cirillometodiana, in Studi sulla guestione della lingua presso gli Slavi. Roma, 1972, с. 32—61.

[15] А. Т.-Балан. Кирил и Методий. I. С., 1920, с. 90—91.

[16] Вж. R. Večerka. Slovanské počátky české knižní vzdělanosti. Praha, 1963, с. 25.

[17] T. Milewski. Język staro-cerkiewno-słowiański w średniowiecznej Polsce. Z zagadnień językoznawstwa ogólnego i historicznego. Warszawa, 1969, с. 343—364.

[18] Fontes rerum bohemicarum (Prameny dejin českých). II. Praha, 1874, с. 18.

[19] Срв. например летописа на Ян Длугош — вж. А. Т. -Балан. Кирил и Методий. II. С., 1934, с. 260.

от неизвестен автор, се съобщава, че когато през 1097 г. за пръв път в Сазавския манастир [20] дошъл абат-латинист, той не намерил тук никакви други книги „освен славянски“ и затова се наложило сам да ги пише.[21]

Признакът език за славянското езиково съзнание, изглежда, е бил много важен, ако не и основен за народностното разграничаване. Неслучайно в старобългарски названието **ѧзыкъ** съответствува на две гръцки названия *ἔθνος* и *γλῶττα*. На тази основа се получава интересна корелация на лексемите **людьє** — 'множество с разчленени единици', **народъ** —'множество с неразчленени единици', **ѧзыкъ** 'множество, осъзнато като единство'. Неслучайно и **людьє** е pluralia tantum, на което не е противопоставено название за единичност (от същия корен). В тази връзка трябва да бъдат поставени и народностните названия от типа **словѣнє, рнмлѣнє, рамѣнє** и пр., представяни все като множества, от които едва по-късно се образува название за един представител на посоченото множество, което се открива при словообразователния анализ (съдържа една морфема повече) — срав. **словѣннинъ, рнмлѣннинъ, рамѣннинъ.**

Омонимията **ѧзыкъ** (*γλῶττα*) **ѧзыкъ** (*ἔθνος*) не е случайна в старобългарски и отразява развитието на историческото мислене у славяните.[22]

Много важен фактор в развитието на българския книжовен език през Средновековието е неговата непосредствена връзка с Кирило-Методиевата традиция, което поне до XIV в., а по всяка вероятност и значително по-късно може да се проследи успешно. Преходът от старобългарски към среднобългарски се осъществява постепенно, чрез бавни изменения, при което Кирило-Методиевите преводи никога не са преставали да служат като идеал. Този пиетет обаче не бива да се схваща като консерватизъм, който само спъва езиковия развой. Той предпазва книжовността от грубо опростяване и поддържа един определен езиков и литературно-естетически вкус както у образованите среди, така и у по-широките слоеве, които имат достъп до него ако не чрез писаното, то поне чрез говореното слово.

В този смисъл смятам, че сме в правото си да разглеждаме богатата среднобългарска книжнина в два аспекта. От една страна, тя ни дава възможност да проникнем в отделни черти на разговорния (простонародния) език, за който можем да съдим по редките отклонения от системата на текста. В най-тесен смисъл в този случай би следвало да говорим за историческа диалектология, защото тези отклонения имат регионален характер. От друга страна, имаме основание да разглеждаме книжовния език като относително самостоятелна система. Той също се развива, а не умира (поне до XIV в. със сигурност не!), но в малко по-друга насока и това е свързано с неговите специфични функции. При оценката на неговите достойнства и недостатъци не бива да изхождаме изключително от нашите съвременни вкусове. Не бива да ни подвежда и голямата графическа пъстрота, която много често се тълкува като напълно хаотична. Такава пъстрота и привидна безсистемност се наблюдава и в другите славянски книжовни езици — тук имам пред

[20] Основан от св. Прокоп през 1009 г. Вж. K o s m o v a kronika česká. Praha, 1972, с. 68.

[21] Става дума за Детхарт, който става абат на Сазавския манастир през 1097 г. Цит. съч., с. 222.

В чешката научна литература са приведени убедителни аргументи, че Кирило-Методиевата традиция се поддържа най-малко още две столетия след смъртта на Методий. Вж. B. H a v r á n e k. Studie o spisovnem jazyce. Praha 1963, с. 307; R. V e č e r k a. Op. cit., с. 25, passim.

[22] Върху този проблем обърна внимание Р. П и к и о, Цит. съч., с. 38.

вид не само староруски и старосръбски, но и старочешки и старополски, които възникват значително по-късно. Едва ли хаосът в старочешката писменост до гениалната реформа на Ян Хус е по-малък от среднобългарския. И въпреки това именно тогава се подготвя разцветът на чешкия език.

Книжовният език се развива преди всичко от образованите хора на обществото. С възникването на писмеността в същност възниква и професията на книжовника, която през Средновековието е тясно свързана с църковния клир. Поради това и книжовният език носи до голяма степен бремето на църковността — в своята образна система, в своята семантика, но това не е единствената му характеристика, той има и по-широко обществено послание, което далеч прекрачва църковната ограниченост.

Книжовният език по необходимост се различава от просторечието, което служи за битово или интимно общуване. Но това не означава, че е бил неразбираем за обикновените хора (а някои предполагат, че не са го разбирали и самите книжовници!). Напротив, именно чрез този език се е въздействувало върху съзнанието на народа, дори и на необразованата част от него, която е била огромна.

Ярко доказателство, че българският книжовен език през среднобългарския период се е развивал и обогатявал, като е разширявал и своите функции, представя Манасиевата хроника и включената в нея (поне в някои преписи) Троянска притча. По моя преценка този паметник представя мост както между старобългарското и среднобългарското състояние, така и между среднобългарски и някои тенденции в новобългарски.

От една страна, тук ни е представен нов развоен етап на книжовния език, който се изразява в преобразуването на падежната система, но без ярки прояви на аналитизъм, в преобразуването на глаголната система, с появата на нови форми (по-специално за условно наклонение), проникнали и в новобългарски. Но това, което представя най-голям интерес, е обогатяването на изразните възможности на книжовния език, неговата гъвкавост и способност за изразяването на оттенъци, която е рядка, да не кажа уникална, в нашата средновековна книжнина.

От друга страна, в това ново състояние ясно прозира връзката му със старобългарски, дори в някои тънкости, вижда се, че тук са намерили отражение тенденции, които водят началото си от старобългарски.

По-сложен изглежда въпросът за връзката на Манасиевата хроника с по-късното състояние, което бележи път към новобългарски. Основателно може да възникне възражението, че новобългарският език не се формира на такава основа. Това е така по силата на историческата съдба на българския народ. Един естествен развой се прекъсва насилствено и това в голяма степен засяга книжовния език и книжовността като цяло. И все пак колкото и да е спорно, можем да допуснем, че това развитие щеше да има друг характер, ако не беше робската участ, при което наред с държавността западат и най-важните книжовни центрове.

Но дори и вън от тези обстоятелства при внимателен прочит на този паметник ще открием, че текстът е многопластов и тази многопластовост е функционално-стилистично мотивирана. Наред със сложно изкованите по гръцки модел думи, които обаче не противоречат на славянското езиково чувство (те изобилствуват не само в старобългарски, но и в другите стари славянски книжовни езици, дори и в тези, които не се развиват в непосредствена връзка с Кирило-Методиевата традиция, като старополски и старочешки), срещаме думи, а понякога и цели обрати, които явно показват своята народноразговорна основа. При това и множеството композита напомнят

модела и механизмите, по които се образуват сложни думи в новобългарски най-вече в професионалната и научната терминология.

Текстът показва школовка от висока класа — отлично владеене както на византийския гръцки, така и на книжовния български език от епохата. При това, както вече споменах, паметникът показва, че българският книжовен език в този период е бил много богат лексикално и значително стилистично разслоен. Прави впечатление, че текстът изобилствува с думи, които се срещат рядко (до 2—3 употреби), както и с голям брой hapax legomena. Това и съвременната стилистика оценява като показател на характерност (еквизитност) на текста.[23] Неслучайно още в древността незнайна ръка е сложила върху Ватиканския препис на хрониката надписа: Isteliberappelatur flos o(mn)ium cronicarum.

* * *

На някои от посочените проблеми ще се спра по-нататък в наблюдението си. Още тук искам да изтъкна, че съзнателно се избягва подробният филологически разбор на текста, тъй като се подготвя ново критично издание, което ще съдържа и пълен индекс на лексикално-граматичните парадигми.[24]

ХРОНИКАТА КАТО ЖАНР. МАНАСИЕВАТА ХРОНИКА И НЕЙНИЯТ БЪЛГАРСКИ ПРЕВОД

За да проличат по ясно особеностите в езика и стила на разглеждания паметник, трябва да се спрем, макар и най-общо, върху възникването на този тип съчинения в европейската литература и по-специално във Византия, която е оказвала непосредствено въздействие върху българската култура.

Хрониките и аналите (в западноевропейската литература) като типична форма на Средновековието възникват много рано. В древността също са били известни, но не са били отнасяни към литературата поради своята примитивна форма. Смятали са ги за суров материал, от който тепърва реторът или литераторът ще създаде истинско историческо съчинение. Неслучайно историята е отнасяна към едно от седемте свободни изкуства. Тази традиция от античността преминава и в ранното средновековие.[25] Но тук възниква и нещо съвършено ново — появяват се аналите и хрониките като характерни по тип съчинения, изпълващи цялото Средновековие. Както изтъква чешкият историк Душан Тржещик, „středověké anály a kroniky vznikly pak z velmi praktických potřeb raně středověké cirkve na samém počátku jejího rozvoje. Každý klášter — a to právě byla ta místa, kde se na počátku středověku uchovalo umění a nutnost číst a psát — musel mít snad ještě spíše než bibli kalendář, na kterém závisselo vykonávání všech liturgických úkonů v roce. Nebylo to takovým problémem u svátků, které připadaly na určité pevné dny v roce, poříž však nastá-

[23] Срв. J. Mistrík. Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, 1970, с. 42.

[24] Изданието се подготвя от Института за руска литература при АН СССР — Ленинград (Пушкински дом) и Института за литература при БАН. Индексът е подготвен от изтъкнатия съветски медиевист Олег Викторович Творогов, който беше любезен да ме запознае с работата си над текста. Но предлаганото наблюдение има своето оправдание и в този си вид, тъй като представя проблемите в окрупнен план, което понякога се затъмнява и при най-детайлното филологическо изложение поради изобилието от разнородни, макар и напълно необходими подробности.

[25] Д. Ангелов. История на Византия. С., 1965, с. 179.

vala tím, že středem církevného roku byly velikonoce, které tedy připadají vždý na jiný den v roce."[26]

Оттук се вижда, че хрониките и аналите възникват от необходимостта да се тълкува календарът. Смесената употреба на лунния и слънчевия календар са принуждавали средновековните монаси да си изработват специални таблици за установяването на Великден и всички свързани с него празници. И в източните, и в западните европейски области са били разпространени различни видове пасхални таблици.

Средновековният календар в същност се е състоял от две части — една част, която била основана на движението на луната (лунен календар), и друга, в която били определени месеците и дните (т. е. слънчев календар). Изпъстрените с числа таблици често са били обогатявани с разнообразни бележки, в които се отразявали най-интересните събития през годината и се означавали и имената на отделните светци, които се чествували на определена дата. Така в същност се полага началото на два вида съчинения — *мартирологиите,* съдържащи имената на светците и датите на техните служби, и *аналите* или *хрониките,* които отразявали най-интересните събития през годината. Първите анали възникнали още през V в. (а във Византия може би около IV в). Появяват се най-напред в манастирите на Византия, Италия, вестготска Испания, Галия и Ирландия. Малка част от тях обаче се е запазила, тъй като били изготвяни за около 50—59 години напред. След това те преставали да служат. Положението се изменя напълно, когато Беда Достопочтени в своите изчисления затваря пълния цикъл — за това е било необходимо да пресметне великденския празник до 1063 г. По този начин първоначалният смисъл на аналите и хрониките става безпредметен. Те обаче продължават да се пишат, но вече заради това, което е било второстепенно в тяхното съдържание — отразяването на важни събития от държавен, църковен характер или някои изключителни природни бедствия, необикновени природни явления и др. Постепенно настъпва разграничаване на хроники от общодържавен характер, които отразяват преди всичко деянията на владетелите, и местни хроники, които отразяват събития от локален характер. Средновековният летописец обаче не се и старае да бъде обективен в нашия смисъл на думата — него го занимават необикновените събития — войни, наводнения, земетръси, комети и др. По думите на Д. Тржещик „nebyla to pouha záliba v kuriozitách a pověrách, analisté byli přesvědčeni, že právě tyto výjimečné události mají zcela určitý význam, že se v nich totiž projevuje zásah boží prozřetelnosti, že jde o znamení jimiž bůh dává lidem tušit něco ze svých neproniknutelných záměrů. Tato znamení — komety, pršící krev apod. — ohlašovaly války nebo mory, měly být lidem výstrahou a nabádat je k nápravě jejich hříchů."[27]

Едновременно с това хрониката продължава да тълкува и календара, но в един по-друг смисъл. Човекът от ранното средновековие живее с представата, че е временен жител на земята, че скоро ще настъпи царството небесно заедно с второто пришествие на Христа. Оттук се поражда и убеждението, че рождението на сина божи означава нова ера в историята на човечеството, която ще трае до настъпването на царството небесно. Поради това е било много важно да се установи сигурно тази дата — от нея се определя и цялостната хронология на новата ера (която в средновековното мислене означавала последен стадий от развитието на света). „Každý člověk tedy žil v jakémsi přechodném období mezi narozením Kristovým a koncem své-

[26] D. Třeštík. Kosmas. Praha, 1972, c. 51—52.
[27] Op. cit., c. 53.

ta a o určení vlastního místa v tomto čase mu muselo jít především, protože šlo zároveň o určení jeno postavení v bohem předurčeném plánu spasení lidstva. Právě o to se snažili kronikáři — chtěli ustálit přesnou chronologii světových dějin, aby zjistili, na kterém místě v ní ono a jejich doba stojí. Kronikami se tedy zabývali teologové, také však komputisté, tj. znalci kalendáře."[28]

С времето хрониката придобива и един нов смисъл, който се открива определено след XII в. Хронистите, особено тези, които се занимават с проблеми от общонароден характер, прокарват в своите писания ярко патриотични мотиви — опитват се да приобщят своите народи към световната история, като включват в библейските предания собственото си историческо предание.[29]

Описаното състояние, което характеризира културата на Западна и Средна Европа в епохата на ранния феодализъм, има успоредица и във Византия. Тук обаче имаме това своеобразие, че се осъществява по-естествен преход от античността към Средновековието и поради това ранната византийска цивилизация е била обременена от традициите на късната елинска култура, върху чиито основи се изгражда.

Хрониката във византийската литература се появява още около IV—V в. Първоначално тя носи всички белези, които бяха описани по-горе. Много често тя има ограничен локален характер и не прекрачва границите на манастира. В този период тя съществува успоредно с класическите исторически съчинения, които въплъщават в себе си високи естетически и литературно-философски идеи.

Постепенно обаче в жанра настъпва едно интересно преораждане. От просто описание на факти този вид съчинение придобива особеностите на художествено произведение. Това преораждане се извършва на основата на класическата литература, неслучайно се пише в стихове. Ярък пример във византийската литература е хрониката на Константин Манасий, за когото М. Вайнгарт отбелязва: „Konstantin Manasses je však hlava mezi ostatními kronikáři zcela odlišná. Kdižto oni se často utápěli v neživých a nechutných rozjímáních teologických a ve svém mnišském ovzduší se více méně omezovali zájmy církevními a byli prozaiky, Manasses se snažil býti básníkem."[30]

Това не е случайно. Тъкмо през XII в. този жанр е в своя разцвет и придобива своята определена форма, в която занимателността и оригиналността, с която се поднасят събитията и личностните характеристики, имат първостепенно значение.

„. . . Forma této dějepisné básně — пише М. Вайнгарт за произведието на Манасий — je velmi okázalá, řeč oslňuje leskem nakupených metafor jako zlato byzantských mozaik, a jeho těžká a dusná nádhera byzantských palácú vyjíma se toto obrazové přetížení. Manasseovi jako každému úpadkovému básníku není dáno mluviti proste: jeho osoby neumírají, ale odevzdávají prach tělesný zemi, pokrývají se hrobem a zemí vše přijímají-

[28] D. Třeštik. Kosmas. Praha, 1972, c. 53.

[29] Това е доловено по великолепен начин от Д. Тржещик: „Společný původ od jednoho předka byl základním sjednocujícím poutem pro barbarský „gens", třebaže ve skutečnosti žádný z nich nebyl skutečně etnický jednotný. V průběhu dlouhých stěhování se totiž k původnímu kmenu připojovaly stále nové a nové skupiny nejrozmanitějšího původu. Proto bylo třeba často vytvořit genealogickou tradici nově. Tohoto úkolu se podjali literáti snad všech nových říší a začali pro své „národy" vytvářet ze zbytků starých kmenových tradic, římské trojské povesti. . ." Op. cit., c. 80—81.

[30] M. Weingart. Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Překlad a rozbor filologický. I. V Bratislavě, 1922, c. 160.

сí."[31] В тази малко иронична оценка на произведението надделява вкусът на един съвременен читател по отношение на една творба, която функционира в контекст от преди повече от 700 години. На времето явно творбата е била много популярно и любимо четиво, към което проявяват интерес и в по-късните епохи. За това говорят както няколкото запазени преписа, така и ранните издания на текста.[32] От паметника черпят и редица по-късни хронисти, по-специално Михаил Глика.[33] Манасиевата хроника не само е преведена на български, но получава широко разпространение и в руската литература и оказва влияние върху руските летописци. Изтъкнатият съветски медиевист О. В. Творогов отбелязва в тази връзка: „Значение хронографов как литературных памятников особенно возросло в XVI в., когда в состав первой редакции Русского хронографа были включены многочисленные фрагменты из славянского перевода стихотворной Хроники Константина Манассии. Образный, витиеватый стиль Хроники, характерные для нее эмоциональные изобилующие метафорами и сравнениями „портреты" исторических персонажей — все это произвело большое впечатление на русских книжников."[34]

За голямата популярност на това съчинение в Средновековието говори и фактът, че именно него българският литератор от XIV в. е избрал за превод. Както казах вече, това е художествено произведение от средновековен тип, но с много елементи, проникнали в него от античността, и това е изправяло преводача пред един сложен проблем. Поради това българският превод за нас представя изключителен интерес преди всичко като документ за гъвкавостта, богатството и стиловата диференцираност на българския език от тази епоха. Но текстът е показателен и с високото българско съзнание на преводача. Както показват запазените преписи, ние имаме едно съчинение, което не само съвършено предава своя оригинал, но е актуализирано по своеобразен начин, като към отделни събития от византийската история са внесени бележки, засягащи историята на България. Във Ватиканския и в Московския препис има 19 такива бележки. Тяхното въвеждане в текста става в хронологически порядък, като се свързват със съответна личност или събитие от официалния текст на Манасий. Срв. например: **при семь кѡ-стандинѣ цри пр҃ендошѫ българе прѣз дунавъ. и отѧшѫ гръкомь земѧ снѫ въ ненже живѣтъ и до нинѣ разбиваше нхъ. прѣже же нарицааше сѧ земѣ сніа мисіа. много же бесчисльни сѫщіе. испльнишѫ и снѫ странѫ и онѫ до дрячан далече. иѳѡ власи и сръбн и прочін вьси єдинѡ сѫтъ.**[35]

Тук оставяме настрана историческата стойност на тези сведения, което е друг проблем; за нас е важно, че чрез тях говори народностното съзнание на българин от XIV в., когато българската държава е в своя разцвет, но и пред прага на своята гибел. С този коментар на важни събития на Първото българско царство, съпоставени със събитията от византийската история, се утвърждава народностното съзнание. За това говорят и илюстрациите към Ватиканския препис. Както е известно, 18 от миниатюрите засягат българо-византийските отношения, а четири представят отношения между българи,

[31] M. Weingart. Цит. съч., с. 162.
[32] Срв. например J. Meursius. Leyden, 1616; A. Fabratus. Paris, 1655.
[33] M. Weingart. Цит. съч., с. 164.
[34] О. В. Творогов. Древнерусские хронографы. Л., 1975, с. 4.
[35] Тези бележки са привлекли още преди сто години вниманието на руския историк А. Д. Чертков. Вж. О переводе Манассиевой летописи на славянский язык по двум спискам: ватиканскому и патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар. М., 1842.

византийци и руси.[36] Към това можем да добавим още един факт — във Ватиканския препис след описанието за края на Троянската война е добавен нов разказ от западен произход, преведен от хърватски — т. нар. Троянска притча. Разказът по стил се различава от текста на Манасий, но допълва описаните събития с нови черти от живота на героите и пленява със своя наивитет и безизкуственост.

По такъв начин преписът, който е бил предназначен за владетеля, се е превърнал в своеобразна компилация, нагодена отчасти към българската действителност.

Тези особености на българския превод на Манасиевата хроника отдавна привличат вниманието на слависти и изкуствоведи както у нас, така и в чужбина.[37] За него още Добровски отбелязва: „Chronicon Constantini Manassis, quod aedem biblioteca serrat anno 1350 scriptum slavonicus interpres Regi Bulgariae Johani Alexandri dedicavit."[38]

Още с откриването си този паметник става обект на спорове и дискусии, в които се преплитат най-противоречиви възгледи. Неслучайно М. Вайнгарт подчертава: „Slovanský překlad Konstantina Manassea náleží k nejpamátnejším dělům literatury středobulharské, ba církevněslovanské vůbec, a to nejenom pro svůj obsah, nýbrž i pro jména slavistů, která se k němu pojí; zejména v Čechách má starou literární tradici."[39] Сред тази огромна литература прави поразяващо впечатление, че конкретно езиковите особености на паметника рядко са обект на задълбочени проучвания. Досега могат да бъдат посочени само две по-големи работи, които са посветени на езиковия разбор на текста, при това между тяхната поява лежи разстояние от почти сто години: П. Билярский. О среднеболгарском вокализме по патриаршему списку летописи Манассия. СПб., 1847[1], 1858[2]; H. Boissin. Le Manassés moyen-bulgare, Etude linguistique. Paris, 1946. Във всички останали изследвания има само отделни споменавания и оценки за езика, които сами за себе си са много показателни. Така например М. Дринов, който се изказва напълно отрицателно за достойнствата на оригинала, не скрива, че българският превод притежава някои хубави качества: „Като поетическо творение тя (Манасиевата хроника — б. м., И. Б.) е много долна: преизпълнена е с многосложни думи и с високи изречения, в които обаче има малко поезия и Лесинг превожда из нея няколко стихове в Лаокоонът си за пример на лоша описателна поезия."[40] За българския превод обаче той отбелязва: „Езикът в преводът на Манасиевата летопис е висок и тържествен, както ще видите по-доле, гдето ще имам случай да ви приведа няколко редове. Особено са любопитни многосложните думи, които преводачът е подбирал и съставял, за да изрази велеречието Манасиево."[41] Висока оценка на българския превод дава и един от първите изследвачи на Ватиканския препис — италианецът Анжело Май. В своите бележки за ръкописа той посочва[42] следното:

[36] Вж. Ив. Дуйчев. Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. С., 1963, с. XII.

[37] Историята около откриването и проучването на паметника е проследена пълно от Ив. Дуйчев, Цит. съч., с. V—XXXVI. Тук се разглеждат само становищата, които имат връзка с поставената от нашето наблюдение задача.

[38] J. Dobrowski. Institutiones linguae slavici dialecti veteris. Vindobonae, 1822, с. XIII.

[39] Цит. съч., с. 46—47.

[40] М. Дринов. Нови паметници за историята на българите и на техните съседи. — Периодическо списание, II, 1970, с. 46.

[41] Цит. съч., с. 46—47.

[42] Позволявам си да приведа по-подробно становищата на авторите за езика на българския превод, за да проличи, че впечатлението за неговото богатство и живия му разговой не е случайно.

„Преводчикът е следвал тъй точно гръцкия текст, щото се е старал да го предаде дума по дума; копирал е самия ред, по който са пренасяни думите в оригинала, силата на изречението, подобието на сложните думи и въобще свойството и хубостта на гръцкия език; той не прибавил нищо от себе си освен изреченията на светото Писание и имената на византийските владетели, чиито дела са описани в хрониката. Преводчикът прибавил към текста и забележки, отнасящи се до българската история и ги написал с червено мастило, за да може читателят да различи неговите прибавки от самия текст."[43] По-нататък Анжело Май подчертава критичното отношение на преводача към своя първоизточник, търсенето на най-автентичния текст. Той запазва и всички прибавки, влезли по-късно в Маврицианското издание на хрониката. Тези бележки са много важни за нас, тъй като ни разкриват преводача като личност с широка култура, с богата филологическа подготовка, достойна за задачата, която си е поставил. „Този превод — пише А. Май — показва, че не е минал без критика и навярно той е принесъл голяма полза, защото е обогатил славянский език с нови думи, изражения и превръщения. Всичко това е съставено по примера на богатия гръцки език."[44] Със същия възторг за българския превод говори и П. Т. Г у д е в: Преводът е прекрасен във всяко отношение, било като писмо, *било като език*. Сложните и съставни думи, които ние и днес се боим да въвеждаме в писмения си език, тук са отлично преведени от гръцки на български, гдето съвсем са липсвали."[45]

Ако вникнем по-внимателно в оценката на А. М а й, в известен смисъл тя може да ни прозвучи по-скоро като упрек, отколкото като похвала. На преден план се изтъква строгото буквално следване на гръцкия оригинал, до такава степен, че се запазва разположението на думите в редовете и дори пренасянията от един ред на друг. Това твърдение не се покрива с изводите на нашия изтъкнат изследвач Ю. Т р и ф о н о в, който тъкмо в текста на Ватиканския препис на Манасиевата хроника открива една по-голяма свобода, посочва разместването на думи с оглед на българския начин на езиково изразяване, на българското езиково чувство. Когато определя мястото на Ватиканския препис сред другите известни преписи и по-точно, когато го разграничава от Московския и Тулчанския препис, авторът се опира преди всичко на езиковите му особености. На тази основа той му определя по-специално място сред другите два, които според него произхождат от един общ по-стар незапазен първообраз. „А това, че наистина е така — пише Ю. Трифонов, — показва ни словоразположението на фразите в хрониката. И наистина, докато в Тулчанския и Московския препис думите повечето са наредени като по гръцките, във Ватиканския има премного случаи, в които словоразположението отстъпва под влиянието на българското и на нестиховата реч."[46]

Това твърдение има особена стойност, ако се постави във връзка с посочените по-горе обстоятелства: 1) наличието на богата миниатюрна украса; 2) допълването на историческите коментари с нови 7 бележки; 3) допълването на текста с ново произведение от друг първоизточник — Троянската притча. Всичко това ни поставя пред един проблем, който не влиза в задачите на нашето наблюдение, но има отношение към цялостната история на паметника.

---

[43] Catalogus codicum Bibliotecae Vaticanae. Roma, 1831, pars II, p. 101—105.

[44] Поради недостъпност на оригинала цитатите са дадени по превода на П. Т. Г у д е в. Българският ръкопис във Ватикан. — СбНУ, VI, 1891, с. 311—361. Посочените цитати са на с. 313—314.

[45] П. Т. Г у д е в. Цит. съч., с. 314.

[46] Ю. Т р и ф о н о в. Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. — Изв. на Археологическия институт, т. II, 1923—1924, с. 152.

Не представлява ли Ватиканският препис относително самостоятелно съчинение, подчинено на самостоятелна концепция; нямаме ли основание да го смятаме за нова преработка, предназначена именно за библиотеката на българския владетел цар Йоан Александър.[47]

Ю. Трифонов изказва и някои други мисли за езика на паметника, които според мене дават ключ за тълкуването на езика и стила на текста, както и за определянето на културната основа, върху която е била възможна неговата поява. За съжаление колкото и да е богата нашата писменост от Втората българска държава, тя все пак ни е запазена като фрагмент. Тъкмо за това Манасиевата хроника придобива изключително значение за възстановяването на нашия книжовен език и в по-тесен смисъл на литературния език през епохата на XIV в. Но нейното значение, както беше вече посочено, не се ограничава само в това. Тя ни дава възможност да проникнем и в по-ранните състояния на този език, да потърсим основата за неговия разцвет. И това е доловено с изумителна точност от Ю. Трифонов: „В сравнение с другите византийски хроники Манасиевата е по-мъчна за превод, едно, защото многото характеристики в нея правят съдържанието ѝ по-отвлечено, и, друго, защото авторът ѝ се е старал да отстрани отвлечеността чрез фигури и епитети, които правят нейния стил цветист и велеречив. Тъкмо затова пък сравнително сполучливият ѝ среднобългарски превод, извършен от неизвестен книжовник в царуването на Иван Александра, има особена цена в езиково отношение."[48] Както се вижда, тук оценката на изследвача е все още сдържана, тъй като се плаща дан на широко разпространените представи за ролята на разговорния език, който превъзхожда „мъртвия" и „изкуствен" книжовен език. В своето заключение обаче авторът не устоява на обаянието на това рядко произведение и съвсем недвусмислено подчертава: „Сполучливото превеждане на такъв мъчен стихотворен текст, какъвто е този на Манасиевата хроника, показва опитност и известна книжовна традиция. Същото доказва и *последователният и в някои отношения архаичен правопис.* Обстоятелството, че срещаме такава опитност в самото начало на Александровото царуване, показва, *че ще да разширим досегашните си представи за времето и факторите, на които се дължи развитието на книжнината, свързана с царуването на Иван Александра*; тази книжнина, макар да е получила силен тласък от щедростта на ученолюбивия цар, *развивала се е и независимо от него* и е била резултат от трайни сили, проявени още преди неговото възцаряване и черпени из недрата на българския дух."[49]

От това наблюдение на Ю. Трифонов следва, че разцветът на българската книжовност от средата на XIV в. има опора в по-раншните столетия. Тук беше изказано вече предположението, че българският превод на Манасиевата хроника хвърля своеобразен мост между две епохи — старобългарската и среднобългарската, като с някои особености дава възможност да се отгатнат и насоките на бъдещото развитие. Това изглежда на пръв поглед парадоксално — тъкмо паметник от края на среднобългарската епоха да ни служи като отправна точка в две направления — към миналото и бъдещето. Но противоречието се снема, ако го поставим във връзка със следните обстоятелства:

---

[47] Това предположение косвено е изказано и от И в. Д у й ч е в: „Вероятно скъпо украсеният ръкопис е останал в търновските дворци до времето на турската обсада и завоюването на българската столица през пролетта и началото на лятото на 1393 г." Цит. съч., с. XII.

[48] Цит. съч., с. 152.

[49] Пак там, с. 171.

1. Манасиевата хроника ни представя нов завършен етап от развитието на книжовния език, различен от старобългарския. В този смисъл в него е отразена една относително затворена система на всички равнища — графемологическо и оттам фонологическо, морфологично и синтактично. Тази система, както всяка езикова система, има свои вътрешни противоречия, които определят динамиката на нейния развой.

2. От друга страна обаче, както имах възможност вече да посоча, в тази система явно се открива връзка със старобългарски, вижда се, че е възникнала от старобългарски. Това можем да открием дори в някои поразителни подробности, които имат успоредици в старобългарските текстове — например предаването на сложните гръцки глаголи описателно: *ἐνομοθέτει* **законъ полагаше**$_{10}$[14], *αὐτὸν ἐθεοποίει* **себѣ бѫ бога творѣше**$_{23}$[11], *ὀπωροδοτεῖ* **овощіе нзноснтъ**$_{10}$[22]. Супр. **ржгъ творѣахѫ**$_{397}$[28], *πομπεύειν* Син. еух. **оградн и острогомь**$_{4}$**а**$_{5}$ *περιχαράκωσον*.[50]

Вижда се, че в българския книжовен език от тази епоха е било необичайно образуването на сложни глаголи по типа на гръцките композита, докато съществителни са се образували по-лесно. Това между впрочем важи и за другите славянски книжовни езици от същата епоха.

Показателно е съчетанието **бѣга сѧ жтъ**$_{67}$, което почива върху известното в старобългарски съчетание **пѫтн сѧ ать**. Семантично това съчетание по мое мнение може да бъде свързано с широко разпространение в български изрази от типа на „хващам пътя", „хващам гората". Както показват приведените примери, преводачът и преписвачите (а вероятно и компилаторите) не са насилвали своето езиково чувство, а са превеждали и писали в духа и традициите на родния си език.

Това са само случайно подбрани примери, а техният брой може да бъде значително увеличен, които показват, че езикът, на който е бил осъществен преводът и цялостната компилация, не е бил мъртъв. Това е бил език с активно словопроизводство, с динамична система на всички равнища, в която се отразяват развойни процеси и едновременно с това — език със значителна литературна традиция.

Смущава на пръв поглед стиловата многопластовост на текста — от чисто лирични откъси със значително усложнен синтаксис до изумително непосредственото, почти приказно (народно-разказвателно) описание в Троянската притча. Но тази стилова многопластовост е функционално мотивирана и е свързана с цялостната композиция на текста. Това е във връзка с развитието на жанра, който постепенно се откъсва от първоначалната си прагматична функция и се превръща в самостоятелно литературно съчинение, в което събитията наистина се движат в хронологичен порядък — от сътворението на света към съвременността, но тази композиционна рамка се запълва по-свободно според творческата фантазия и литературната култура на твореца. Отделни хронологически отрязъци могат да представляват относително самостоятелни произведения, обединени външно от общия порядък на движението във времето.

Всички посочени обстоятелства ни дават ключ за тълкуването на българския превод на Манасиевата хроника и за определянето на нейното място в развитието на българския книжовен език. От казаното дотук се вижда, че Манасиевата хроника се различава по съдържание от останалата книжнина. На основата на нейния текст може да се съди за богатството на българския

[50] Срв. H. Boissin. Le Manassès moyen-bulgare. — Etude linguistigue. Paris, 1946, с. 78; Iv. Bujukliev. K charakteristike niektorých hapax legomena v Sinajskom euchologiu. — ZbFFUK, r. XXIII—XXIV. Bratislava, 1974, с. 216—219.

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

език, за неговите динамични словообразователни склонности и за стилистичната му диференцираност.

В този смисъл посоченият паметник има изключително значение за проучването на българския език от Средновековието и неговата роля в духовния живот на народа ни.

ВЪРХУ НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ТЕКСТА С ОГЛЕД НА ПРОБЛЕМИТЕ НА КНИЖОВНИЯ ЕЗИК

В предходната част се опитах да очертая историческото развитие на хрониката като жанр в средновековната литература и в най-общ план да разкрия особеностите на Манасиевата хроника и нейния български превод. До голяма степен от това се определя езиковата характеристика на текста — образната система, стилът и патосът на съчинението. Българският превод трябва да се разглежда както с оглед на посочените жанрови особености, така и във връзка с общия езиков развой.

Литературните текстове търпят развитие в две направления — хоризонтално и вертикално. Това означава, че са свързани с всички останали текстове от епохата, в която възникват, и едновременно с това се актуализират в по-късните епохи, в които продължават да се разпространяват. Тези принципи са разкрити с достатъчна прецизност от Р. Пикио[51] и имат пряко отношение към поставения тук проблем. За нас е важно да знаем в каква степен един текст, възникнал през XIV в., отразява свойствините на езика на своето време и в каква степен същият текст през XVIв. вече е белязан както със следите на миналото, така и с чертите на своята съвременност. Тези изисквания са до голяма степен пренебрегнати в иначе прецизното издание на българския превод на Манасиевата хроника от румънския славист Йоан Богдан.[52] В основата на това издание са залегнали Московският и Тулчанският препис, а Ватиканският е използуван само частично. Оттук цялостното проучване на текста се поставя на несигурна основа. Това е доловил много вярно Ив. Дуйчев в своята студия към изданието на Ватиканския препис „Обстоятелството, че в изданието на Богдан не са взети под внимание всички разночетения, които могат да се извлекат и от Ватиканския препис, намаляват много неговата научна стойност. Трябва да се каже нещо повече: едно критично издание на среднобългарския превод на Манасиевата летопис трябва да почива преди всичко на двата най-стари български преписа — именно Московския и Ватиканския, после на по-късния Тулчански препис, като към тях се прибавят евентуално и разночетения от двата преписа от сръбска редакция, а е необходимо да се използуват също и цитатите и заемките в старите руски и румънски летописи."[53]

Всеки текст е сам за себе си една завършена цялост и в една или друга степен е изграден със средствата на езика на народността; едновременно с това отразява елементи от регионалния говор, носител на който е книжовникът, и не на последно място индивидуалната литературно-естетическа и езикова култура на самия книжовник. Но всички тези особености не са представени като конгломерат от неспоени елементи, а в една стройна система, която може да бъде разкрита само при внимателно наблюдение. Тази система, както вече беше посочено, не е лишена от вътрешни противоречия, тъй като,

---

[51] R. Picchio. Questione della lingua e slavia Cirillometodiana, с. 11—14.

[52] I. Bogdan. Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară, text și glosar. București, 1922.

[53] Цит. съч., с XXXIV—XXXV.

от една страна, е обременена от авторитета на старата книжовна традиция, от друга страна, е насочена към съвременността. Всяко съчинение говори преди всичко на своя съвременник, читателя или слушателя. Без това неговото съществуване би било безсмислено. Трудно може да си представи човек, че една такава богата книжнина, каквато е среднобългарската, е била само плод на усърдието на книжовниците да преписват стари текстове, които невинаги разбират.

Впечатлението, което обикновено създаваме, когато преувеличаваме пропастта между разговорния (или живия език) и книжовния (писмения) език, смятан най-често за мъртъв, води до неприятни последици при изучаването на българската езикова история на фона на общославянските процеси. Така например в славистиката е широко разпространено схващането, че среднобългарските паметници нямат особено значение за реконструкцията на праславянски, тъй като неточно отразяват езиковата действителност за разлика от старoруски или старочешки, в които по-широко са навлезли народноразговорни черти. Това становище най-категорично изразява Б. Хавранек. Според него за реконструкцията на праславянски основно значение имат трите езика с най-стара писменост: старобългарски (staroslověnština), старoруски и старочешки .[54] Смятам обаче, че не бива да се надценява нито „разговорността" на старочешки, нито книжната изкуственост на среднобългарски. В най-общите насоки на развитие среднобългарски дори в своите книжовни (присъщи на чисто литературните или литургичните текстове) особености не влиза в противоречие с общославянските тенденции (поне до XIV в.). В подкрепа на това могат да се посочат не само измененията в именната и глаголната парадигматика (ново прегрупиране на парадигмите най-вече на имената), но и някои черти на фонетиката. Така например среднобългарското смесване на носовките, което представя вододел между две епохи, в развитието на български има успоредица както по време, така и по характера на явлението в историята на полски и това е доловил още А. Востоков.[55]

Явно е, че процесите са значително по-сложни, отколкото изглежда на пръв поглед, което налага при тълкуването на езиковите факти да се представят всички възможни аспекти.

Както вече споменах, българският превод на Манасиевата хроника в своите най-стари преписи има изключително значение за описанието на среднобългарския период от развитието на книжовния език, чието начало според мене трябва да бъде поставено в IX в.[56] В това отношение съчинението е класическо и едва ли не единствено в цялата ни средновековна книжнина — то е светско по съдържание (не е пряко свързано с църковния канон), в стилно-езиково отношение е многопластово — в него се преплитат както старата традиция, така и нови тенденции, при което ще намерим немалък брой народноразговорни думи и обрати, живи и днес в българския език. При то-

---

[54] B. Havránek. Metodická problematika historickosrovnávacího studia slovanských jazyků. — In: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků. Olomouc — Praha, 1957, с. 86—87.

[55] И. Срезневский. Филологические наблюдения А. Востокова. — СПб., 1865, с. 8—9.

[56] Парадоксално ми се струва историята на словашкия книжовен език например да започва от X в., въпреки че от този период няма писмени паметници, а историята на българския книжовен език, която е богато документирана, да започва от XVIII в. Е. Паулини мотивира съвсем справедливо своя подход с историческите условия, които довеждат до обособяването на словаците като етническа единица, която живее свой собствен културен и обществен живот. Такива условия според него за словаците настъпват след X в., когато пада Велика Моравия. Вж. E. Paulíny. Dejiny spisovnej slovenčiny I. Bratislava, 1971, с. 3.

ва всички тези особености са подчинени на общите литературно-естетически задачи, които си поставя преводачът-компилатор на текста.

Нека за илюстрация се спрем на един малко по-голям откъс:

кронъ бѣше модръ wловѣнъ wбразомъ.

бльщаше сѧ зевсъ іако сребро.

ар же пламенень зрѣше сѧ

снааше сѧнце іако свѣтлое и доброкоренное злато.

свѣтѣше іако каснтеръ. кржгъ афродитинъ

іако мѣдь чрѣмнозрачнаа, ермне снааше †

свѣтло іако елъ снааше лоуна.

снце wдежда нбснаа прѣнспѣщрена зрима бѣ †

кронъ модрѣше сѧ іако книѳовъ зракъ †

іако крнинъ бѣлѣаше сѧ зевсь.

іако шипокъ чрѣвленын сѧнце снаше,

іако бѣлоцвѣтнаа агаланда, свѣтѣше сѧ денница †

іако цвѣтъ чрѣмнозрачнын ермне блъщаше сѧ †

наркисъ добролнствень іавлѣаше сѧ лоуна †[57]

В този лиричен къс заслужава да обърнем внимание по колко различни начина се изразява излъчването на светлина, свързано с нейната цветова обагреност, и как тънко се избягва повторението на едни и същи глаголи, за да не се огруби рисунъкът.[58]

Своеобразен ритъм в стиха създава и редуването на глаголи със съществителни в стиховото начало. Ако стихът започва с глагол, завършва със съществително или обратно, което създава отчетливи каденци. Едновременно с това тази структура очевидно е свързана и с актуалното членение, при което каденците често съвпадат с римите. В целия този поетичен контекст получава ново звучене и народната дума *денница*. Тук може да бъде спорен въпросът, дали посоченият поетизъм е чисто разговорен или е влязъл по друг път. Във всеки случай текстът в цялостната си обагреност звучи като единство и посочената форма допринася за изграждането на поетичната атмосфера.

Мимоходом можем да отбележим още един детайл. Разкриваните тук образи на гръцките божества са само символи на небесните светила и преводачът много добре е схващал това; отстрани в полето (поне във Ватиканския препис) са представени и техните астрономически фигури.

От този пример се вижда до каква степен българският език се е обогатил, какви големи възможности за поетичен изказ притежава, че на него могат да се създават картини, изпълнени както със символика, така и с

---

[57] Когато се цитира Ватиканският препис, посочват се страниците по фототипното издание на Ив. Дуйчев. Във всички останали случаи се посочват страниците и редовете по И. Богдан.

[58] Поетичността на българския превод е направила впечатление още на Чертков, според когото той ни се представя „как образца слога исторического, обогащенного множеством пиитических выражений, по примеру греческой летописи". Цит. съч., с. 9.

конкретност на рисунъка и цветова обагреност. Заслужава да се спрем на още една подробност — умелото редуване на контрахирани и неконтрахирани глаголни форми, което е свързано както с ритъма на стиха, така и с морфематичната структура на думата: сиаше сѧ, бѣлѣаше сѧ, но бльщаше сѧ, съвтѣше, сиаше.[59]

Спрях се по-подробно на този откъс само за да покажа, че на българския книжовен език от Средновековието е било възможно да се пишат не само отвлечени богословски текстове, но и текстове с по-друга функция. В тези именно малобройни текстове, сред които Манасиевата хроника заема първо място, е отразено най-пълно неговото богатство от изразни възможности, гъвкавостта и стилистичната му разслоеност. Прави впечатление неговото активно живо словообразуване, което в някои случаи надвишава дори съвременното състояние (с голяма лекота се образуват глаголи от съществителни, срв.: кронъ бѣше модръ... кронъ модрѣше сѧ).

Текстът на Манасиевата хроника, както вече посочих, дава възможност да се осветли развитието на българския книжовен език на фона на общите за всички славянски езици процеси от този период. За това е нужно да приемем предпоставката, че този език не е бил мъртъв (т. е. ограничен в своя инвентар в закостенели форми и обрати), а е бил жив и отворен за въздействието и на говоримия език. Тези два езикови стандарта имат много общи черти, но и съществени различия, които се обуславят от самата функция на книжовния език, представляващ по своята същност наддиалектна формация и по необходимост имащ предимно книжовна (писмена) форма на съществуване. В това отношение той се доближава до съвременните книжовни езици, но се отличава от тях по ограничените си възможности за обществено въздействие — ограничени възможности за разпространение на книжовната култура и за установяване на неговата норма като общозадължителна. Това създава големи, но не и непреодолими прегради между книжовния език и разговорния, който функционира в рамките на повече или по-малко диференцираните диалекти, обусловени до голяма степен от феодалната структура на обществото.

Но че и в едната, и в другата сфера на народностния език са се извършвали активни развойни процеси, можем да се убедим, ако обърнем внимание на системния (не случаен в общата си насока) характер на измененията.

С това не казвам нищо ново, поне що се отнася до езика на Манасиевата хроника. Още преди повече от сто години видният руски учен П. Билярски с необикновено проникновение отбелязва: „Наш памятник в своем различии от древних, с первого взгляда поражает непостоянством употребления букв; но, после тщательного наблюдения, в этом непостоянстве, к немалому удивлению открывается действия системы звуков живого выговора, и открывается так ясно, что в ней видишь и то, что сохранилось от старинной системы звуков или вновь установилось прочно, видишь и признаки шаткового неопределившегося состояния звуков и следы дальнейшего возникающего преобразования их, и отличаешь прямые обнаружения этих оттенков от выражения их под влиянием наследственого, условного правописания. Такое удачное правописание не часто встречается в других

[59] Подобен похват се среща и в старочешки паметници от същата епоха — срв. например следните примери, взети от Далемиловата хроника, стихотворен паметник от XIV в.: Ti ludie převerní běchu // swé sbožie obecno *jměchu* // Jeden zlý obyčej *jměchu* // že manželstva nedržechu. Но: Súdce nikdy *nejmějechu* // nebo sobě nekraděchu. Вж. Wýborz literatury české, díl prwní, od nejstarších časůw až do počátku XV století. W Praze, 1845, с. 87.

памятниках: видно, что наш список сделан одним из лучших литераторов своего времени“ (к. м. — И. Б.).[60] Към тази характеристика може да се добави само, че и Ватиканският препис не отстъпва на Московския. Заслужава внимание наблюдението на П. Билярски относно употребата на еровите гласни. И тук тънкият наблюдател вижда живо явление, отговарящо на произношението на тези гласни и свързано, казано на модерен език, с морфематичната структура на думата. Така например във форми от типа множьство$_{213}$, мрътвъцы$_{214}$, самодрѫжьствоуѫжн$_{217}$ еровата гласна спомага за отстраняването на консонантни групи от по 4 консонанта, необичайни и днес в български. Изключение имаме при формата хрaборствохъ$_{217}$, но тук сричковата граница разделя консонантната група (сонорната влиза в предходната силабема).

Но фонетичните явления в дадения случай не са най-показателни и са трудно доловими.

Интерес представлява именното склонение, за което се знае, че през този период в живия език е в пълен упадък. Срещу това в паметника намираме напълно запазено склонение, различно от старобългарското, тъй като е свързано с един нов развоен стадий на езика и е близко до склонението в другите славянски езици — което е за учудване — в западнославянските езици (старочешки) от същия период. Най-общо можем да отбележим нарастването на вариантността при падежните окончания (наличието на няколко окончания за един падеж), което все още не говори за разклащането на падежната система, тъй като почти липсват функционални смесвания (неправилни употреби на падежи, немотивирана замяна на един падеж с друг).

Много характерно за Манасиевата хроника е широкото застъпване на окончания от стари *й* основи при другите парадигми (вкл. и при имената от стари *а* основи женски род.) Срв. им. п. вѣтрове$_{183}$ [13] наред с вѣтрн$_{185}$ [17], градове$_{210}$ [12], 221 [24] (но и градн$_{84}$ [3]), дрозгове$_{6}$ [15], дѣдове$_{171}$ [4], листове$_{199}$ [5], шлѣмове$_{179}$ [7] и др. Р. п. мн. ч. даровъ$_{3}$ [17], 149 [2], 156 [6], 159 [6] и др. домовъ$_{140}$ [16], 166 [3], потовъ$_{106}$ [22], власовъ$_{21}$ [5], врагwвъ$_{30}$ [9], 215 [2] (но и врагъ$_{113}$ [25]); д. п. мн. ч. брѣгохъ$_{213}$ [18] (но и брѣзѣхъ$_{5}$ [28] — Тр. пр.), вноукохъ$_{13}$ [20], градохъ$_{99}$ [13] (Тр. пр.), (но и градѣхъ Тр. пр. 54[28], 58[64]) — ѧннwх$_{101}$ [6], с разширена основа — градовохъ$_{45}$ [27], (но и градохъ и градѣхъ), домовохъ$_{101}$ [14], строуповохъ$_{81}$ [15]. В. п. мн. ч. воловы$_{3}$ [22], брѣговы$_{143}$ [10], блъсковы$_{9}$ [16] и др. Тв. п. мн. ч. воловы$_{12}$ [12] Тр. пр. 54[20, 22], 42[4], лжковы$_{131}$, [17] Тр. пр. сватовы$_{49}$ [6] и др. Окончанието -ѫ честo се редува с новото окончание -мн (от *ĭ* основи): строупмн$_{173}$ [15], образмн$_{122}$ [23], ржбмн$_{176}$ [7] (но и ржбы$_{193}$ [27]) дармн$_{19}$ [21], 100[21], 120[27], 166[17], 209[11], дары$_{75}$ [1], 89[1], даровы $_{87}$ [2], 88[12, 15], 89[5], 140[14].

Тези особености на Манасиевата хроника имат успоредица и в други среднобългарски текстове, най-вече в Ряповия сборник.[61] Тук обаче явленията придобиват ярко системен характер. За живо осмислено функциониране на падежната система говори и употребата на двойствено число както в текста на хрониката, така и в Троянската притча. Поради това не е съвсем точна характеристиката на А. Боасен, според когото: „Le duel nominal est d'emploi courant, mai il n'est pas plus constant que le duel verbal: il était

[60] П. Билярский. О средне-болгарском вокализме по патриаршему списку летописи Манассия. СПб., 1858[2], с. 39.

[61] Срв. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 148—150.

maintenu par la tradition slavonne, mai il avait disparu en tant que duel de la langue réelle."[62] Двойствено число се употребява както в основния текст, така и в добавките: не дастъ покоꙗ своимꙋ скрании̑ма$_{199}$ гр. *κρόταφοι*; при сем Романѣ царѣ Петръ царь блъгарскъıи оумрѣт, сънове же его Борисъ и Романъ таинника сѣдѣ̑ста въ цариградѣ wтпущена бъıста въ своа$_{192}$. Някои от посочените в работата на Боасен смесвания на двойствено и множествено число могат да се обяснят с техниката на превеждането — в началото преводачът е подведен от гръцкия текст, в който нормално стои множествено число, и после осъзнава нормата на славянския контекст и продължава правилно в двойствено число — срв. например и сѣнницѣ оубо нстнцаахѫ нз брѣвноу его$_{154}$ гр. *ὀφρύς*. Изглежда, че двойствено число се е задържало дълго в определени стилове на българския език и това също така има паралел в други славянски езици, където двойственото число също е изчезнало, но през XIV—XV в. все още се употребява. Характерни в това отношение са библейският чешки и полски, където не можем да търсим пряко въздействие на по-стара книжовна традиция. Срв. ст. ч. Posla ku popom řečenym Chamry (a) Charym aby přissli k nie A když přigdu wece *k nima*, ст. п. Agdisz przidȹ rzecze *knyma*.[63]

Но текстът на Манасиевата хроника заедно с Троянската притча е изключително интересен и в лексикално отношение. Както посочих, текстът е многопластов и това е обусловено от цялостната композиция на съчинението. Няма да се спирам подробно на всички лексикални пластове, които са описани пълно от А. Боасен (пос. съч., с. 109—119). Най-общо тук могат да бъдат разграничени лексеми от старобългарска основа, византинизми (представляващи за епохата в по-голямата си част неологизми), ориенталнзми, проникнали чрез гръцки и голям брой народноразговорни думи. Искам обаче да обърна внимание върху начина, по който тези лексеми се включват в контекста, за да се види с оглед на поставената задача, че са били присъщи на интелигенцията от този период, а не са изкуствено създадени само под въздействието на основата.

При внимателен прочит на текста не е трудно да се открие нарасналата стилистична разслоеност на българския език от XIV в., възможността за натрупване на синонимични обрати. Срв. и да разорѧтъ воловы вьсѧ дроумы нхъ. и раскопаѫтъ полѣ нхъ. и положѫтъ въ запоустѣнне прѣвѣе цѣвтѫщѩ. и цѣсты нхъ въ нивне класы кыпѫщее. и градъ многонарѫднын въ запоустѣнне полѣ$_{259}$.

За названието на скакалеца се употребяват две думи — коньничьць и пржгъ. Но и при тях наблюдаваме тънко стилистично разграничаване на синонимична основа. Думата пржгъ се употребява като сравнение, изградено на физическо сходство: ѩкъı пржзн же таврѣстїн скнон хоудоперн и длъгоноз$_{134}$ Кон''ничьца се употребява в значение 'голяма, многобройна войска' — срв. и вьсѧ сѫщѩ о таврѣ въздвнже аꙁыконачалнникъı. кон''ничьца многокрилатыѩ аще кто рече не погрѣшитъ$_{134}$. Интересно е, че форми, образувани от основа кон, респ. кобнла като название на скакалеца, се употребяват в този преносен смисъл в редица други славянски езици. Срв. ч. perřátelské

[62] К. Мирчев. Цит. съч., с. 80.

[63] S. Urbańczyk, V. I. Kyas. Biblia królowej Zofii (Szaroszpatacka) wraz ze staroczeskim przekładem biblii. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk, 1971, с. 654. Срв. също и в Далемил: Sta sě, že o mezu dwa sě swadista // a sobě dobře přibista. Wýbor, с. 88.

kobylky — 'vyjídající nepřátelé, zvl. vojsko,[64] слов. je ich ako kobylek = безкрайно множество.[65]

Удивителен за времето е стремежът на преводача да предаде оригинала с оглед, бих казал, на българската езикова действителност, като използува образи и сравнения, които са били обикнати в българската реч. Вижда се при това колко са се обогатили възможностите за изразяване на нюанси при личностните характеристики. Срв. бе же добръ левкнѣ, и тѣломъ и нравомъ. красенъ въздастомъ. и доброзраченъ. лѣпъ и роусокосъ, и чрѣвеноwбразенъ[165]. Особено показателен в този смисъл е портретът на хубавата Елена: и видѣ Менелавж въ клѣти женж. бѣ жена прѣкр сна. добровѣждна. доброзрачна. добролична и доброwбразна. голѣмоока и акъ снѣгъ бѣла[67].

Показателни са и такива сравнения, които са тясно свързани с бита, при които се вижда, че преводачът се стреми да предаде образа, а не да запази непременно същата дума. Срв. тъи храбродоушне таашє въ глжбинѣ, акъı главнѣ въ пепелѣ[193]. Посоченият пример може би не е най-подходящ, защото и гръцкият текст съдържа *δαλός*. Тук явно имаме еднакви възможности и в двата езика. Но изразът и падаетъ оубw злочьстнвын брашно іавль сѧ мечю[176] малко се отдалечава от гръцкия текст. Метафората pars pro toto се изгражда върху старобългарското значение на брашьно 'ястие, ядене, храна'. Гръцкият текст има малко по-друго звучене: *ἔργον φανεὶς βομφαίας*.

За да проличи как свободно в текста навлизат народноразговорни думи с оглед на цялостната му композиция, ще посоча няколко типични лексеми:

мечка: изыде из трои велика мечка ТП[114]

мъска: воловомъ и мъскамже, паче же и конемъ, за всѣкогоже пса и за ослата .s фолїи даваше гнъ скотоу[210]

клъка: и по сн маркне нареченын аггла. нбо клъка емоу ножна бѣ здрава. того ради сице наречень бы[136]

дворы: и убw самого маркна, таркаиїе оубиваетъ. а богатьство его прѣносятъ въ дворы цркыж[139]

гоздъба: видѣ тлъстотрапезьижа посрѣдѣ гоздъбж[224]

делвж: вьсѣмь іавѣ есть оувѣдѣтн и w малыихъ сихъ. нбw и малъ въкоусъ вьса делвж, и одеждждоботъканнжа въскрилне показаетъ[228]

От роднинската терминология заслужава да бъдат отбелязани названията:

прнсыненникъ: 'осиновен син' гр. *εἰσποίητος υἱός* гаіоу же кесароу сице погыбшу сестрничицъ прнсыненник' товъ, кесарь севастъ нареченын, прѣатъ скнптра. От същия корен в Манасиевата хроника срещаме и глагол — прнсынѣтн.

---

[64] Вж. Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1960, с. 898.

[65] Срв. Ив. Буюклиев. Едно любопитно название на скакалеца в Манасиевата хроника. — Бълг. език, XXIV, 1974, кн. 2, с. 186—187.

царь оубw Мнхаила анепсеа своего, сице бо нарицааше са женѣ своен прнсынѣетъ$_{205}$

баба: (известно е било във всичките си значения — 'стара майка', 'бабичка — акушерка' — 'възрастна жена изобщо') и за пръва убw заповѣдааше бабамъ да умарѣжтъ въ новѣ исходаціаа отрочата нз матернїнхъ ложесънъ$_{33}$

прнносоцнж бладнне каковъı бабъскъıа$_{126}$ — срв. нб. бабини деветини (измислици, клевети, празни приказки).

лелѣ: оущедрн же отроковнцж лелѣ еж$_{101}$.

Същото название се предава и описателно: къ матере своеж сестре$_{101}$[23].[66]

Особено ярко доказателство, че езикът, на който е осъществен преводът на Манасиевата хроника, е бил жив, а не книжен, са някои устойчиви словосъчетания (или с тенденция да се утвърдят като устойчиви). Преводаческата техника на нашия средновековен книжовник може да бъде поучителна за нас и днес. Той не се води от гръцката дума, а търси изрази със съответстващо значение в родния си език. Така например 'изобилие от нещо' в гръцкия текст се изразява с *βρίθω*, който в прякото си значение означава 'тежък съм', 'обременен съм', 'навеждам се' и прен. значение 'изобилствувам, пълен съм'. В това значение на български се е употребявал глаголът кънѣтн и това е било много добре известно на българския преводач. Срв. ... слъшжще о немъ ако скровнцъı златымн нсплънен^{с}ѣ н многымъ богатьствомъ кънпнтъ$_{71}$; ако нѣкое дрѣво доброрwдно, кънпщее плоды краснымн$_{221}$; н цѣсты нхъ въ нивне класы кънпщее$_{259}$. По същия начин ясно се разграничава пряката и преносната употреба на глагола клокотатн, който превежда гръцките форми *καχλάζω*, *βρέμω*. Клокочи и шуми младото вино: ако внно въ новѣ оутъптано шоума н клокоцж$_{206}$. Но клокочи и гневът: сице горцѣ клокоцаше нже на на гнѣвъ$_{256}$.

Българският преводач се ръководи от начините на изказ в родния си език, а не търси дословно съвпадение с гръцкия текст. Така например в гръцкия текст 'правя нещо лошо, кроя интриги', се изразява с няколко различни глагола, които са синонимични само в преносното си значение. Българският текст във всички тези случаи предава това значение със сънштн/сънштватн, което в пряко и в преносно значение съответствува само на *ῥάπτω*. Ето всичките употреби на този глагол със съответствуващите му гръцки форми:

В конкретното му значение 'сънивам', гр. *ῥάπτω*: н вндѣста стоудъ свон, познаста нагогж свож н сраматж. тѣмъ н съкрънваста са въ глъбокосѣн'наам ждолїа, н подбѣгаста под частаа н многаа дрѣвеса, сънншта прѣподасанїа лнстнаа wт дебелънхъ лнстовъ$_{11}$.

Със значение 'замислям нещо лошо, правя интрига, клевета':

на враждж въоржжн са н лжкавства въсѣка сънштваше$_{98}$ (гр. *ῥάπτω*); нже льстн сънштажтъ н къзнн съплѣтажтъ$_{179}$ (гр. *ὑποράπτω*); н вьсе съставлѣемое на паламнда н сънштваемое (гр. *μηχανορραφέω*) бѣше акъı пажчннное прѣдено$_{77}$. н оувѣдѣвъ навѣтъ на ѳеодwсїа wт нѣкънх сънштваемъ (гр. *τυρεύω*) мжжїн любомжчнтель$_{100}$; н какова зла сънштваешн (гр. *τυρεύω*)$_{119}$ сънштваетъ (*τῦφεύω*) навѣтъ, w горе на възлюбленаго$_{154}$.

[66] Вж. А. Боасен. Цит. съч., с. 114.

В значение 'замислям нещо' гр. *σκευωρέομαι*: и съшиваѫша въ себѣ wтстѫпленїе[184].

Тези значения на посочения глагол днес не са познати в български език, но все пак известна семантична връзка може да се прокара между стария глагол и нб. глагол *кроя* — днес коварствата и лошите замисли могат да се кроят. Интересно е съответствието между описаното преносно значение на съшити / съшивати и преносното значение на словашкия глагол prišiť 'припиша на някого нещо, което той не е казвал', 'стоваря вина върху някого'. Тук не може да става дума за някакво влияние, но все пак имаме основание да търсим общославянски генезис на това словосъчетание.

Накрая искам да посоча още една особеност на българския превод на Манасиевата хроника, по която също така може да се съди, че авторът държи непременно да бъде разбран от своя читател. Когато се въвеждат чужди думи, те се тълкуват не само с тяхното значение в гръцки, но преди всичко с оглед на българския език (отнася се преди всичко за латински думи). Тези тълкувания представляват своеобразен филологически коментар, непретенциозен, но показващ тънък филологически усет. В този коментар са представени български думи, някои от които вече са изчезнали:

дроузїи же не вълчицѫ гла вьскрѣмнившѫа младенца самѫ же съжителницѫ иже wпицѫ тѣлеснѫа добротѫ творѫщи. лоупа нарицаашє сѧ жзыкомъ отечьства сн. еже по тлькоу еллинскомоу гле. етера. по нашемоу же гостна[133]. Както се вижда, на нашия книжовник му е било добре известно, че латинската дума lupa, -ae, е двузначна — означава както *вълчица*, така и *развратна жена* и предава съвсем точно нейното гръцко и славянско съответствие във второто значение.

капна = глава: ѿ сего тарпиноа нарече сѧ могыла. ѿнавлъшѫа капна бо нарицетъ сѧ глава. рнмьскымъ азыкомъ[138]

консилиа = съвѣтници, пръвосъвѣтници: уставиш же да нзбирѫтъ вьсѣко лѣто консилиа. еже сказоуеть по нашемоу жзыкоу· съвѣтници. или пръвосъвѣтници[139]

вроутъ = боун: вроутъ. сказаетже сѧ по тлькоу, боун и оумомъ вражденын[140]

кохлїа (гр.) = сплнавец: не бѣше бw корабника на снх помагаѫщаго, и wт земла проникошѫ prosabenїa плѣвелнаа. нбw селнъин дѣлатель жнѣше кохлиинъинмъ жнтїем' кохлїа глаголетъ грѣцкын сплнавец, въ малѣ пронзходѧ и пакы съкрываѫ сѧ и пакы проничѧ нс хъзнны иако нзъ бренїа[203].

Тази филологическа склонност на българския преводач е много показателна, защото се тълкуват не само чужди думи, но и български:

дльгъ = оурокъ: лнши же и воа wт дльговъ нхъ, сн рѣчь wт оурока нх[157]. Защо се е наложило такова обяснение ? Авторът на българския превод съвсем точно е превел гръцката дума *χρέος* с дльгъ. Гръцката дума обаче е многозначна и тъкмо в посочения контекст не означава 'дълг, задължение', а 'възнаграждение'. В нейното българско съответствие няма това вторично значение и затова той привежда допълнително обяснение, от което да проличи, че войниците не са били освободени от задължение, а лишени от заплата. Думата оурокъ е прозрачна по значение — 'нещо, което пред-

варително е уговорено, нещо, което е уречено'. В някои от славянските езици тъкмо това значение, което нашият автор дава (заплата, процент), е живо и днес — срв. чешки, словашки úrok — процент или лихва (с терминологично значение). Но в старочешки е регистрирано в приведения тук (в българския текст) смисъл: Přejew přes moře wskáza králi takto, aby dal plat a úrok z země — Wýbor, с. 806.

* * *

Посочените явления не изчерпват езиковата характеристика на текста. Целта на това наблюдение е по-скромна. Исках да покажа, че българският превод на Манасиевата хроника е осъществен на език в активна употреба, книжовен по своите функции, но нелишен от свежест и изящество.

Българският преводач на Манасиевата хроника е имал съзнанието, че превежда художествено произведение. Струва ми се дори, че поне някои пасажи имат стихова структура. Поради това като всеки художествен текст той покрива не един, а няколко стила на народностния език. Но тази стилистична многопластовост не е произволна, а е подчинена на цялостната композиция на съчинението.

Разгледан от такава светлина, текстът придобива голяма стойност като свидетелство за развитието на българския книжовен език. При разглеждането на тези проблеми обаче трябва ясно да разграничаваме неговите свойства и специфичните му обществени функции от проявите на разговорния език. Но това разграничаване не ни дава право да оценяваме единия само като консервативен, а другия като единствена проява на народния дух.

Среднобългарският период в развитието на книжовния език не е само упадък на старобългарски, но и пораждане на нещо ново, в известен смисъл обогатяване и стилово разслояване на езика, разширяване на неговите сфери на употреба.

Манасиевата хроника ни показва, че книжовният език не е умирал, а се е развивал, при това до голяма степен в съгласие с общите тенденции в другите славянски книжовни езици — не само староруски, но и старочешки, старополски и др. В този смисъл е неправилно да се пренебрегват неговите паметници и при реконструкцията на праславянски. В тях също така се откриват интересни и важни явления, които могат да обогатят представите ни за общославянското състояние.

Предложеният подход създава възможност за по-друга оценка на езиковата действителност от епохата на Средновековието. Придобиват особено значение не толкова изключенията и грешките, които откриваме в съчиненията на нашите книжовници, а по-скоро закономерните, правилните форми в текстовете. По-естествено е, струва ми се, да допуснем, че образованите хора от оная епоха са знаели добре своя книжовен език и са грешили случайно, а не обратното.

Много често се противопоставят Манасиевата хроника и Троянската притча, първият смятан като изкуствен (книжен) текст, а вторият като простонароден. Това не е съвсем точно. Двата текста в същност не се различават съществено по своята граматична структура (по езиковите си форми). Те се противопоставят в същност по разказвателен маниер, но в това няма нищо странно. Структурата на хрониката допуска и дори предполага такова разностилие. Много често отделните епизоди в зависимост от събитието или лицето, което е основна тема на даден хронологичен отрязък, са написани с различен разказвателен (наративен) маниер.

От всичко казано дотук се вижда, че Манасиевата хроника има много важно значение не само като литературен паметник, но и като ценен извор за историята на българския книжовен език от Средновековието.

НЕИЗВЕСТНИ РЪКОПИСИ НА МАРДАРИЙ РИЛСКИ

БОНЮ СТ. АНГЕЛОВ

През 1972 г. публикувах научно съобщение под наслов „Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски".[1] Към познатите дотогава три Мардариеви ръкописа изнесох данни за още четири негови книжовни труда. Тогава писах: „А между това се оказва, че Мардарий Рилски е обогатил нашата книжнина и с няколко други ръкописа, до които аз се добрах в продължение на многогодишните си археографски занимания със стари славянски ръкописи. Казах няколко ръкописа, но тук ще говоря само за четири, за които в момента *твърдо считам*, че са негово дело. Спрямо другите все още се въздържам, нужни са още съпоставки на почерци и палеографски особености. Идентификацията в повечето случаи се прави въз основа на познатия почерк на Мардарий, почерк типичен, който прави впечатление и се запомва." Като прилагам същия метод на работа, в настоящата публикация — естествено продължение на предишната — изнасям вести за още няколко ръкописа на Мардарий Рилски. С убеждение съм, че след време може да се появят още вести за негови ръкописи.

I. *Сборник слова за Великия пост.* Намира се в Букурещ — Библиотека при Румънската академия на науките, № 303 (№ 148 от сбирката на Националния музей по описа на Яцимирски), 199 листа голям формат (29×22 см). Едро, хубаво писмо. На първия лист над заглавието има плетеница в синьо, зелено, червено. Заглавия — с червено мастило. Пред заглавието има знак ⊁. Долу в полето е означено всяко съчинение на колко листа е поместено. Колите се означават в началото и в края на всяка кола, с поставяне на ударение върху буквеното означение на числото.

На л. 1—12 е поместено съчинение от Йоан Златоуст: Нже вь сты wца нашего Iwанна Златоустаго архіепкпа Кwн'стантіна града слово w петьдесятомь ѱалмѣ.

Начало: Wстанкы вчерашнее трапезы w҃датн вамь хощ҃ дн҃ь, нь wстанкы н трапезв слыше възлюбленне...

Това първо слово от ръкописа е означено от самия преписвач като 39 (л҃ѳ), което означава, че въпросният сборник слова е част от колекция, продължение на друг ръкопис от същия книжовник, дето са били поместени предшествуващите 38 слова. Кой е този ръкопис и дали е запазен, засега не мога да дам отговор.

[1] Изв. Инст. за лит., кн. XXI, 1972, с. 43—65.

Нямам пълен микрофилм от ръкописа, поради което съдържанието на сборника ще предам по описа на Яцимирски. Преобладават слова от Йоан Златоуст.

1. Йоан Златоуст — Слово ѡ петдѣтомь ѱалмѣ (л. 1—12).
2. Йоан Златоуст — Слово ѡ покаании (л. 13—20).
3. Йоан Златоуст — Слово о еже обаче въсѣе метет' се въсакь чл҃къ жнвы (л. 21—29).
4. Йоан Златоуст — Слово къ остающи҃и ѹ҃ бжтвные слѫжбы и о сщ҃еннѣи трапезѣ и ѡ сѹдѣ (л. 30—31).
5. Йоан Златоуст — Тогожде ѡ нищ҃и и ѡ богаты҃ и о мл҃тыни (л. 32об—33).
6. Йоан Златоуст — Слово въ еже чьсо ради дрѣво разѣмно добрѳ и зл҃ѳ наре҃ се, и како разѣмѣет се, еже дн҃ь съ мною есн въ ран (л. 34—40).
7. Йоан Златоуст — Слово чьстнаго кр҃та и яко тѣмь спль҃ е҃ на Хс҃ и достонть о нѣмь хвалнти се и ѡ добродѣтѣли, и како настонть спсенію нашемоу (л. 41—44).
8. Калист архиеп. Цариградски — Бесѣда въ нел҃ю трет҃ю поста (л. 45 об—52).
9. Теодорит Студит — Слово на поклоненіе чтнаго кр҃та (л. 53—55).
10. Йософ архиеп. Солунски — Слово ѡ чьтнѣ҃ и жнвотворещи҃и кр҃тѣ в нел҃ю г҃. сты҃х по҃ (л. 56 об—59).
11. Йоан Златоуст — Слово ѡ постѣ и о хрaмѣ апльстѣмь и с прѣполовленн пот҃а (л. 60—67).
12. Йоан Златоуст — Слово ѡ покаании въ немже въспомѣнѳ и въсе стр҃тн чл҃чькые (л. 68 об—92).
13. Калист архиеп. Цариградски — Бесѣда въ четвръть҃ю нел҃ю сты҃х по҃ (л. 93 об—98).
14. Йоан Златоуст — Слово ѡ покаании и сѣтованн цара Ахаава и о Іѡннѣ пр҃рц҃ѣ (л. 99—105).
15. Йоан Златоуст — Слово о покаании и оумнленіи и яко скорь҃ е҃ бь҃ въ сспсеніе и късьнь на мѣченіе, въ нѣмже и ѡ Раавѣ прѣславнаа повѣсть (л. 106—119).
16. Ефрем Сирин — Слово ѡ оумнлени въ сре҃ ве҃ велкаа҃ канона (л. 120—127).
17. Жнтіе и жнзнь прпбные Маріе Єгнптѣныне, съпнсано Софроніємь патріархо҃ Ꙗрлм'скы҃ (л. 128 об — 146).
18. Повѣсть польэна ѹ҃ древни повѣстѣи събрана и въспомннание ѩвляющи, нже прѣславнѣ бывшомѳ чюдесн, вънегда персн и вар'варн Цр҃ьградъ бранiѳ

окрѣжише, иже и погыбоше бжтвьныи соудѡмь искоушени бывше, гра же невръжень бы матвамн бце, и мольбное ѿтолѣ поет се благодареніе насѣлное дн именоваше (л. 147—153).

19. Леонтий презвитер Цариградски — Слово похвално прѣстѣи бцѣи (б. 154 об — 156).

20. Анастасий Синайски — Слово о стѣмь събранн и о еже не паметозлов'ствовати (л. 157—165).

21. Василий Велики — Слово въ еже се въсхѡдимь в Ієрлмь и сн чл предань боуде въ рѣцѣ старь (л. 166 об — 170).

22. Василий Велики — Слово въ еже рещи да wба моа сна сѣдета единь одесноую тебе, а дрвгы ѿшюю (sic) (л. 171—173).

23. Йоан Златоуст — Слово о богатѣмь и о Лазарѣ и ако съвѣсть обычє намь въспомнинати древниа съгрѣшенїа і о Іѡснфѣ (л. 174 об — 184).

24. Йоан Златоуст — Слово наказател'но на коньць стые четвородесетнице (л. 188 об — 199).[2]

II. *Сборник от слова и поучения.* Ръкописът се съхранява в Букурещ — Академична библиотека, № 305 (по описа на Яцимирски № 150). Има 462 листа голям формат (30,5×21 см), по 30 реда на страница.

По обем и съдържание много напомня на панегирика на Мардарий от 1483 г., намиращ се в Рилския музей. По почерка на ръкописа определям, че той е писан от Мардарий — съпоставката с други негови ръкописи убедително показва това. Поместени са 81 съчинения: Григорий Ниски, Григорий Богослов, Василий Велики, Йоан Златоуст, Козма Веститор, Йоан Евхаитски, Кирил Ерусалимски, Максим Ритора Оловола, Григорий Цамблак, Прокл Константинополски, Теодор Студит, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирин, патриарх Герман Константинополски и др.[3]

III. *Миней служебен за месец февруари.* Ръкописът сега се съхранява в Букурещ — Академична библиотека, № 263 (по описа на Яцимирски № 104 от сбирката на Националния музей на старините). Има 136 листа, голям формат (29×21 см). Съдържа служби за всички дни, без синаксарни (проложни) жития. В началото има винетка — цветна плетеница. Сръбско правописание. В края на ръкописа по-късно са добавени от Матей Граматик ірмосн егда трѣбѣшн. Няма бележка, че ръкописът е писан от Мардарий, но по почерка му приемам, че е негово дело — приликата е изключително голяма: оформление на страници, заглавия, орнамент, начални букви, начертание на букви. Разполагам със снимки само от първите десет листа, но и те са достатъчни, за да се увери човек, че ръкописът е дело на рилския книжовник Мардарий. Кратко описание на ръкописа дава Яцимирски.[4]

---

[2] А. И. Яцимирский. Славянские и российские рукописи румынских библиотек. — В: Сб. ОРЯС, т. LXXIX. СПб., 1905, с. 467—469.

[3] Съдържанието подробно е предадено от А. И. Яцимирский. Славянские и российские рукописи. . . ., с. 471—476.

[4] А. И. Яцимирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек, с. 403—405.

* * *

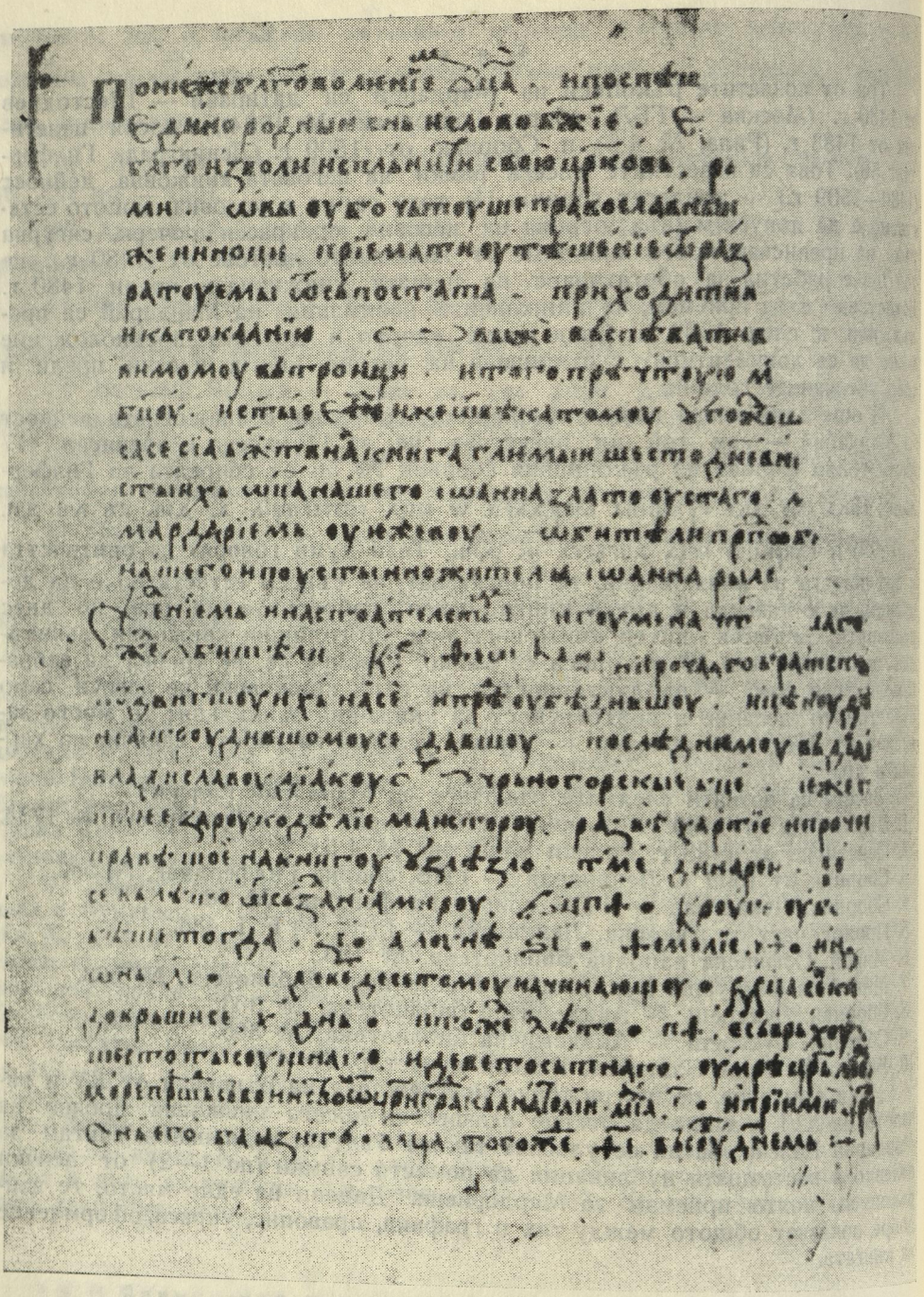
Три от познатите ръкописи на Мардарий са датирани — Шестоднев от 1480 г. (Москва — ГБЛ, сбирка Григорович № 1734), Рилски панегирик от 1483 г. (Рила, № 4/5) и Сборник от 1509 г. (Ленинград, Гилфердинг 56). Това са известните засега рамки на неговата книжовна дейност (1480—1509 г.) — тридесет години. Но тази рамка е условна, защото естествено е да допуснем (въз основа на неговия прекрасен почерк, сигурна ръка на преписвач, което виждаме от запазените листове от 1480 г.), че той ще е работил за обогатяване на нашата книжнина и преди 1480 г. Естествено е да приемем, че книжовните занимания на Мардарий са продължили и след 1509 г. След време едното и другото предположение може да се документират с откриване на негови книги, писани преди и след посочените години.

И още една много важна подробност, свързана с книжовната дейност на Мардарий — сам той ни известява, че за 11 месеца е преписал 417 листа голям формат на ръкописния сборник № 56 от сбирката на Гилфердинг: Пнса до зде грѣшны Мардарїе ѡ мца септемврїа а. днь въ лѣ ҃зѳі. (=1509) и съвръшн мца августа ѳ. днь. Тези думи говорят за опитността и сръчността на книжовника, те подсказват, че съвсем естествено е да допуснем, че е написал и други книги освен изброените по-горе, но днес непознати. За такъв опитен книжовник при 30-годишни книжовни занимания познатите сега 10 ръкописа са малко. Разбира се, не трябва да забравяме и този факт — продуктивността на един книжовник не зависи само от неговото желание и подготвеност за книжовни занимания; то много зависи и от обективни причини — здраве, условия за работа, наличие на хартия и др.

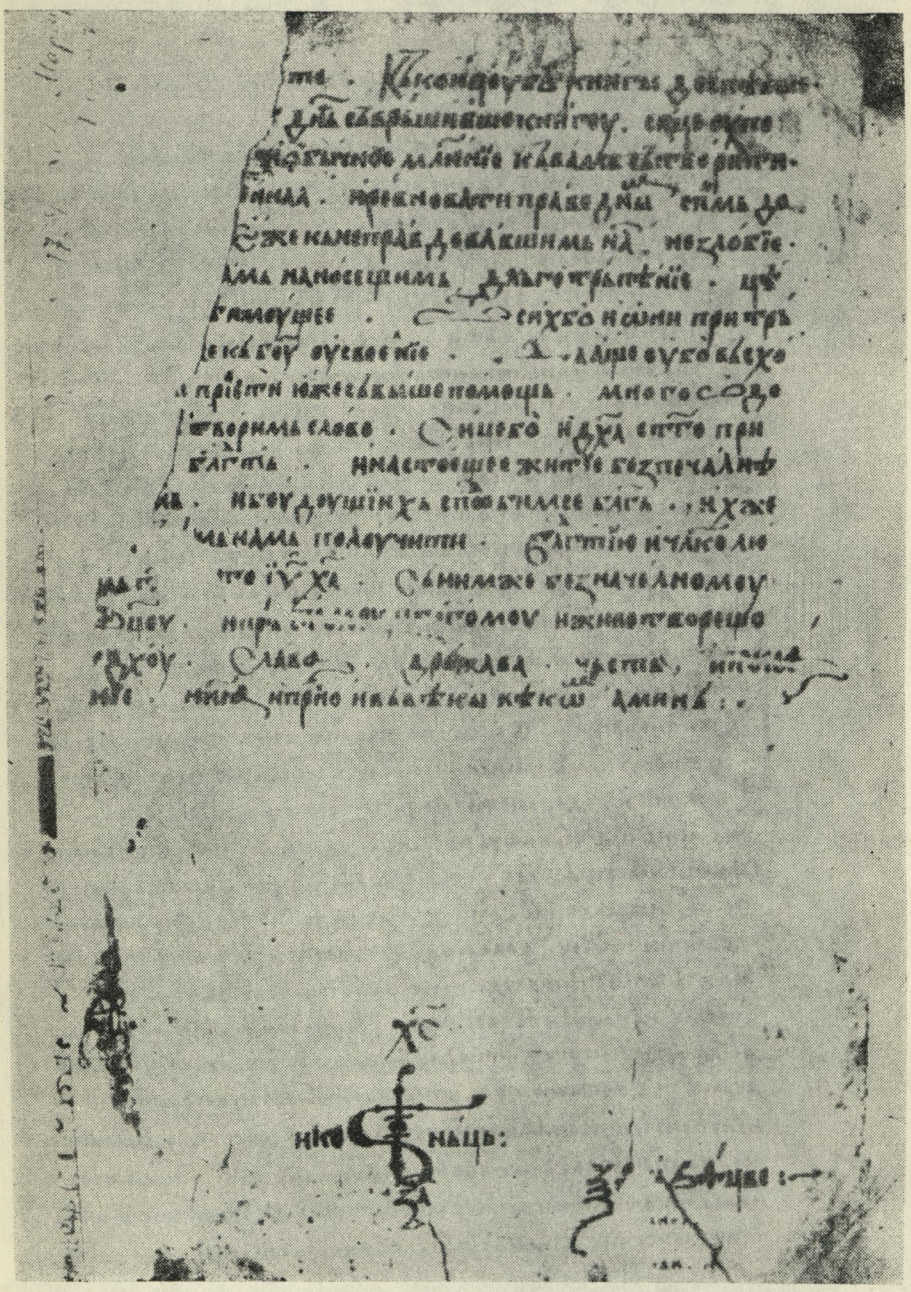
Засега са познати следните ръкописи на Мардарий Рилски:

1. Шестоднев от 1480 г. Москва — ГБЛ, сбирка В. Ив. Григорович, № 1734.
2. Панегирик от 1483 г. Рилски манастир, № 4/5.
3. Сборник от 1509 г. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 56.
4. Сборник. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 58.
5. Пролог, част от ръкопис. Ленинград — ГПБ, № F. I. 488.
6. Миней. Софийска народна библиотека, № 133.
7. Миней за февруари. Букурещ — Академична библиотека, № 263.
8. Сборник. Букурещ — Академична библиотека, № 303.
9. Сборник. Букурещ — Академична библиотека, № 305.
10. Беседи на Йоан Златоуст. Рилски манастир, № 4/2.

Няма съмнение, че по-грижовно преглеждане на ръкописи от XV и началото на XVI в. може да открие неизвестни досега книжовни прояви на Мардарий Рилски. За да се улеснят такива бъдещи издирвания, считам за полезно в настоящата публикация да поместя снимки (по 1—2) от всички ръкописи, които приемам за Мардариеви. Дадени на едно място, те най-добре показват общото между тях в графика, правопис, украса, оформление на книгата.

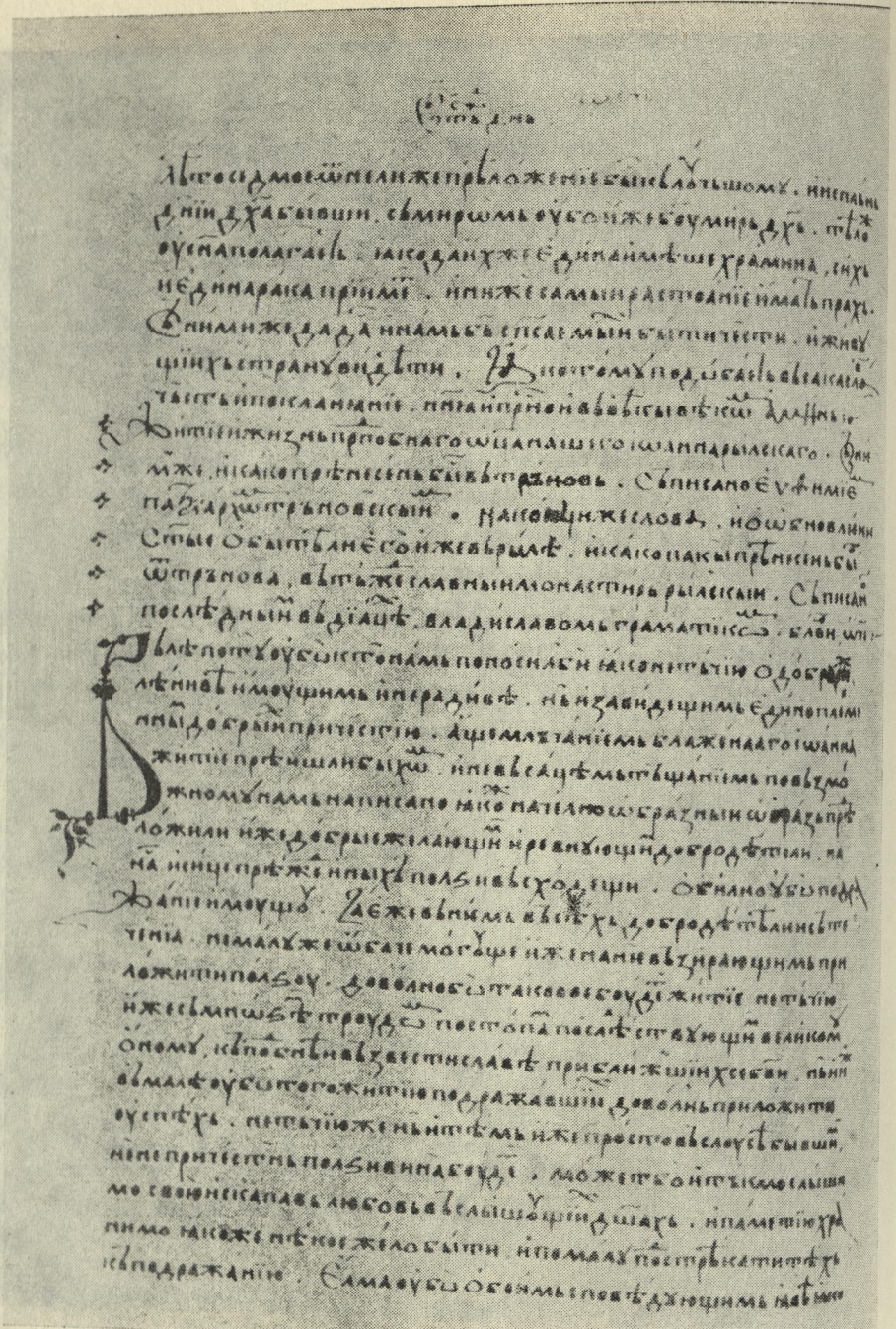

Обр. 1. Мардарий Рилски. Шестоднев от 1480 г. Москва—ГБЛ, сбирка В. Ив. Григорович, № 1734

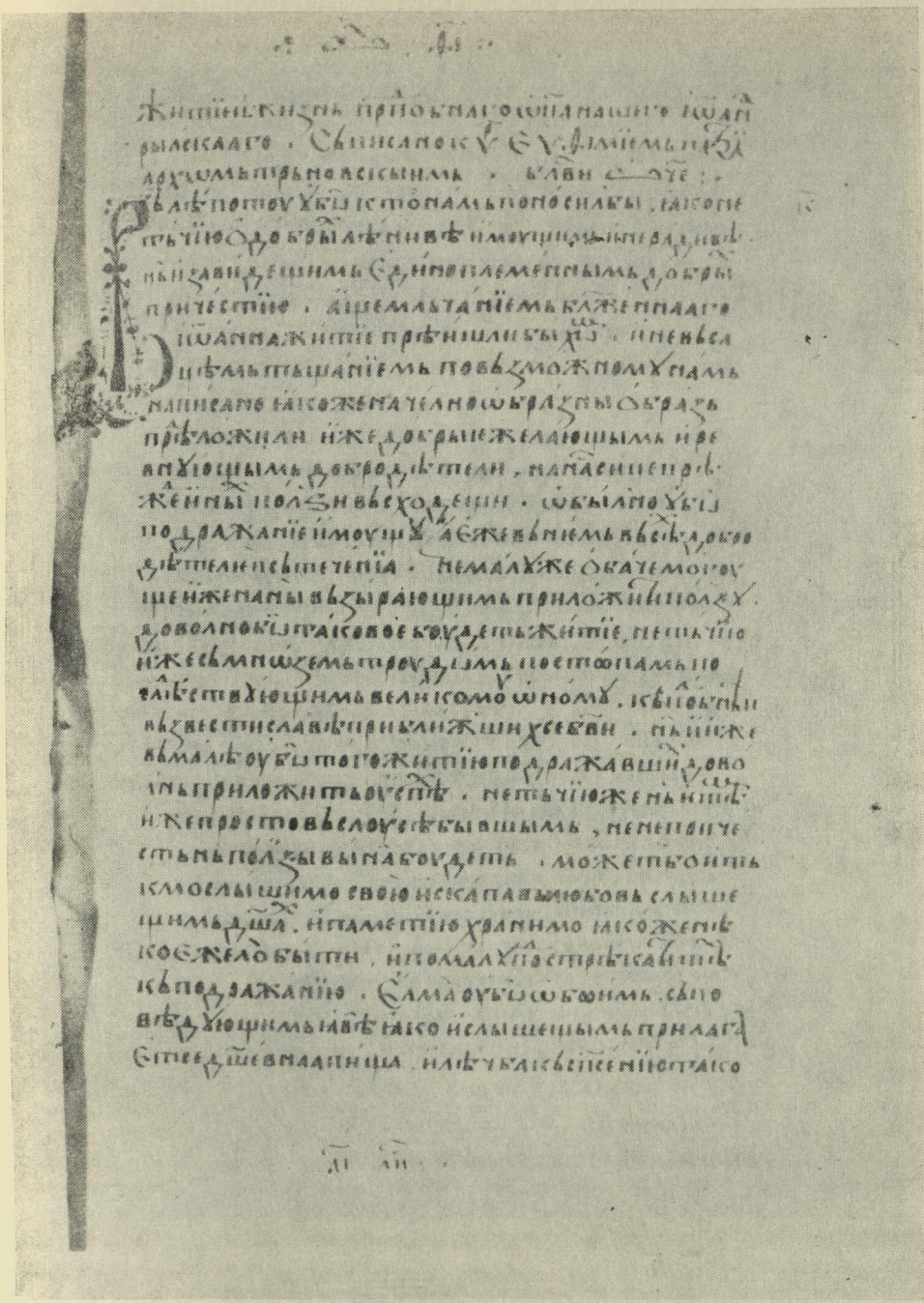

Обр. 2. Мардарий Рилски. Шестоднев от 1480 г. Москва — ГБЛ

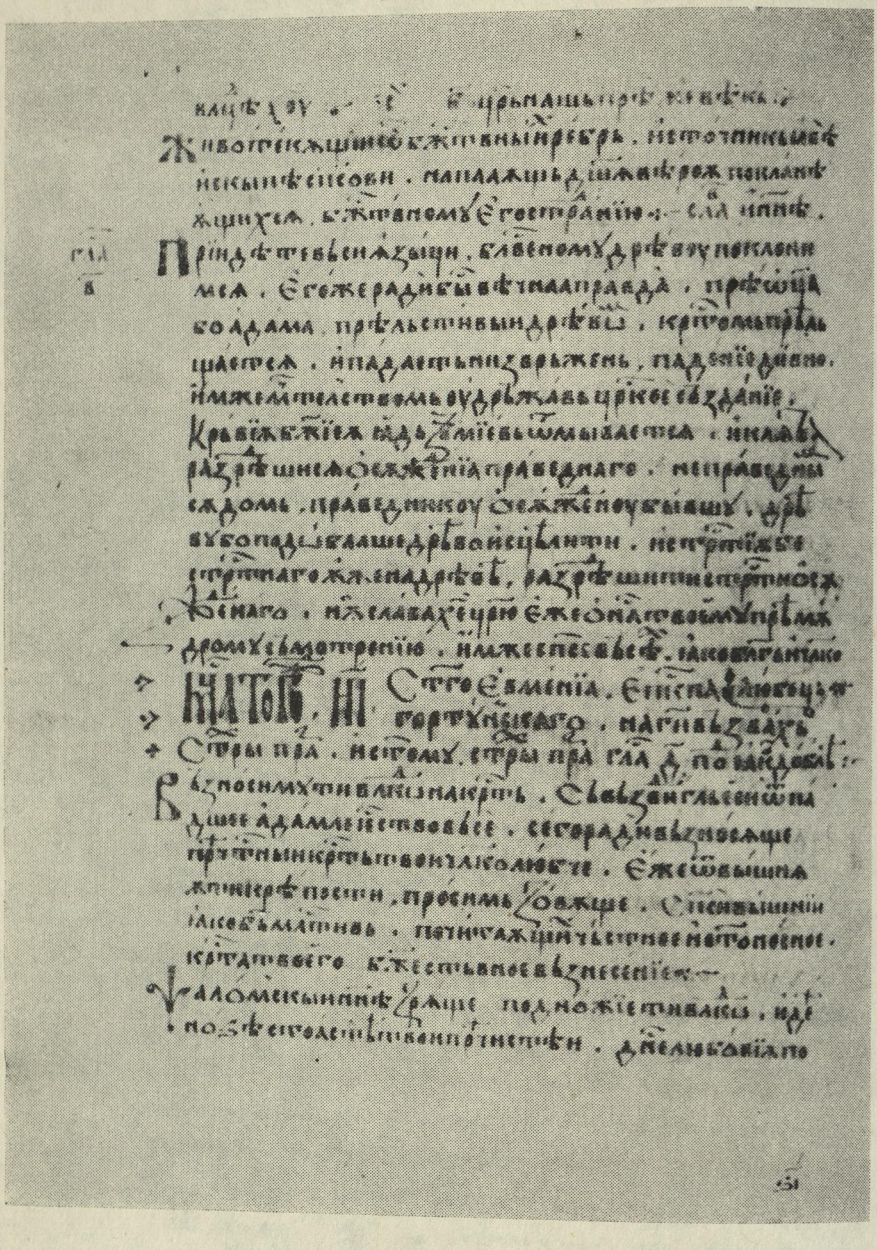
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НАУКИ

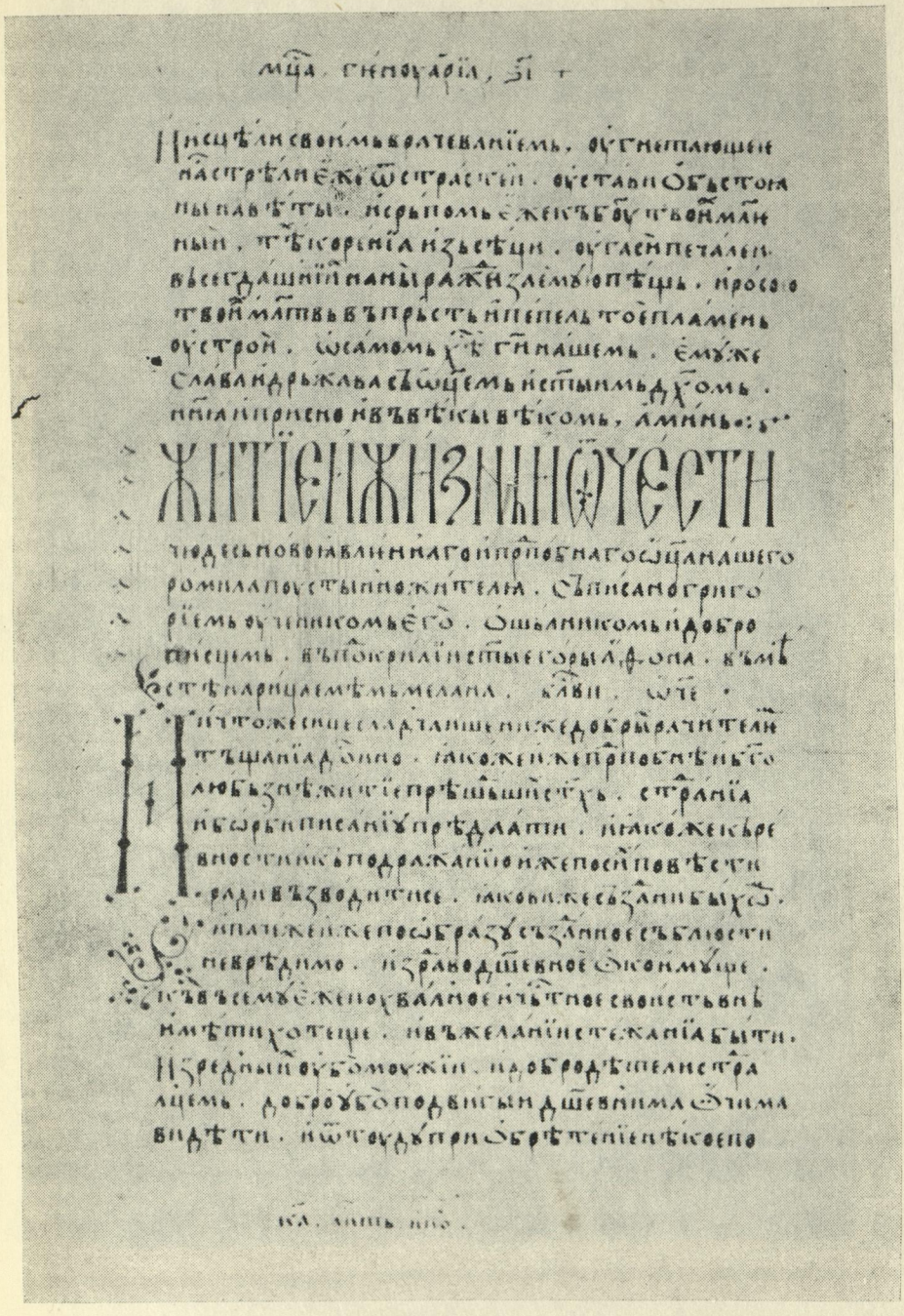
Обр. 3. Мардарий Рилски. Панегирик от 1483 г. Рилски манастир, № 4/5

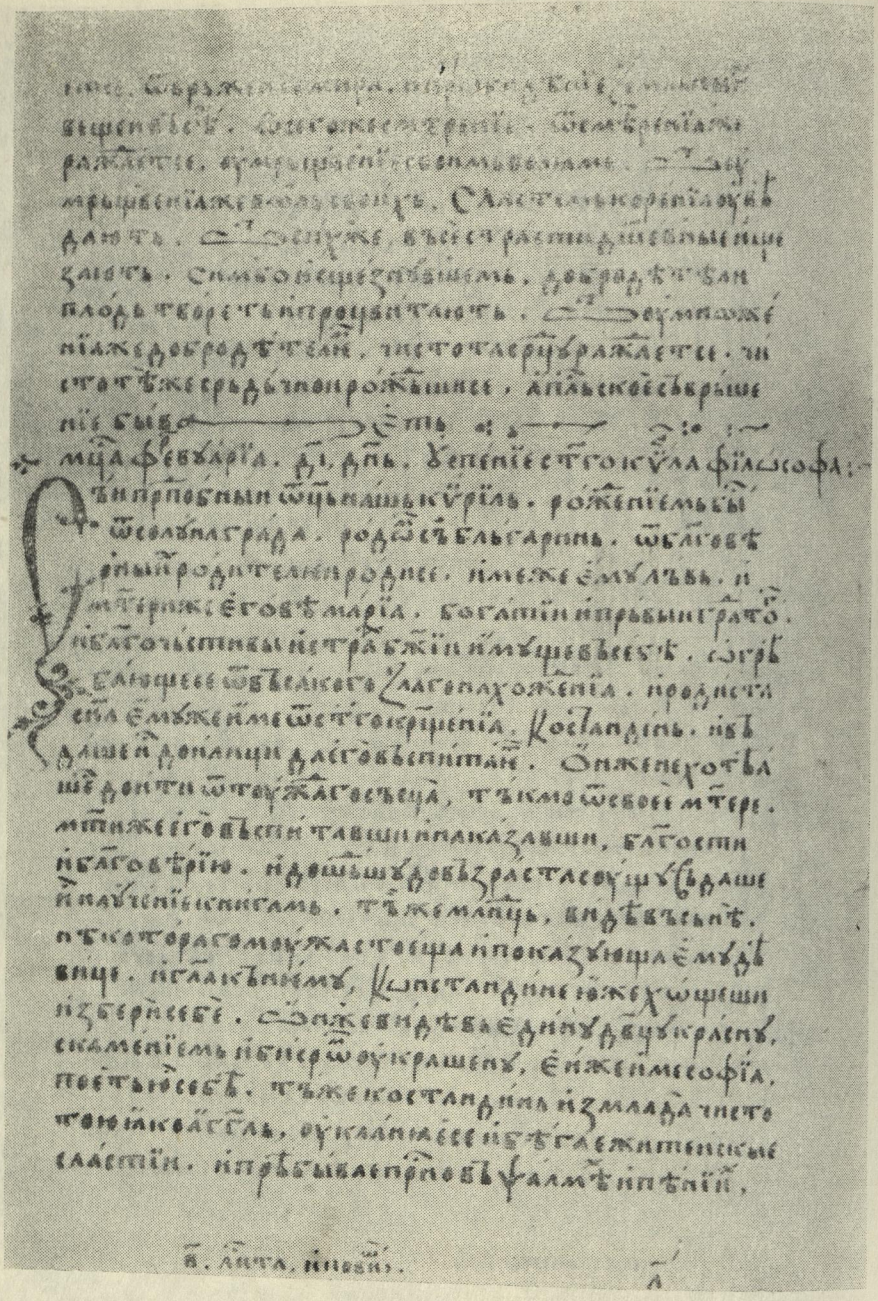
Обр. 4. Мардарий Рилски. Сборник от 1509 г. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 56

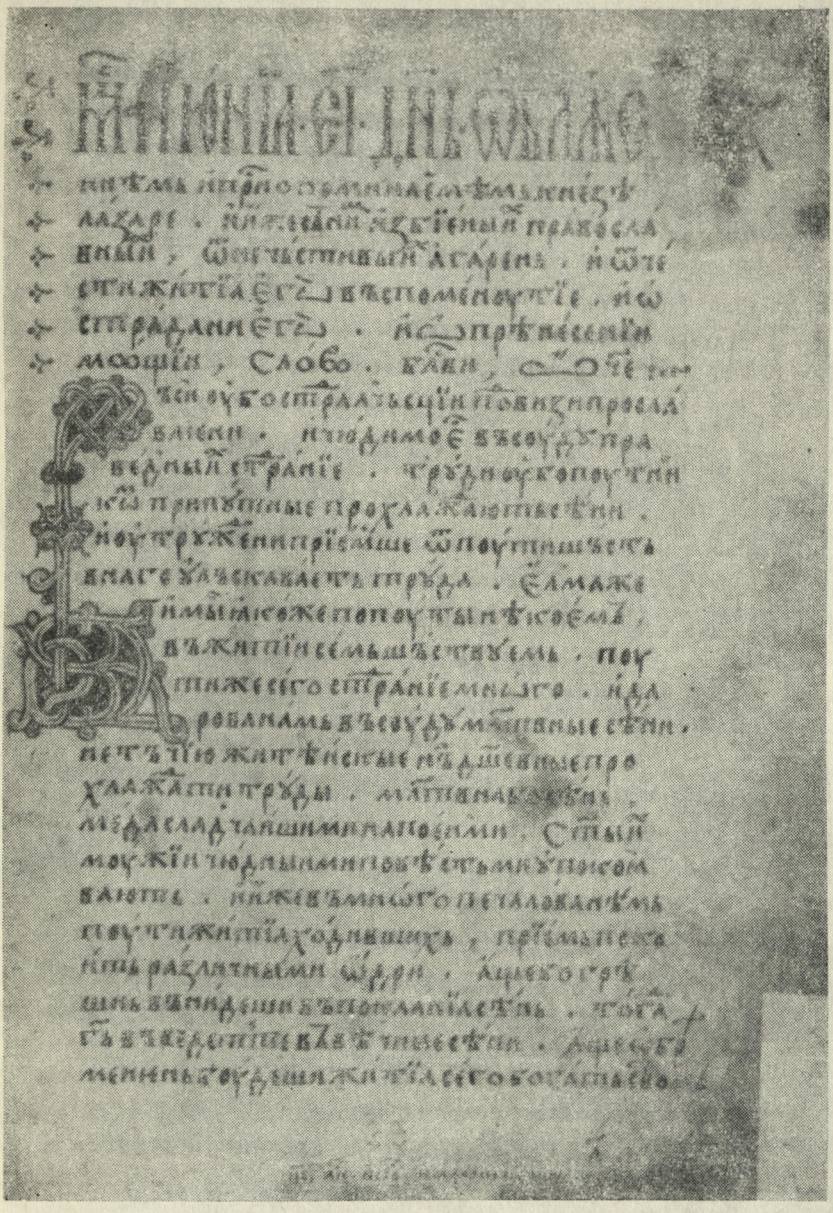
Обр. 5. Мардарий Рилски. Миней, XV в. Софийска Нар. библиотека, № 133

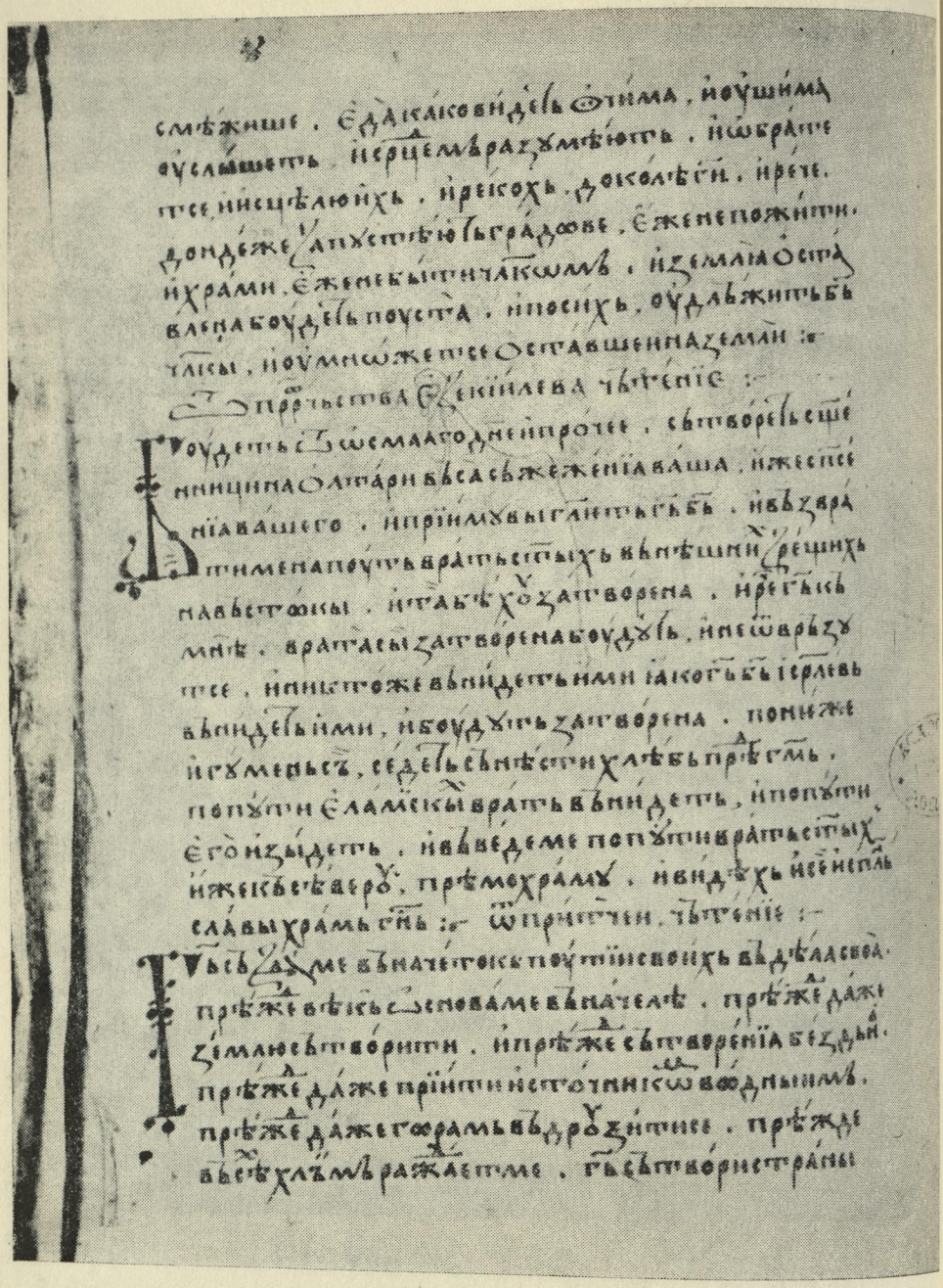
Обр. 6. Мардарий Рилски. Сборник, XV в. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 58

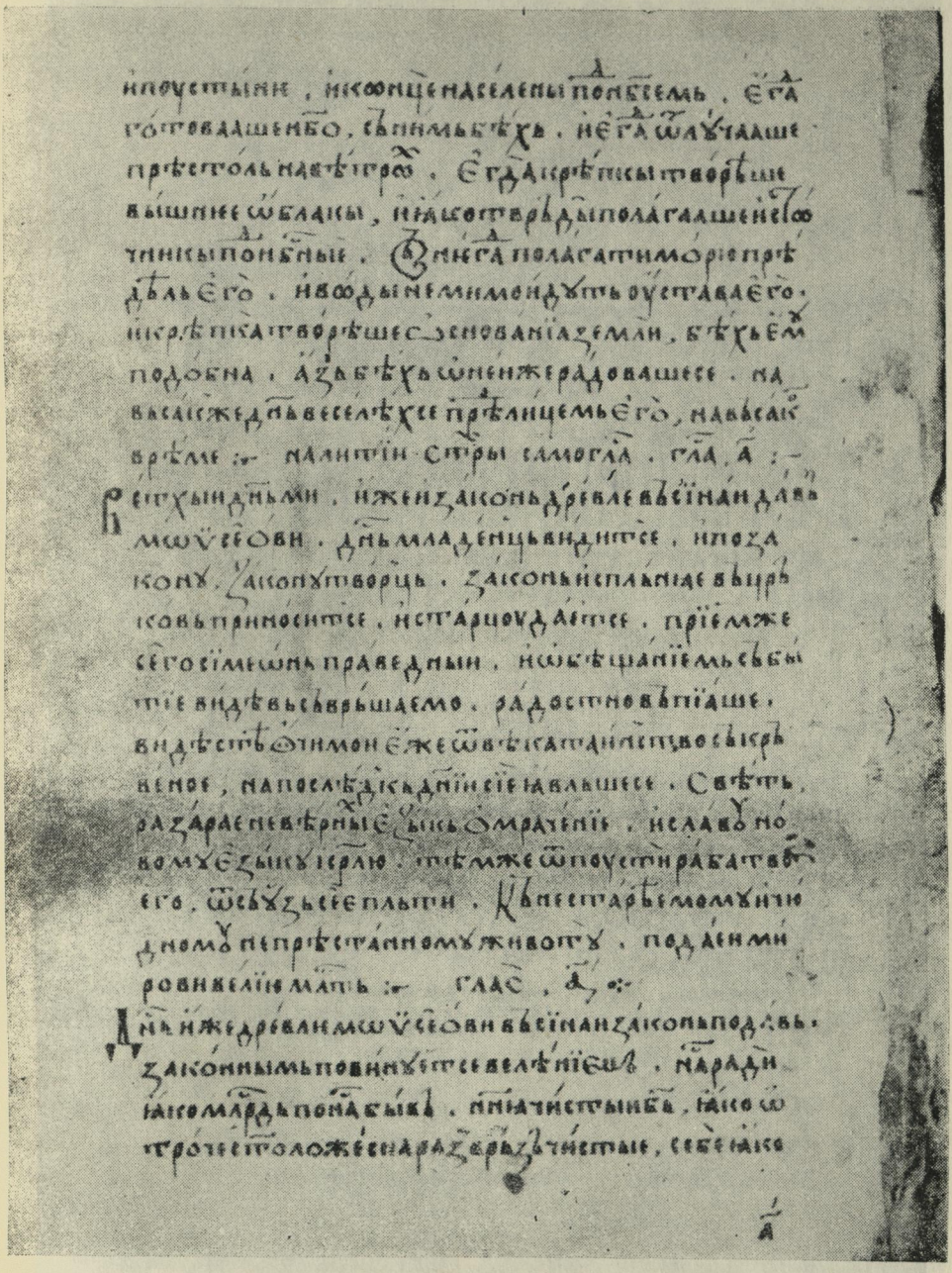
Обр. 7. Мардарий Рилски. Сборник, XV в. Ленинград — ГПБ, сбирка Гилфердинг, № 58

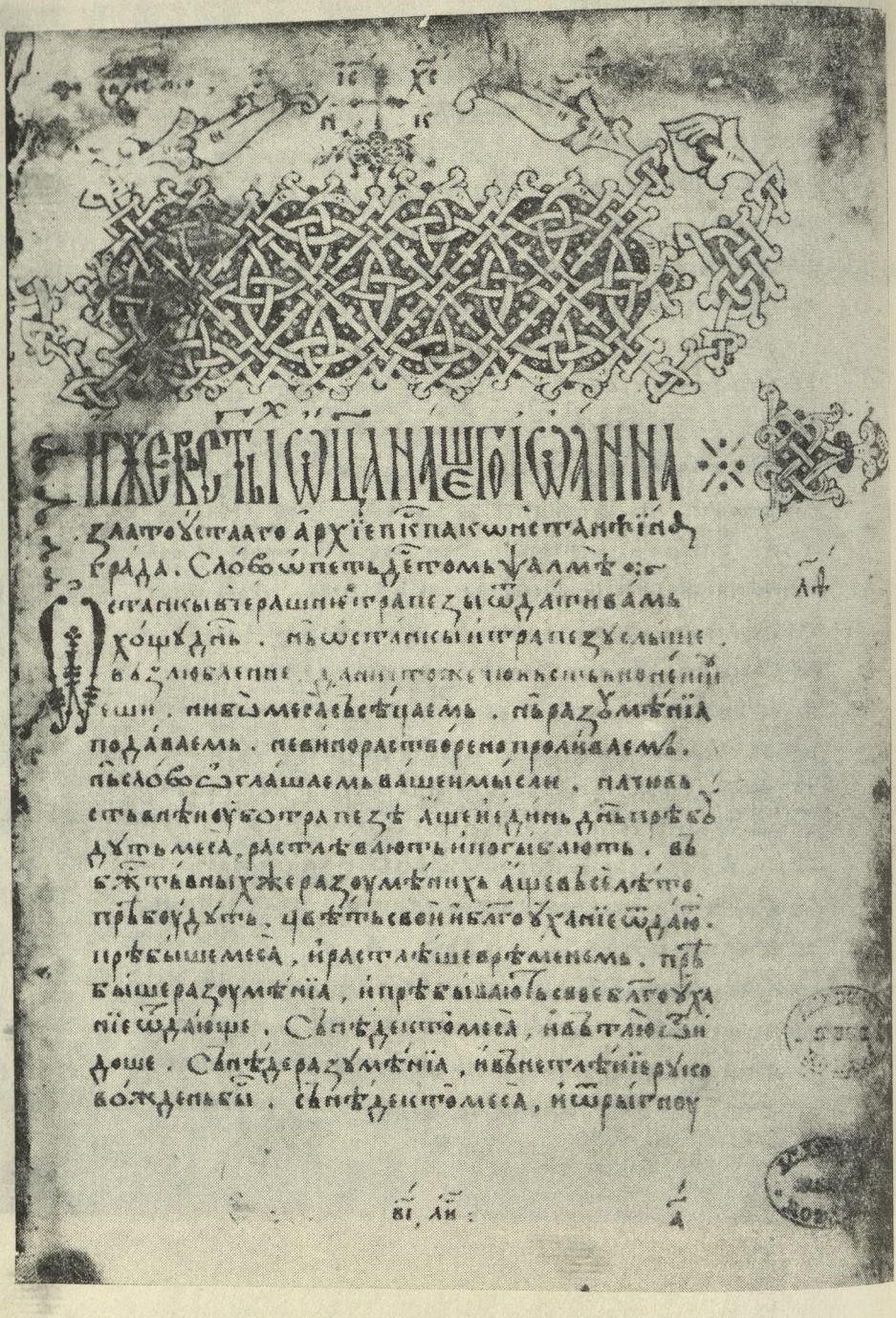
Обр. 8. Мардарий Рилски. Пролог, част от ръкопис, XV в. Ленинград — ГПБ, № F. I. 488

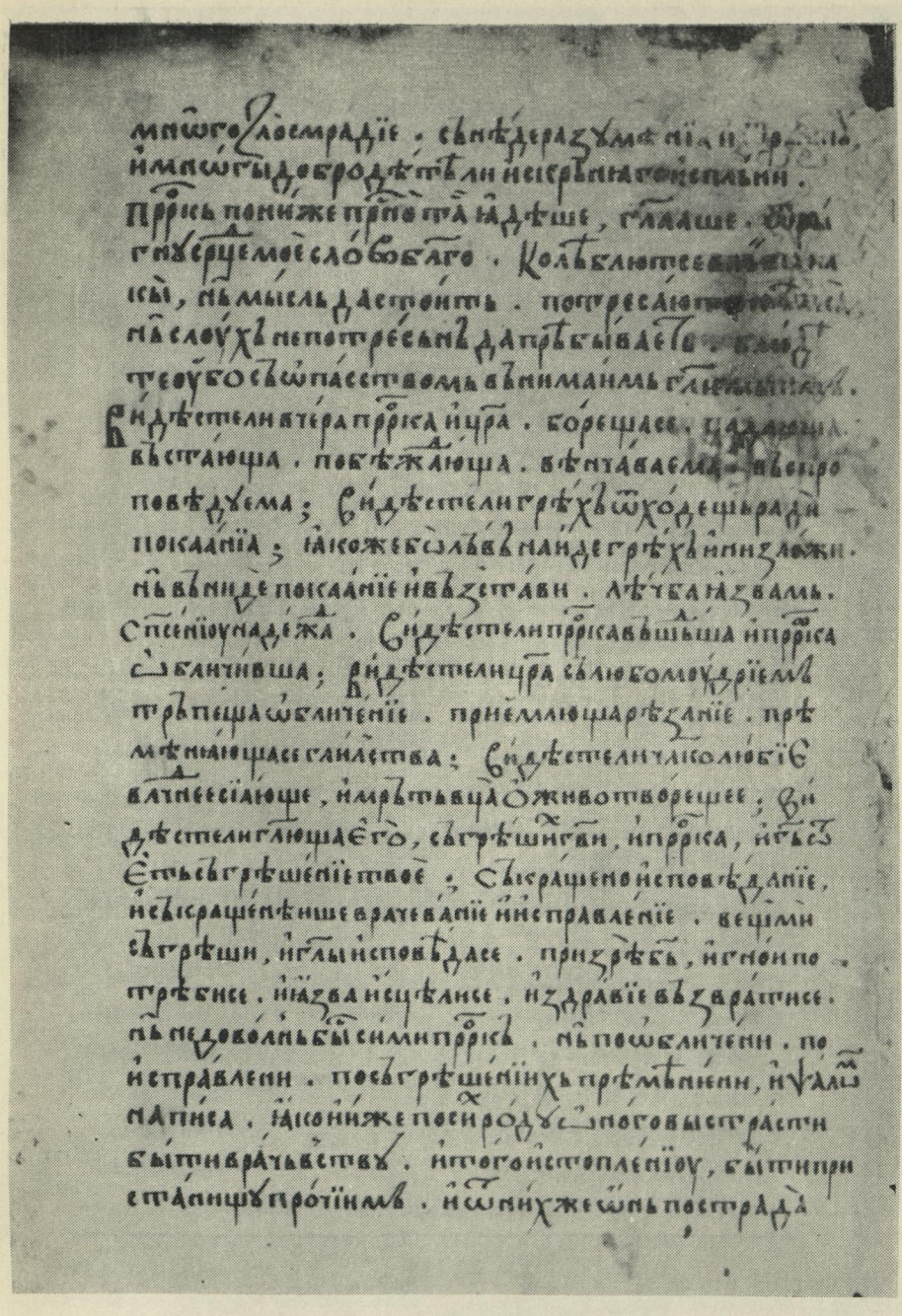
Обр. 9. Мардарий Рилски. Миней за февруари, XV в. Букурещ — Академична библиотека № 263

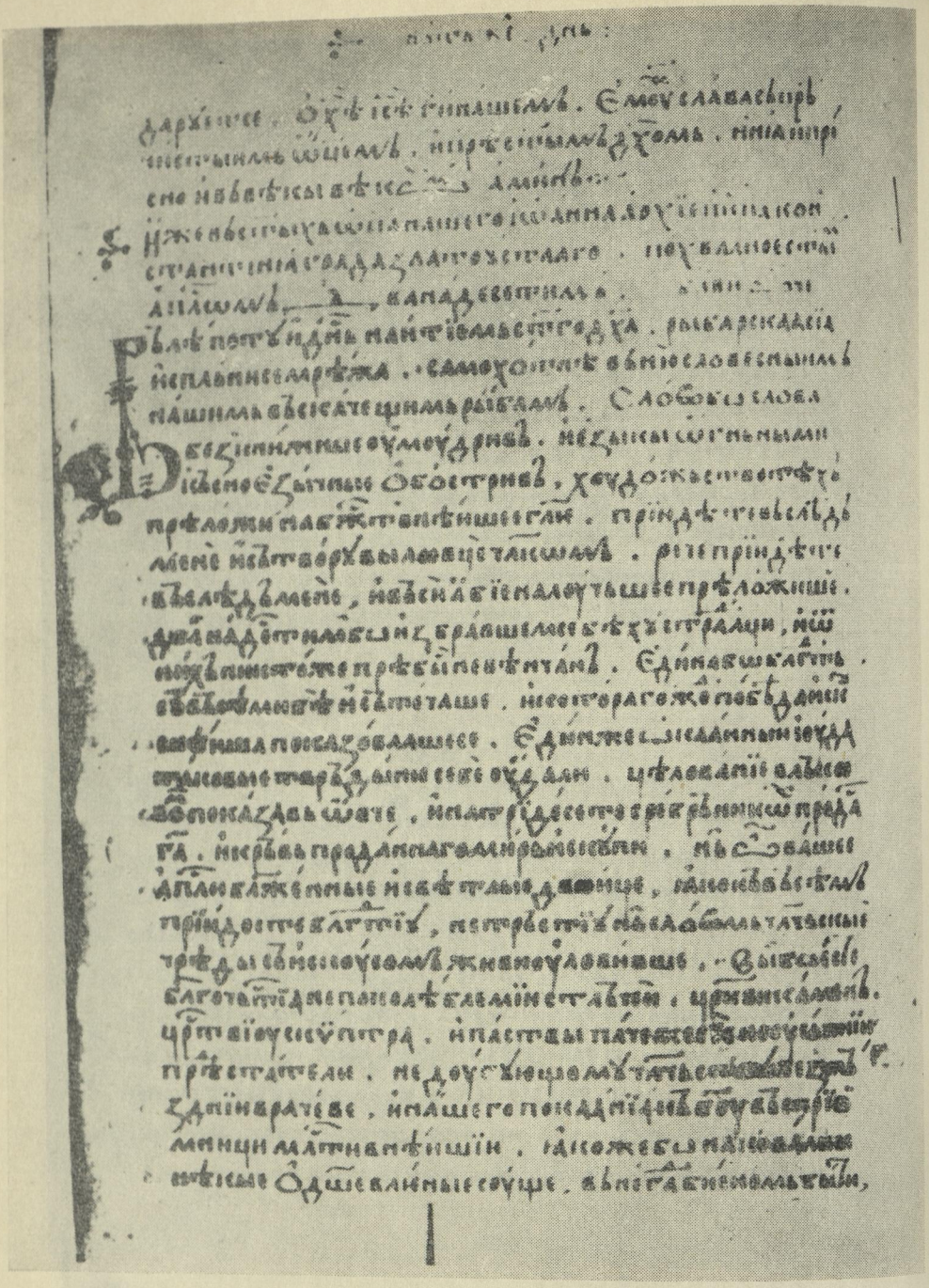
Обр. 10. Мардарий Рилски. Миней за февруари, XV в. Букурещ — Академична библиотека № 263

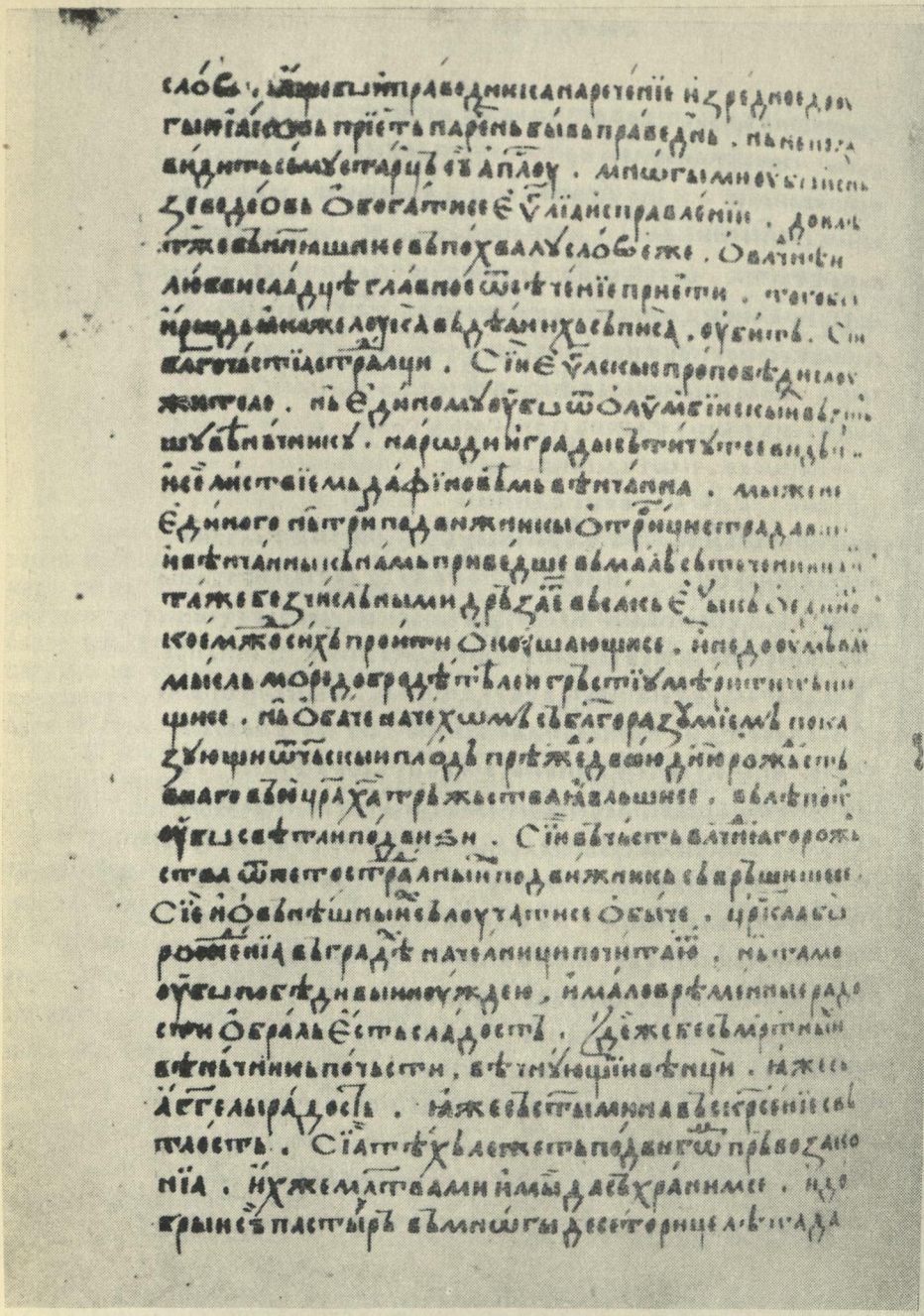
Обр. 11. Мардарий Рилски. Сборник, XV в. Букурец — Академична библиотека, № 303

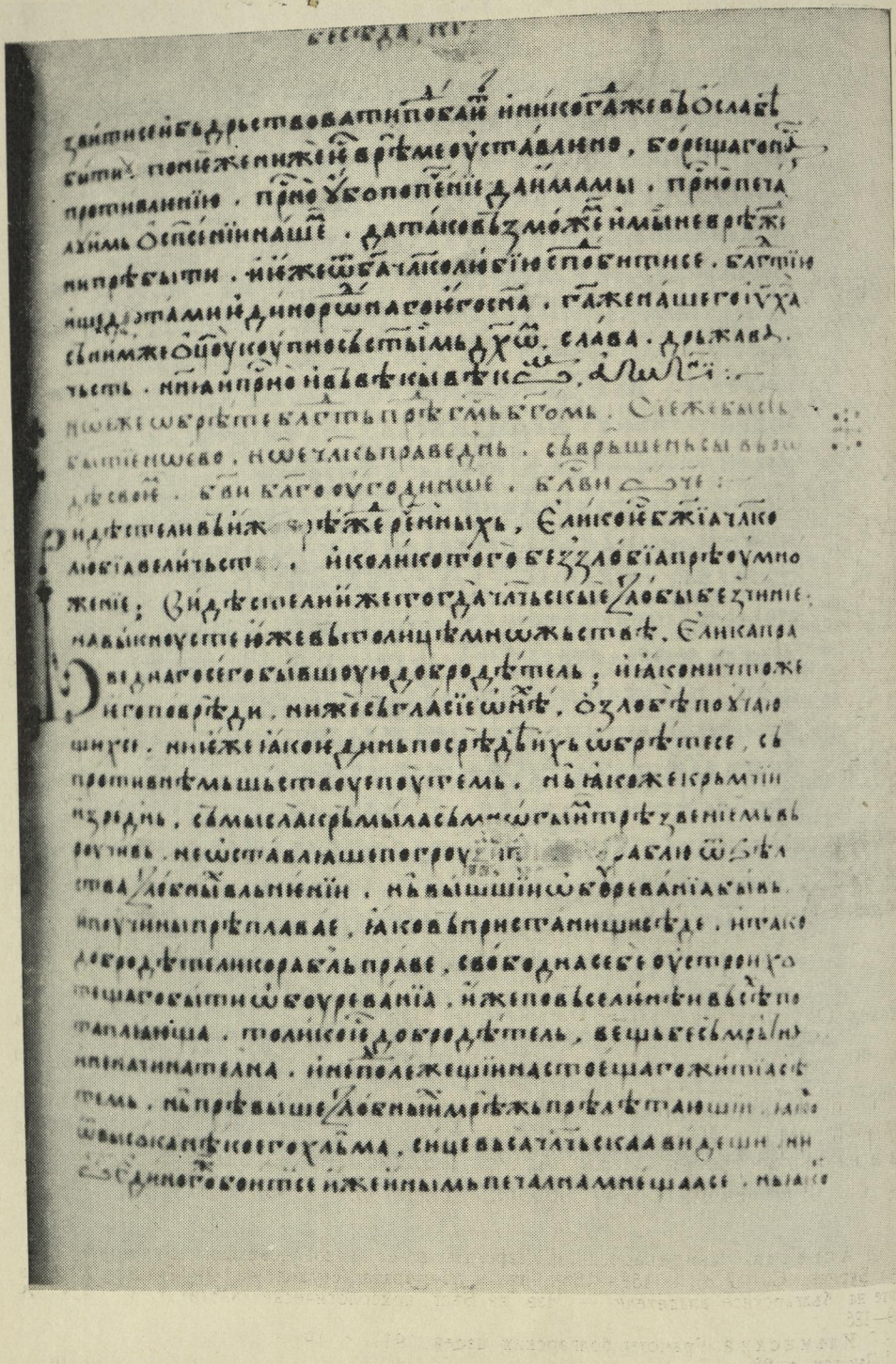
Обр. 12. Мардарий Рилски. Сборник, XV в. Букурещ — Академична библиотека, № 303

Обр. 13. Мардарий Рилски. Сборник, XV в. Букурещ — Академична библиотека, № 305

Обр. 14. Мардарий Рилски. Сборник, XV в. Букурещ — Академична библиотека, № 305

Обр. 15. Мардарий Рилски. Беседи на Йоан Златоуст — Рилски манастир, № 4/2

ПАЛЕОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ЦАРСКОТО ТИТУЛУВАНЕ И НЯКОИ ЦАРСКИ ОТЛИЧИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ИВАН ДОБРЕВ

С въпроса за съдържанието на царската титла в средновековна България напоследък се занима Д. Ангелов.[1] Авторът разглежда „цар“ само като титла, която принадлежи на върховния български владетел и самодържец (автократор). Най-напред ще отбележа, че титулуването на българските владетели в писмените паметници от епохата на Второто българско царство не става по един и същ начин. То е съобразно със съдържанието на документа и зависи от това, до каква степен писачът е подчинен на царя. Натъкваме се на три различни вида титулуване:

I. В документите, които са издадени от царската канцелария.

II. В приписките към книгите, които са преписвани по царска поръка.

III. В приписките към книгите, които не са преписвани по царска поръка.

В тържествените царски грамоти, в т. нар. хрисовули или слова (*λόγοι*), титлата на владетеля е въ хⷭ бⷭ вѣренъ црь и самодрьжець блъгаромъ (всѣмъ блъгаромъ и гръкомъ). Вж. 1) Подписа под Виргинската грамота на Константин Асен: кѡстанднньⷭ в хⷭ бⷭ вѣрень црь и самодрьжець бльгаромь асѣнь.[2] 2) Подписа под Зографската грамота на Йоан Александър: ꙗѡ въ хⷭ бⷭ вѣренъ црь и самѡдрьжець всѣмъ блгарѡм алеѯандръ.[3] 3) Подписа под Оряховската грамота на същия цар: ꙗѡанъ алеѯандръ въ хⷭ бⷭ блгвѣренъ цръ и самодржць всѣмь блгаромъ и гркѡм.[4] 4) Подписа под Рилската и Витошката грамота на Йоан Шишман: ꙗѡ шишмань в хⷭ бⷭ блговѣрныи црь и самодрьжець въсѣмь бльгаромь и гръкомь.[5] Подобна титла личи и на тържествения Йоан Асенов надпис от колоната в търновския храм „Св. 40 мъченици“: азъ ꙗѡаннъ асѣнь въ хⷭ бⷭ вѣрны црь и само-

[1] Д. Ангелов. Към въпроса за царската власт в средновековна България. — В: Сб. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 158—166; вж. и по-старата студия на Цв. Радославов Титлите на българските владетели. — Изв. на Бълг. археологически институт, V, 1928—29 с. 159—186.

[2] Г. Ильинский. Грамоты болгарских царей. 1911, с. 19.

[3] Пак там, с. 23.

[4] Пак там, с. 26.

[5] Пак там, с. 28 и 29.

дрьжець блъгарwмь,[6] както и на портрета на Йоан Александър в Лондонското евангелие: † iwанъ алеѯанръ въ ха ба вѣрень црь и самодрьжецъ всѣмь блгарw и грькw.[7] В по-кратките царски разпоредби, които по гръцки се наричат *προστάγματα* или *βρισμοί* (среднобълг. wрнзмо), титлата на царя е царь блъгаромъ (и грькомъ). Вж. 1) Подписа под Ватопедската и Дубровнишката грамота на Йоан Асен II: асѣн цр блгарwм и грькwм.[8] 2) Подписа под Брашовската грамота на Йоан Срацимир: iwанъ срацимирь цръ блгаромъ.[9] Срв. краткия Станимашки надпис, в който Йоан Асен II е наречен богwмь въздвиженнын цр асѣнь . блъгаромь . и грькомь.[10]

Ако книгата е преписана по поръка на царя, самият цар е наречен велик или висок (превисок). Вж. 1) Приписката към четириевангелието на Георги Тертер II от 1322 г.: блгонзволи оусрѣдїем' срца своего . великыи црь гewгїе . снь великаго црѣ ѳewдора сватослава . прѣдрьжащимѕ скнптра блъгар'скагw же и грѣцкаго . и нзписав' сїе четвороблговѣстїе . повелѣнїемъ цртва егw.[11] 2) Приписката към Песнивеца на Йоан Александър от 1337 г.: съкрышн сѧ сне малое дѣло зовомое пѣснивець ... повелѣннемь прѣвысокаго црѣ нашего . вгомь нзбран'наго и вгомь вѣнчанаго iwа алеѯандра.[12] 3) Приписката на поп Филип към преписа на Манасиевата хроника: и прнписашѫ сѧ сна словеса малаа и многополезьнаа повелѣнїемъ гна моего благороднаго и хтолюбнваго и прѣвысокаго и дрьжавнаго црѣ прѣкраснаго iwанна александра.[13] 4) Приписката на инок Лаврентий към Йоан Александровия сборник от 1347/1348 г.: писа сніа книга дшеполезнаа . благовѣрномоу и хрїстолюбнвомоу прѣвысwкомоу и самодрьжавномоу црю блъгарwмъ и грькwмъ їwанѣ алеѯандроу.[14] 5) Послесловието към Лондонското евангелие: сне възыскавъ wбрѣте благовѣрныи . и хтолюбнвыи . прѣвысwкыи . и бговѣнчанныи самодрьжецъ iwань алеѯанрь цръ.[15] 6) Приписката към Бдинския сборник: вь днн благовѣрнагw и прѣвысокаа'го . и самодрьжавнаго цра нашего їwанна срацнмнра блъгарwмь и грькwмь . потъща се благовѣр'наа и стwроднаа црца ан'на . и сь повелѣннемь цртва сн . напнса сню книгю.[16] С титлата „велик“ е наречен и деспот Яков Светослав, вж. приписката към съчинението на Йоан Зонара: напн-

[6] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, II. С., 1944, с. 38.
[7] Б. Филов. Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александра. С., 1934, табл. 136.
[8] Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 41 и 42
[9] Г. Ильинский. Пос. съч., с. 30.
[10] Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 38.
[11] Пак там, с. 67.
[12] Пак там, с. 69.
[13] Пак там, с. 129.
[14] Пак там, с. 134.
[15] Пак там, с. 150.
[16] Пак там, с. 154.

сана бъı сїа зонара ... во дни бговѣрнаго цра костантина. предержаща столъ болгарскїн. повеленїемъ же и по цѣнѣ великаго гдна иакова святослава деспотѣ болгаром.[17]

В приписките към богослужебните книги или богословските съчинения, които не са преписвани по царска поръка, царските особи се наричат благоверни или христолюбиви. Вж. 1) Приписката към Търновското евангелие: царствоующ8 благовѣрномоу царю константинноу.[18] 2) Приписката към Висарионовия патерик: пнса же са сїа книга рекомын патернкъ въ лаврѣ бесплътнаго архистратига мнханла. настоящомоу архимандритѣ кръ никодимѣ. прн хтолюбивомъ и благородномъ. црн iwаннѣ алеѫандрѣ. wбьдрьжащомѣ блъгаръское цртво и гръчьское.[19] 3) Приписката към Лесновския паренесис: напнса са сна книга глемаа стын ефремь. въ земли слатовскон. въ мѣстѣ рекомѣмь лѣсново. въ обители стаго архистратига мнханла. въ лѣто благовѣрнаго и хртолюбиваго црѣ бльгарскаго iwан алеѫан'дра.[20] 4) Приписката към Зографския апостол: тога предьржаше скуфтро цртва бльгаркаго престола благовѣрнн и холюбивн и самодрьжавнїн. їѡ алеѫан'дрь црь.[21] 5) Приписката към Лествицата от 1363/1364 г: нспнса са сїа книга. снмн трнмн и тлѣн'нымн пръсты ѡ послѣдних. нноком ѡewдоснемъ. въ мѣстѣ 8сты прн трновѣ градѣ. прн благовѣрнимъ iwанѣ алеѫандрѣ. и црци его ѡewдорѣ новопросвѣщен'нѣн.[22] Благочестив е наречен деспот Йоан Александър в приписката към Ловчанския сборник: сїа книга напнса же рѫкож многогрѣшнѣго монаха паxомїа въ бгоспасаемаго ловчѣ града прн архїепнскопѣ кр семеѡ прн благочтивѣ деспотѣ александра и прн снѣ его мнхан асѣ.[23]

Царската титла не е била присъща само на върховния владетел-самодържец. Царе се наричали и някои от неговите синове и братя. Когато централната власт отслабвала, царска титла си присвоявали и по-силните местни господари, макар че признавали първенството на върховния владетел. Още при основаването на Второто българско царство титлата „цар" се носи едновременно от двама души — братята Петър и Асен. След като било обявено противовизантийското въстание, за цар се провъзгласи Петър, но отпосле той доброволно се отказал от върховната власт в полза на брат си Асен. Петър обаче запазил царската си титла и поел управлението над значителна част от страната. В писмата до Фридрих Барбароса от 1189 г. той се нарича imperator, сиреч цар.[24] Според Ансберт Петър по

[17] Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 64.
[18] Пак там, с. 65.
[19] Пак там, с. 128.
[20] Пак там, с. 129.
[21] Пак там. с. 153.
[22] Пак там, с. 154.
[23] Пак там, с. 68.
[24] Вж. В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. II, с. 479.

онова време бил наричан и цар на гърците: Kalopetrus, Blachorum domnus itemque a suis dictus imperator Grecie.[25] В. Златарски е на мнение, че под imperator Grecie трябва да се разбира гръцката титла *βασιλεὺς*, сиреч българската титла „цар", с която българите наричали своя предводител. Златарски твърди, че „Петър и Асен не са носили титлата „цар на ромеите", защото неопределеното още в 1189 г. междудържавно положение на България не им е давало такова право". Но все пак ще трябва да приемем, че Петър си е присвоил титлата „цар на българите и ромеите" (*βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων*), с която някога се самоназовал Симеон. Според Акрополит[26] Асен I отделил една част от своята държава и уговорил Петър да ѝ бъде началник; Великият Преслав и Проват заедно с околностите им били дадени на Петър като негов собствен дял, поради това и по времето на Акрополит (средата на XIII в.) тези места били наричани Петрова хора.[27]

Трябва да се съгласим с В. Златарски,[28] че братята Асен и Петър „си присвояват и узаконяват титлата „цар" = *βασιλεὺς* във византийския смисъл на думата, т. е. абсолютен, самодържавен господар, при което системата на равноправно участие в управлението на членовете от управляващия род не само не е допустимо, но и немислимо". И все пак още с възобновяването на българското царство в края на XII в. в пределите на държавата се обособява едно относително самостоятелно владение, чийто господар носи царска титла. Подобно нещо наблюдаваме по същото време и в съседната сръбска държава. Властта там е разделена между тримата братя Стефан Неман, Срацимир и Мирослав, като всеки от тях господствува над своя собствена територия, но главна политическа роля играе Стефан Неман (1168—1196), който носи титлата велик сръбски жупан за разлика от Срацимир и Мирослав,[29] които са обикновени жупани.[30] Могат да се приведат и други подобни примери. От Сплитската грамота на Стефан Неман (покъсен препис на Ив. Лучич) научаваме, че още докато държал властта, сръбският велик жупан Стефан Неман отделил областта хлъмъ на сина си Растко (бъдещия сръбски архиепископ Сава I), а областта зета — на най-големия си син Вълкан.[31] След като Стефан Урош I (1243—1276) изместил брат си Стефан Владислав от сръбския престол, Стефан Владислав не само че си запазил кралската титла, но и получил владения по Адриатическото крайбрежие. От договора, който българският цар Михаил II Асен заедно със зет си, севастократора Петър, сключил през 1253 г. с Дубровник, личи, че по онова време сръбската държава представлява обединение между Стефан Урош I и брат му Стефан Владислав под върховната власт на Стефан Урош I: и аще богъ поможет. стомѫ тн цр҃ствѫ. нсьпѫднтн. врага. твога и нашега. вроша. нсь сръпьске земле. и брата его. владнслава. и родь

[25] Monumenta Germaniae historica, SS, V, p. 69.

[26] Ed. Heisenberg, p. 20.

[27] От Ансберт узнаваме, че във владенията на Петър влизали и части от Тракия: Kalopetrus, Blacorum et maxime partis Bulgarorum in hortes Tracie domnus (p. 58).

[28] В. Златарски. История. Т. III, с. 481, заб. 3.

[29] По поръка на Мирослав е създадено прочутото старосръбско Мирославово евангелие.

[30] За това особено държавно устройство вж. напоследък Е. П. Наумов. К истории сербского феодального государства. — Советское славяноведение. М., 1976, кн. 1, с. 50—61 с библиография.

[31] Az veli xupan Nemana pustaiu Splechiani da si izlaze suobodno u moiu zemgliu i sna mi rastachaiu u Humschu zemgliu i sna mi Vlacha u Zetu i da si çine suobodno choigod chiu a da ima ne pachosi nichore bez praude (М. Динић. Три повеље из исписа Ивана Лучића. — В: Сборник Философског факултета, III, 1955).

нхъ . нан дрѣзн . властеле . н прнбгьнѣ . градѣ . дюбровьннкѣ . мн да нхъ не прнмемо.[32] В същата договорна грамота българският цар, малолетният Михаил II Асен, е наречен самодържец на цялата българска земя: жльдающе тебе . стомѣ н вѣрномѣ . вь хѵ ба. цр҃ѣ . самодрьжавьцѣ . вьсен земле бльгарьске . гнѣ . мнханлю асеню . роженомѣ . ѡ блговѣрнихъ. н свѣтнхъ . цр҃н.[33] Но от текста на грамотата става ясно, че в пределите на българската държава царският зет, севастократорът Петър (женен за една от Михаиловите сестри), си има свои собствени земи, с които Дубровник отделно уговаря взаимен търговски имунитет: людье н кѵпьцн . ѡь стога свѣтога тн цр҃ства . н ѡ зета тн . стого цр҃ства петра севастократора . н добнткнмь . ако прндеть . вь нашь градь дюбровьннкь . да бѣдѣть спсенн н карованн . вь дюбровннкь н вь прѣдель его . . . н лѣдье . н кѵпьцн . прѣславьнога града дюбровьннка еже прнходеть вь земле. стого тн цр҃ства . н вь земле зете . стого тн цр҃ство . петра севастократора . да сн кѵпѵють . н продають свободьно.[34] Крайно интересно е, че двустранните преговори на Дубровник (с Михаил II Асен и със зет му, севастократора Петър) са само из областта на търговско-митническите отношения и частноправните въпроси. В грамотата е казано, че единствено самодържецът Михаил II Асен ще се ползува от всички изгоди, които произтичат от запланирания военен поход срещу Стефан Урош I и Стефан Владислав.

От изнесените факти се вижда, че през първата половина и средата на XIII в. балканските славянски държави България и Сърбия са своеобразни обединения между владетели, които са в близко роднинство помежду си, например баща и синове (Стефан Неман със синовете си), братя (Стефан Неман, Срацимир и Мирослав; Петър и Асен; Стефан Владислав и Стефан Урош I), шурей и зет (Михаил II Асен и севастократора Петър). Във всички случаи обаче върховната власт е била в ръцете на единствен самодържец, притежател на царските инсигнии, по когото се е определяла и правата мъжка линия при наследяването на престола. Но не е било изключено в пределите на една и съща държава да съществуват едновременно две царски (кралски) звания (Асен и Петър; Йоан Асен II и Александър; Стефан Урош I и Стефан Владислав), които по правило принадлежат на двама братя. На престола стоял единият от братята, а другият брат притежавал собствен дял от държавата, с който се разпореждал като със свое собствено владение, и имал право на някои от царските отличия. Цар е бил Йоан Асеновият брат Александър. В Боянския поменик името на Александър е придружено от титлата „цар“ и е поставено веднага след името на цар Борил, т. е. преди името на Йоан Асен II: іасѣнѣ цр҃а. калоіанѣ цр҃а. петра цр҃а. борнла цр҃а. алеѫ҃дра цр҃а. ѡ іасѣнѣ цр҃а. калнманѣ цр҃а. мнханла цр҃а. алеѫ҃нра цр҃а. костадннѣ цр҃а[35] В Боянския поменик цар Александър е споменат още веднъж — след мнханла цр҃а, т. е. след

[32] Г. Ильинский. Пос. съч., с. 156.
[33] Пак там, с. 155.
[34] Пак там, с. 156.
[35] М. Станчева, Ст. Станчев. Боянският поменик. С., 1963, с. 27—28; срв. Погановският поменик, изд. Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 199.

Михаил II Асен (1246—1256) и пред костадина цра, т. е. Константин Асен (1257—1277). В Погановския поменик част от имената на българските владетели са изпуснати, та след цар Александър идва направо цар Константин.

Към последната четвърт на XIII в. и началото на XIV в. царска титла си обезпечили и някои български боляри и деспоти. В Боянския поменик личат имената на сумевна цра, шег'мона цра, іакова деспота цра, коумана деспота цра.[36] В увода към своя „Законник“ Стефан Душан разказва, че по време на сръбско-българската война през 1330 г. срещу него и баща му Стефан Дечански се опълчили 7 царе, между които освен византийския император и българския цар Михаил Шишман били Белаур (брат на Михаил Шишман), Йоан Александър (по онова време ловешки деспот, сестрин син на Михаил Шишман), Иванко Бесараб (тъст на Йоан Александър), а освен това някакъв татарски предводител и владетелят на Яш: а позавиждевъ злоненавист'нікь нашемоу благомоу житїю и зълн'равїемь вьздвиже на насъ. з. царевь вь лѣтѣ ѕ ѡ л и. мѣсеца іоуніа. ѳі. дьнь. рекоу и цара грчаскога. миханла и брата его белаоура. и алексан'дра цара бльгаромь. и басарабоу иван'ка. таста алексан'дра цара. соумегь живоуштнх урьнынхь татар. и господство іашко и прочимь съш нимь господа.[37] Титлата „цар“ в смисъл на областен управител се среща и във влахо-българската грамота на Радул II (1375—1370).[38]

По времето на Йоан Александър (1331—1371) царска титла са имали и синовете на владетеля независимо от това, дали са били определени за престолонаследници или не. Вж. надписите при портрета на Йоан Александър и синовете му във Ватиканския препис на Манасиевата хроника, л. 205: іѡ асѣ цр, іѡ алеѯандр цр, мнль црь, іѡ срамн цр.[39] За разлика от братята си Михаил и починалия Йоан Асен Йоан Срацимир е облечен в сакос (*σάκκος*) и е стъпил върху червено подножие (*ὑποπόδιον*). Вж. и послесловието към Лондонското евангелие: съдръжащоу тогда скипт(р) блъгарскаго и грѣчьскаго цртва. съ благовѣрнож и бговѣнчаннож и новопросвѣнож црцеж своеж кнра ѳеодорою... съ прнснымь и прѣвьзлюбленымь сномь сконмъ іѡаномь шншманомь цремъ.[40] В гръцкия надпис върху известната месемврийска икона Йоан Александър е наречен благочестив велик цар: *βασιλεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου μεγάλου βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Ἀλεξάνδρου*, а неговият син Михаил Асен е наречен само благочестив цар: *καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Ἀσσάνη*.[41] Вж. и приписката към тълков-

[36] М. Станчева, Ст. Станчев. Пос. съч., с. 28. Не е известно каква е родинската връзка на Симеон, Шегмон и Куман деспот с българските династични фамилии от Второто ни царство. За Яков Светослав се знае, че към 1275 г. бил осиновен чрез църковен обред от Константин Асеновата жена, царица Мария. Вж. Pachymeres, I, p. 430. Яков Светослав, вече старец, приел да бъде считан за по-малък брат на невръстния Константин Асенов син Михаил, с което добил правото да се причислява към царското семейство.

[37] Ст. Новаковић. Законик Стефана Душана. 1898, с. 3. Вж. и хрисовула, който Стефан Урош III Дечански е дал на Дечанския манастир (Fr. Miklosich. Monumenta Serbica, p. 100), а също и хубавия коментар на Й. Трифонов. Иван Александър и България след Велбуждската битка. — СпБАН, клон ист.-фил., XXI, 1930.

[38] Л. Милетич, СбНУ, VII, с. 47.

[39] Ив. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1964.

[40] Ив. Дуйчев. Из старата българ. книжнина, II, с. 151.

[41] Пак там, с. 177.

ното евангелие от 1337 г.: *ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ αὐτοκράτορος Βουλγάρων . κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἰωάννου τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως τοῦ Ἀσάνη . καὶ υἱοῦ αὐτοῦ.*[42] В надписа към миниатюрата от л. 2 във Ватиканския препис на Манасиевата хроника Йоан Александър е наречен велик цар, а покойният му син Йоан Асен е наречен само цар: ИБСЬАА ВРАТА Н СИЛЫ ИБСНЫА ѠВРѢЗОШ ПРНЖТН ДШЖ НОСНМЖА АГГЛОМЪ ІѠАНА АСѢНЪ ЦРЪ. СНА ВЕЛНКАГ ІѠА АЛЕѲАНДРА ЦРЪ.[43] Срв. титлата на Йоан Александър и на сина му Йоан Асен в надгробния надпис от времето на Йоан Шишман: АЗЬ БЛГОЧЬСТНВА Ї ХТОЛЮБНВА МАРЇА. СНЬХА ПРѢВЕЛНКАГО ЦРЪ . ІѠ АЛЕѲАНЬДРА . СЖПРЖГА ЦРЕВА . Н АНЕѰІА ВЕЛНКАГО ВОЕВОДЫ ІѠАННА ЦРЪ БЛГАРОМЬ АСѢНЪ.[44] В една гръцка приписка от 1247 г. към хомилиите на Григорий Назиански българският цар Михаил Асен е наречен велик цар: *ἐν ἔτει ϛψνε′ μηνὶ αὐγούστῳ ἦλθεν ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης ὁ Δούκας ἐν τῇ δύσει καὶ ἦλθεν ἕως τῆς πόλεως τῆς Κωνσταντίνου καὶ μετ᾽ αὐτοῦ ἡ δύναμις τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ μεγάλου βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ . υἱοῦ τοῦ Ἀσάνη τοῦ μακαρίτου καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως κυροῦ Ἰωάννου.*[45] Велик цар Михаил Асен е наречен и в Батошевския надпис: ПРНЗВАХ ВЕЛНКАГО ЦРЬ МНХАНЛА АСѢНЬ СНА ЖЕ ВЕЛНКАГО ЦРЬ АСѢНЬ А ВНѮКА СТАРАГО АСѢНЬ ЦРЬ.[46] Д. А. Полемис,[47] а след него и Г. Цанкова-Петкова[48] твърдят, че титлата *μέγας βασιλεύς* не е позната от византийски източници. Това обаче не е така. Вж. например титлата на Андроник II Палеолог (1282—1328) в приписката към един гръцки ръкопис от Bibl. Marciana, ms. Greco 292: *ἐτελειώθη τὸ παρὸν τετραευαγγέλιον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Μιχαὴλ ἀναγνώστου... ἐν μηνὶ σεπτεμβρίῳ ιη′ ἰνδικτῶνος θ′ τοῦ ,ϛωιθ′ ἔτους. ἐπὶ τῆς βασιλείας μεγάλου βασιλέως τοῦ κυροῦ Ἀνδρονίκου.*[49]

На фамилния царски портрет в Лондонското евангелие Йоан Александър е наречен самодържавен цар (ІѠАНЪ АЛЕѲАНДРЪ ВЪ ХА БА ВѢРЕНЬ ЦРЬ Н САМОДРЬЖЕЦЪ ВСѢМЬ БЛГАРѠ Н ГРКѠ), а синовете му Йоан Шишман и Йоан Асен са наречени само царе (ІѠ ШНШМА ЦРЬ. СНЪ ВЕЛНКА ЦРЬ ІѠ АЛЕѲА; ІѠ. АСѢ ЦРЬ СНЪ ЦРЕВЬ).[50] Прави впечатление разликата в облеклото на двамата царски сина. Йоан Шишман е облечен в одежди, които са почти точно копие на одеждите, с които е облечен баща му Йоан Александър. Малка разлика има само в подножието, на което е стъпил Йоан Шишман. На него не се виждат двуглавите орли от подножието на баща му Йоан Александър. Короната на Йоан Шишман е от типа на шапката (*καισαρίκιον*), с която се вен-

[42] Ив. Дуйчев. Из стара бълг. книжнина, II, с. 281.

[43] Ив. Дуйчев, Миниатюрите...

[44] Ив. Гошев. Търновски царски надгробен надпис от 1388 г. — Български старини, XIV, с. 7. Този надпис не е от времето на Михаил Асен (1246—1256), както пише G. Cankova-Petkova, Griechisch-Bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246. — Byzantinobulgarica, III, 1969, с. 68. Върху това ми обърна внимание доц. В. Гюзелев, за което му благодаря.

[45] Вж. D. A. Polemis. A Manuscript of the year 1247. — Byzantinische Forschungen, I, 1968, с. 270—271.

[46] Ив. Дуйчев, Из старата бълг. книжнина, II, с. 278.

[47] Пак там.

[48] Пак там.

[49] Ed. A. Turyn. Dated Greek manuscripts, I, 1972, p. 108.

[50] Б. Филов. Пос. съч., табл. 136.

чавали византийските кесари. Тя много прилича на Йоан Александровата корона, но по-внимателното вглеждане показва, че й липсват някои отделни знакове, например тя няма висулки от двете си страни, а освен това не е така богато украсена с бисери и скъпоценни камъни.[51] Има несъответствие и при червените торбички (кутийките), които Йоан Александър и Йоан Шишман държат в лявата си ръка. Торбичката на Йоан Александър е истинска ἀκακία. Тя е във вертикално положение, сиреч долният й край тежи, защото там е пришито (скътано) късче земя, докато свитъкът в лявата ръка на Йоан Шишман е в хоризонтално положение. Скиптърът на Йоан Шишман за разлика от Йоан Александровия скиптър не завършва със златен, а с обикновен кръст. Другият Йоан Александров син, Йоан Асен, е в обикновена деспотска одежда.

Няма съмнение, че и Александър, братът на Йоан Асен II, не е бил велик цар (μέγας βασιλεὺς), а съпрестолник (συμβασιλεὺς, ὑποβασιλεὺς) на върховната царска власт. Южнославянската титла съпрѣстольникъ е известна от един сръбски източник — житието на св. Сава, написано от Доментиан: понде же господинь нашь боголюбьны краль владиславь къ тьстевн благовѣрьномоу царю калоиоаноу асѣноу. и съ любовню и съ велнкою чьстню прнѣть и царь. и по истинѣ іако сына своѥго почьте и двѣма чьстьма. оводоу іако велнкаго краліа и съпрестольника своѥго отьчьства. оводоу іако любовьнаго моу зетн велнкаго царьства его.[52] В това известие има явен анахронизъм — Стефан Владислав е станал съпрестолник на брат си Стефан Урош I едва след 1241 г., т. е. след смъртта на Йоан Асен II; нито Стефан Владислав (1234—1243), нито брат му Стефан Урош I (1243—1276) са велики крале, понеже не са притежавали инсигниите на μέγας βασιλεὺς, които възприел за за пръв път Стефан Урош II Милутин (1282—1321).

Начинът, по който върховният владетел (ὁ μέγας βασιλεὺς) коронясва новоизбрания цар (τὸν νεοχειροτόνητον βασιλέα), ни е описан от Константин Багрянородни.[53] В деня на обреда в църквата се събирали всички придворни чинове и членовете на синклита. Императорът заедно с патриарха, а след тях и нововъвежданият цар идвали до амвона, където имало маса с хламида и корони (τὰ στέμματα). Най-напред патриархът извършвал молитва над хламидата и я предавал на императора (τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ), който заедно с придворните чиновници я намятал върху нововъвеждания. След това патриархът извършвал молитва над короните и собственоръчно венчавал императора, подир което предавал на императора другата корона, за да я сложи върху главата на нововъвеждания. Титлата μέγας βασιλεὺς е известна от още едно съобщение на Константин Багрянородни. Многолетствието при коронацията на върховния владетел според него е ὁ δεῖνα μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος πολλὰ τὰ ἔτη.[54] Срв. многолетствието за българския цар Йоан Шишман според среднобългарския сборник в Софийската народна библиотека, който съдържа цар Бориловия синодик: іѡаннѣ шишманѣ великомоу царю и самодрѫцоу въсѣмь бльгаромь многа лѣта г"".[55] За титлата βασιλεὺς, която носел паниперсевастът Исаак Палеолог Асен (син на Йоан Асен III и на Ирина, дъщеря на Михаил VIII Палеолог) вж. приписката към едно гръцко четириевангелие от 1346 г.: ἐξ ἐπιταγῆς τοῦ περιποθήτου

[51] За разликата между императорската и кесарската корона вж. J. Reiskii. Commentarii ad Constantinum Porphyrogenitum De ceremoniis. ed. Bonn. II, p. 45—47; p. 583, 587.
[52] Ђ. Даничић. 1865, с. 335.
[53] De ceremoniis. I, p. 194.
[54] Ibid., p. 193.
[55] М. Попруженко. Синодик царя Бориса. 1899, с. IX.

θείου τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως. πανυπερσεβάστου. κυροῦ Ἰσαακίου Παλαιολόγου τοῦ Ἀσάν.[56] Титлата паниперсеваст заема едва пето място в реда на византийските чинове, за който ни съобщава Георги Кодин;[57] деспотът, севастократорът, кесарят и великият доместик са имали по-висок ранг от паниперсеваста. В Бориловия синодик велики царе са наречени Йоан Асен II, Йоан Александър и Йоан Шишман.[58]

И така през XIII и XIV в. титлата *μέγας βασιλεὺς* (велнкъ цаρь) е била свойствена и на византийските императори, и на българските царе. Според Херодот (I, 188) подобна титла е имало още по времето на персийските царе. *Μεγάλοι βασιλεῖς* се наричали и сирийските сатрапи от династията на селевкидите, защото искали да подчертаят абсолютния характер на своята власт.[59] В никакъв случай не бива да смятаме, че званието велнкъ цаρь (*μέγας βασιλεὺς*), което срещаме в България и във Византия през XII—XIV в., е отделен, изолиран опит да се възродят някои архаични царски атрибути и титулатури. Най-неочаквано във възхвалата към Йоан Александър от известния „Песнивец" (1337) българският владетел на два пъти е наречен цρь цρемъ: пѣснь въслѣмь хоу црю.... въседръжоу давшааго намь велнкаго воеводж и цρь цρемь. велнкааго Iωа алеѯанρа; радоуи сѧ блъгарькы црю. радоуи сѧ црю цρемь.[60] Доколкото ми е известно, нито един византийски император не е носил титлата *βασιλεὺς βασιλέων*. В християнската епоха цар на царете обикновено са наричали Исус Христос. Срв. надписа IHS CRISTOS REX REGNANTIUM, който се явява за пръв път върху византийските монети от първото (685—695) и второто (705—711) царуване на Юстиниан II.[61] Подобен надпис се чете и върху монетите на по-късните византийски императори: Василий I Македонец (867—886), Лъв VI (886—912), Александър (912—913), Константин Багрянородни, Никифор Фока (963—969), Йоан Цимисхий (969—976). Върху бронзовите монети на Йоан Цимисхий и неговите последователи до Константин Дука вкл. същият надпис е по гръцки: *IHSYS XPISTYS BASIAEY BASIAE*, докато златните и сребърните монети, сечени от същите владетели (т. е. от Йоан Цимисхий до Константин Дука вкл.), пазят латинското начертание.[62] Срв. надписа ic хc цръ цρемь н цρь вѣчнын, който четем над главата на Исус Христос върху началната миниатюра на Ватиканския препис на Манасиевата хроника.[63] цρь вѣчнын тук ни напомня за императорската титла PP AUG (perpetuus augustus) върху монетите, сечени през ранновизантийската епоха (до Тиверий III вкл.), и за

[56] Архимандрит Порфирий; вж. В. Н. Бенешевич. Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае. 1911, № 75.

[57] Ed. Bonn, p. 6—7.

[58] Вж. М. Попруженко. Синодик царя Борила, 1928, с. 84, 87, 88; За титлата *μέγας βασιλεὺς*, която носел Йоан Дука Ватаци, съвременник на Йоан Асен II, вж. F. Miklosich, Jos. Müller. Acta et diplomata monasteriorum et ecclesiarum orientis, IV, 1871, c. 77. Срв. и заглавието на стихотворната похвала, която Николай Ириник написал по случай бракосъчетанието на Йоан Ватаци с Ана, дъщерята на Фридрих II Хохенщауфен през 1241 г. (ed. A. Heisenberg. Aus der Geschichte und Litteratur der Palaiologenzeit, 1920).

[59] Вж. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, III, coll. 80—81. За титлата *μέγας βασιλεὺς*, която носел Александър Македонски, вж. F. Altheim, R. Stiehl. Geschichte Mittelasiens im Altertum, 1970, с. 106.

[60] Б. Цонев, История на български език, I, С., 1940, с. 188—189.

[61] Вж. W. Wroth. Catalogue of the imperial byzantine coins in the British museum, II, 1908, с. 331 и сл., с. 354 и сл.

[62] Справки у J. Sabatier. Description générale des monnaies byzantines, 1862.

[63] Б. Филов. Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека, 1927, табл. XLI.

частичния гръцки превод на тази титла *ἀεὶ αὔγουστος* в грамотите на византийските императори от по-късната епоха. Както е известно, гръцката титла *βασιλεὺς βασιλέων* е калка от персийската титла khshajathiya kshajathijânâm, чийто притежател е носител на върховната и неограничена светска власт (царят). Във възхвалата от „Песнивеца“ Йоан Александър не само че е наречен цр҃ь цар҃емъ, но е представен като втори Александър.[64] Подобно на римските императори Йоан Александър е pacator orbis (*εἰρηνοποιὸς τῆς οἰκουμένης*): и врагы своѧ въсѧ емь ржкама подъ нозѣ подъ'ложи и тврѣдѧ тишинѫ вьселенѣı показа.[65] В Йоан Александровата похвала е възродена една старинна традиция, според която върховният владетел (царят) е омиротворител на вселената.[66] На византийска почва неин отглас е надписът PAX върху монетите на Юстиниан II, чрез което се пояснява рисунката на земното кълбо — символ на световно господство.[67]

В „Песнивеца“ на Йоан Александър българският цар е наречен боговенчан (вж. по-горе). Византийските императори също са били боговенчани. Вж. *ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένων μεγάλων καὶ εἰρηνοποιῶν βασιλέων ὑμῶν* в документи от X в.[68] Боговенчаването на Йоан Александър е изобразено в костницата на Бачковския манастир: царят е изправен в цял ръст, с багряница (*σάκκος*), с пояс и корона, която е обсипана с бисери. Два летящи ангела държат короната му, а Богородица (Ширшая небес) благославя отгоре.[69] На някои от монетите на Йоан II Комнин до императора стои Богородица с протегната ръка към короната.[70] Много по-чест сюжет върху византийските и българските средновековни монети е manus dei — протегната ръка, която благославя от небето или пък държи венец над главата на царя (императора). Върху монетите на римските християнски владетели божията ръка датира от времето на Аркадий (около 383 г. от н. е.). Няма съмнение, че сюжетът произлиза от езическа алегория, която се е разпространила в по-късното християнско изкуство.[71] В библиотеката на църквата „Св. Марко“ във Венеция има гръцки псалтир от XI в., чиято миниатюра изобразява глорификацията на император Василий II Българоубиец.[72] Най-отгоре Исус Христос държи малък венец (корона) над императора, който е във военни доспехи. Отдясно архангел Гавриил поставя стема (корона) върху главата на Василий, а отляво Михаил държи горния край на копието му. В нозете на императора лежат 8 български боляри. Тук боговенчаният Василий II е изобразен като омиротворител на вселената. Същата идея откриваме и в славословието на Йоан Александър според „Песнивеца“: и врагы своѧ въсѧ емь ржкама подъ нозѣ подъ'ложи и тврѣдѧ тишинѫ вьселенѣı показа. И двата сюжета (боговенчаването на царя и омиротворяването на вселената чрез пълно тържество над враговете) са заимствувани във Византия от Рим, а в България са дошли от Византия. Първообрази на ангелите са различните алегории (Se-

[64] За т. нар. exemplum Alexandri в римската императорска епоха вж. A. Alföldi. Insignien und Tracht der römischen Kaiser. Mitteilungen des Deutschen archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung, L, 1935, с. 152—153.

[65] Б. Цонев. Пос. съч., с. 188.

[66] Вж. A. Alföldi. Пос. съч., с. 99 с библиография.

[67] Вж. W. Wroth. Пос. съч., с. 334—343.

[68] Actes de Lavra. Édition diplomatique et critique par G. Roillard et P. Collomp. I, 1937, с. 8, с. 10.

[69] А. Н. Грабарь. Роспись церкви-костницы Бачковского монастыря. — Изв. на Бълг. археологически институт, II, 1923—1924, с. 55.

[70] Вж. W. Wroth. Пос. съч., табл. LXXVII.

[71] За езическата предистория на сюжета вж. A. Alföldi. Пос. съч., с. 56.

[72] Хубава снимка вж. у J. Ivanov. Le costume des anciens Bulgares в L'art byzantin chez les Slaves, I, 1930.

natus, Honoria, Virtus, Victoria), които овенчават императора или героя победител.[73] А първообраз на средновековната византийско-българска глорификация са римските императорски монети, които изобразяват победените в нозете на победителя.[74]

Друг архаичен мотив откриваме в стиховете, които Никифор Влемид е написал в чест на новороденя Йоан IV Ласкарис, син на никейския император Теодор II Ласкарис (1254—1258) и шурей на българския цар Константин Асен. Йоан е наречен рожба на светлото слънце (Теодор II Ласкарис) и на прекрасната луна (Елена, дъщеря на Йоан Асен II), лъч от двойно светило, отражение на двоен блясък.[75] А. Алфьолди[76] твърди, че през римската императорска епоха са представяли владетеля като слънце, а неговата съпруга — като луна, чрез което са искали да подчертаят вечната власт, която притежавала августейшата двойка (aeternitas imperii). Същият автор казва, че тази идея не е оставила никаква следа в християнската епоха, но това, както вече пролича, не е вярно. През XIII и XIV в. възкръсват за нов живот и някои византийски иконографски сюжети, които са били забравени в по-предишните столетия. Н. Мушмов[77] обърна внимание, че нито един византийски владетел от Лъв VI (886—912) до средата на XIII в. не е изобразен върху монетите да седи на трон. Подобни изображения се появяват чак на монетите, сечени от българския цар Константин Асен. Възродена иконографска тема е и царицата-съпруга редом с царя-съпруг върху монетите на Йоан Александър. Според изследвача им Т. Герасимов[78] такива изображения във Византия са съществували само по времето на Роман IV Диоген (1068—1071) и Михаил VII Дука (1071—1078). Ще добавя, че има и монети, сечени от Алексий Комнин (1081—1118), на които същият император е представен заедно със съпругата си Ирина.[79] Семейният владетелски портрет върху южнославянските монети, който датира от втората половина на XVI в., е почти с цял век по-нов от семейния владетелски портрет на Константин Асен и Ирина в Боянската църква. Какъвто и да е произходът на този сюжет, наченките му са в монетите от римската императорска епоха, където царят (augustus) се изобразява редом с царицата (augusta).

За лика на царицата върху византийските императорски изображения трябва да се има пред вид следното. Доколкото ми е известно, първият такъв портрет (върху една от мозайките на константинополската църква „Св. София") ни представя императрица Зоя, която е нарисувана заедно с третия си съпруг Константин IX Мономах (1042—1055). Причината за това семейно портретно изображение е ясна. Константин IX Мономах не е бил наследствен император (не е бил от царски род). Той е придобил законни владетелски права чрез брака си с над 64-годишната Зоя, дъщеря на Константин VIII (1025—1028), която е продължителка на Македонската династия. Една резба върху слонова кост от Кабинета на медалите в Париж изобразява коронацията на Роман IV Диоген и Евдокия. От времето на Роман IV Диоген са и първите византийски монети с фигурите на императора и императрицата. Роман IV Дио-

[73] Вж. H. Cohen. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain, I, 1955, № 2, № 19 и т. н.

[74] Пак там, с. 11 (№ 19) и т. н.

[75] R. Cantarella. Poeti bizantini, 1948.

[76] A. Alföldi. Пос. съч., с. 124.

[77] Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 27.

[78] Т. Герасимов. Монети на Иван Александър и жена му Теодора. — Изв. на Археологическия институт, 1950, с. 121—131.

[79] W. Wroth. Пос. съч., с. 544; срв. табл. LXV, 1.

ген също не е бил от царски род и е станал законен господар чрез брака си с Евдокия, вдовица на бившия император Константин X Дука (1059—1067). Една византийска миниатюра към словото на Йоан Златоуст от Парижката национална библиотека ни представя император Никифор III Вотаниат (1078—1081) върху трона му. От едната страна на трона е съпругата му Мария, бивша жена на император Михаил VII, за която Никифор се венчал още докато мъжът ѝ бил жив, за да закрепи по такъв начин възкачването си на византийския престол. Най-старият български семеен царски портрет се намира в Боянската църква и изобразява Константин Асен и жена му Ирина. Константин Асен също не е имал законни права върху българския престол, но ги е придобил след брака си с Ирина, една от внучките на Йоан Асен II.

В Похвалата към „Песнивеца" Йоан Александър е наречен **нензречен'наго сѫдна правед'наго. сырымь же и вдовамь.** Срв. Псалм. LXVII. 6: **отца сирыихъ. и сѫдьа вьдовиць** *τοῦ πατρὸς τῶν ὀρφανῶν καὶ κριτοῦ τῶν χηρῶν*. Грижата за сираците предполага състрадание (*ἐλεημοσύνη*), а грижата за вдовиците предполага справедливост (*δικαιοσύνη*). Състраданието и справедливостта са алегории, които виждаме върху византийските императорски изображения. Върху посочения по-горе портрет на Никифор III Вотаниат има две фигури с нимбове от двете страни зад трона на императора. Съответните надписи са *ἐλεημοσύνη* и *δικαιοσύνη*. На една миниатюра върху византийско евангелие от Ватиканската библиотека виждаме Исус, който коронясва император Йоан II Комнин (1118—1143) и неговия наследник Алексей. От двете страни на Исус стоят две алегорични фигури (*ἡ ἐλεημοσύνη* и *ἡ δικαιοσύνη*) с женски царски корони на главите (корони, които са назъбени и разширени в горния си край).[80] Според Похвалата в „Песнивеца" на Йоан Александър милосърдието и справедливостта са ръководели българския цар в държавните му дела.

[80] За тези корони вж. Кр. Миятев. Царска корона в селска хижа — Изв. на Народния етнографски музей в София, XIV, с. 15—48; Ив. Гошев. Пос. съч., с. 58, заб. 85; Т. Герасимов. Пос. съч.

НЕИЗВЕСТЕН СБОРНИК СЪС СМЕСЕНО СЪДЪРЖАНИЕ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

ГЕОРГИ ДАНЧЕВ

Преди няколко месеца ми беше предоставена възможността да се запозная с един интересен ръкописен сборник със смесено съдържание от първата половина на XIX в., намерен в с. Дългоделци, Михайловградски окръг. Сборникът не е пагиниран, а това обстоятелство свидетелствува, че той не е описван и проучван от специалисти. Справките върху различните описи и изследвания на подобни ръкописи потвърдиха този извод. Впоследствие при изготвяне на настоящия опис се наложи да се направи съответното пагиниране.

Сборникът съдържа 135 листа и е добре запазен. Подвързан е с дъсчени кори, облечени в кожа, на места леко протрита. Върху кожата е поставена от умела ръка чрез пресуване щемпелна украса. Част от подвързията на гърба на книгата е проядена и унищожена от паразити. Някога ръкописът е имал метално-кожени закопчалки, от които сега са останали само следи.

Листата на ръкописа имат размер 31×20,05 см. На всяка страница предварително е начертана правоъгълна рамка, в която е поместен съответният текст. Страните на рамката са начертани с по две успоредни линии, между които има черна зигзагообразна черта, а срещу зигзагите — чертички с червено мастило. Външните страни на рамката имат обикновено размер 26,05×16,05 см. В ръкописа откриваме и някои празни страници — с начертана предварително рамка, но без текст (л. 1б, 113а, 113б, 123а, 135а).

Сборникът се състои от два ръкописа, подвързани заедно. Писани са в различно време от двама книжовници — учители. Първият обхваща 72 листа (л. 1—72), а вторият — 63 листа (л. 73—135).

Пред първия ръкопис намираме обширна приписка, от която узнаваме, че той е съставен през 1836 г. в Лом от някой си даскал Кръстьо Софиялия. Посочен е и собственикът на книгата — бакалинът Йоаница Мигрикович от Лом, съобщени са и имената на неговите близки — майка, братя, сестра. Освен конкретното сведение за годината, когато е написан сборникът, книжовникът изтъква, че това е сторено по времето на султан Махмуд. Приписката е поместена на л. 1[а] и може да бъде възприета като наслов на целия сборник. А в същност, както вече изтъкнах, тя се отнася само към първия ръкопис. Ето нейния пълен текст:

Сѧ сказанїѧ на Ѥѡаннца бакалъ Мигрнкѡвнчъ ѿ Ломъ паланка. Майкѧ мѳ Стана, брат мѳ Нїколаѧ, дрѳгїй мѳ братъ Младенъ, сестра мѳ Велнка. Н акѳ се некаде загѳбн, па некой да ѧ найде нлн негде да ѧ вндн, да не

мѕ є простѡ ѿ бга и ѿ стаѧ бца, акѕ ѧ не каже. И азъ писецъ Хрто даскалъ Сто Софїалнѧ ѕ Ломъ. ѕ Ломъ ѕчнхъ дєца и писахъ ѧ ѕ сѵлтанъ Махмѵдово врємє, сни мѕ сѵлтанъ Абдѵлъ Мєджитъ, родєнъ 28 априлїа, 1823 гѡдина, дрѵгїй Абдѵлъ Азисъ, родєнъ фєврварїа на 1830, чєркн мѕ Салнха сѵлтана, рѡдена 16 юнїа 1811, wжената за Халилъ паша на 1834, Хадиџе сѵлтана, родена септємврїа 5 на 1825, Адиле сѵлтана, родена 21 маїа на 1826, wка се є зачелъ свєто ѿ рождества Хртова 1836 и фанахъ да ѧ писѵвамъ на нѵлїа на 2."

Почеркът на даскал Кръстьо е по-обработен и по-четлив от почерка на другия книжовник. Личи умението му да изписва калиграфически буквите. Броят на редовете на страниците е различен, но обикновено се движи от 25 до 27 реда.

В първия ръкопис са поместени различни произведения, сказания за чудесата на някои светци, слова, поучения, притчи и др. Понякога в тяхното начало липсва заглавие, оформено според съответните изисквания, установени през Средновековието. Повечето съчинения започват със специални обръщения към слушателите и в тези обръщения в същност е загатнато и съответното заглавие. Понякога е посочен видът на съчинението (слово, сказание, притча, поучение), друг път е споменато името на светеца, комуто е посветено то, трети път в повествователна форма е обяснено за какво се отнася това произведение. В някои от тези обръщения намираме интересни разсъждения за нуждата от просвета, възхваляват се книголюбието и твърдото отстояване на християнската вяра.

Вторият ръкопис не е датиран и никъде в него не е посочено къде е съставен. В кратка приписка книжовникът само съобщава своето име — даскал Николай Комощички. Съобщено е обаче, че ръкописът е писан по времето на султан Абдул Меджит. Тези сведения ни дават възможност да посочим приблизително годината на написването на ръкописа. Това е станало не по-рано от 1839 г. и не по-късно от 1861 г. — времето, когато управлява този турски султан.

Приписката, оставена от втория книжовник на л. 72а, гласи: „Вw славѵ стєн трце єдинwсѵщнаѧ и нєразділнаѧ. И бговєнчанаго цр҃а сѵлтанъ Абдѵлъ Мєжитъ, всєстєишн архїєпїскопъ Кwнстантинополскагw, новагw Рима и всєленскн патрнхаръ гднъ гднъ Германъ. И книгwпечатєла Николай и даскалъ Кwмощичкн, азъ грєшнн написахъ тазн книшка за поученїє чловєческо."

Тази приписка даскал Николай е оставил на празното място на последния лист от първия ръкопис. Явно е, че тя е написана или непосредствено след подвързването на сборника, или преди това, когато се е родила идеята да се съберат в една книга двата ръкописа.

Във втория ръкопис намираме и някои кратки бележки върху белите полета на листовете — встрани от текста. В две от тях срещаме отново името на преписвача: на л. 132а — ясно и четливо: „Нниколо даскало Кѵмощичкн" и на л. 100а — написано с нечетлив бързопис „Нникола даскал Комощичкн". В ръкописа се срещат и някои други бележки, които насочват вниманието на читателите към съдържанието на съответното слово: „Внимайтє, братнє мон" (л. 76б) или съобщават откъде е взет съответният текст „Єѵлїє ѿ Марко" (л. 119б) и др. под.

Почеркът на даскал Никола Комощички не е така обработен, както почеркът на даскал Кръстьо Софиялия, но и той е четлив. На места редовете са разкривени, писани без предварително разчертаване на листовете с прави линии, другаде са писани по-старателно с предварителна подготовка. Броят на редовете е различен — от 14 до 34 на страница. Оттук произтичат и различията в големината на междуредното пространство и в размера на буквите — веднъж писмото е по-едро, други път по-дребно.

Както в първия ръкопис, така и във втория понякога липсват отчетливи заглавия на поместените в него съчинения. И тук те се съдържат в самите обръщения към слушателите. При други съчинения обаче те съществуват, а някъде дори в съкратен вид са отбелязани върху белите полета над текста. По-долу, при описа на съдържанието на сборника, те ще бъдат съответно посочени.

Даскал Никола Комощички прави опит да илюстрира някои от поместените съчинения. Към „Слово како нспросн Iwснфъ телото Хр҃тово“ намираме нарисувани различни орнаменти и опит за изображение на Исус Христос (л. 79^{б}, 80^{а}), а в края на словото срещаме и многоцветна композиция (л. 81^{б}). Исус Христос е нарисуван и в края на „Словw прεподобнагw wц҃а нашегw ·θεwфана“ (л. 85^{б}). Непосредствено преди сказанието за „с҃тнхъ бεсрεбрεнїцн Козма н Дεмана“ (л. 87^{б}) са нарисувани образите на двамата светци. Тези рисунки не са особено художествени и издават една неопитна ръка. С много по-голямо умение са изписани някои заглавни букви, плетеници и винетки.

В първия ръкопис, писан от даскал Кръстьо Софиялия, са поместени следните съчинения:[1]

1. Л. 1а — С҃тагw славнагw великwмѧченнка побεдоносца чѧдотворца вонна Хр҃това Гεwргїа славный. Послѫшайте, бл҃гословенїн хр҃тїане н да разѫмεете колнкw помощъ нма ѿ бг҃а, кwй прнложїй такнва дѫмн на свой паметъ н на свое с҃рцѳ наслεдѫва се.

Начало: „С҃тый славный великомѧченнкъ Гεwргїа беше ѳ ц҃ръ Днwклнтїановнте днн н беше...

2. Л. 9а — Бл҃гословенїй хр҃тїане, послѫшайте н дрѣгѡ чѧдw, що е правнлъ с҃тый Гεwргїа по смεртъ дрѣгw знаменїе н чѧдεса. Макръ да се забавнме ѳ церква внднте лн, Хр҃тїане, нече Гдъ да се расръдн колкѳ мѣкн претεрпелїй с҃тый мѧченнцы за вера не можεме лїй нна постоятїй на нозε да послѫшаме.

Начало: „Нмаше еднн҃ градъ зовеше се Рамелъ. Та фанаха хр҃тїане н ц҃ръ да праватъ една церква...“

[1] Понеже голяма част от съчиненията в сборника започват не с отчетливи заглавия, а с обръщения към слушателите, в които се съдържат или загатват в различна степен и техните наслови, при описа ще ги посочвам в пълния им вид.

3. Л. 10а — Бл҃гословенъ да вѣде хр҃тїанъ кой разѹмее тна чѣдный и преславнїй мѵченическїй патнла и твореннa, чѣдеса. Послѹшайте, братїе, и друга чѣдеса ст҃омѹ Гєѡргїю.

Начало: „Нмаше еднн҃ъ човекъ бл҃гочестнвъ и бг҃ѹ боѫзлнвъ нме мѹ беше Лєѡнъ. Нмаше жена разѹмна..."

4. Л. 12а — И дрѣгѡ чѣдѡ послѹшайте, благословенїй. хр҃тїане, що є правнлъ ст҃ый велнкомѵченнкъ и преславнй Хр҃товъ Гєѡргїѧ."

Начало: Во ѡстровъ Мелнтнйскїй нмаше цр҃ква ст҃омѹ Гєѡргїю. И сека годнна собнраха Хр҃тїане та правеха..."

5. Л. 12б — Во Алфагонъ градъ нмаше една цр҃ква ст҃омѹ Гєѡргїю мала и стара и растврена, а ст҃ый Гєѡргїѧ сакаше да а направїй. И да разѹмеете, хр҃тїане, колнко беше чѣдотворецъ ст҃ый велнкѡмѵченнкъ Гєѡргїѧ, що сотворн 8 еднн денъ.

Начало: 8 тѫ махла каде беше церквата собраха се деца да нграѫтъ покрай цр҃квата...

6. Л. 13б — Бл҃гословленїй хр҃тїане, послѹшайте да вн мало скажеме ѿ ст҃ое пнсанїе Хр҃тово какво намъ подобаетъ да вн хѵбаво нскажеме ст҃ое пнсанїе. Вамъ хѵбаво, а вне бл҃гоговено и прнлежно да се разѹмеете, защо се не пнше кннга да се чете саде на големъ празннкъ, нело ката денъ.

Начало: „Ст҃ын славный прр҃окъ Нлїѧ беше се роднлъ предъ Хр҃та ѡсмъстотнн҃ъ и шеснадесе годнн҃ъ по напредъ..."

7. Л. 20а — И дрѣгѡ мало да скажеме ст҃омѹ Нлїю и праведномѹ Єнохѹ.

Начало: „Нлїѧ и Єнохъ хочатъ по земн да проповедѹютъ 1260 днн, снречъ трн годнн҃ и полъ..."

8. Л. 20б — Слово въ денъ ст҃агѡ велнкомѵченнка нсцелнтелѧ Пантелеймона. Бл҃гословн ѡч҃е и прочестїй.

Начало: „Тоѧ ст҃ый Пантелеѧ беше въ летѡ нечнстнвагѡ ц҃рѧ Мꙗ҆ксїмїана..."

9. Л. 31а — Мц҃а ноевр҃їй 11 днъ памать ст҃агѡ мч҃нка ѡ преславнаго чѣдесе какво ѡжнвн мертваго. (Сказание за чудодеяние на св. Мина)

Начало: „Єдно време ндеше еднн҃ъ чл҃векъ ѿдалеко беше пошелъ да нде 8 цр҃квѧ да се поклонн ст҃омѹ Мнн҃ѹ..."

10. Л. 32а — Второ сказание за друго чудо на св. Мина, без заглавие, но разделено от първото с красиво нарисувана винетка.

Начало: „И дрѣгїй чл҃векъ беше ѡбрекалъ сребренѡ блюдѡ на ст҃ый Мнна и внкна майсторе златаре..."

11. Л. 33а — Но є дрѣга чѣдеса да вн скажеме, хр҃тїане, за ст҃ын Мнна. Добре разѹмейте. (Трето сказание за друго чудо на св. Мина)

Начало: „Єдна жена бѣше пошла в цр҃ква с҃томѹ Мине да мѹ се покло-нїй на празникъ...“

12. Л. 34а — Н дрѹгѡ чѣдѡ да скажемъ вамъ, х҃тїанн, за некоегѡ ч҃лвека. Послѹшайте колнкѡ бѣше чѣдотворецъ с҃тый мч҃нкъ Мина. (Четвърто сказание за чудодеяние на св. Мина)

Начало: „Нмаше едно време еднн ч҃лвекъ сосъ двете нозе хромъ н една жена сосъ ѧзыкъ нема...“

13. Л. 34б — Ѡ, благословенн х҃тїане, послѹшаїте ѡще мало да вн покажемъ н дрѹга чѣдеса преславнаѧ на с҃тый мч҃нкъ Х҃товъ Мина. (Пето сказание за чудодеяние на св. Мина)

Начало: „Нмаше некой заманъ еднн евреннъ, та нмаше любовъ сосъ едногѡ х҃тїаннна н често гѡ...“

14. Л. 36а — Сказание за апостол Андрея, без заглавие, разделено от предходното сказание с винетка.

Начало: „Бл҃женїй ап҃лъ Андрей н Єпнфанїѧ седеха та сн нещѡ прїказѹваха, а дїаволъ прїде прї нихъ...“

15. Л. 37б — Прнтча проста какѡ всѣдн жена мѹжа.

Начало: „Мѹжъ гледа в жена, а жена гледа мѹжа. Мѹжъ рече: Женѡ що гледаш в мене? А жена...“

16. Л. 37б — Словѡ въ денъ с҃тагѡ славнагѡ великомѹченнка Прокопїѧ. Бл҃гословенїй х҃тїанн, послѹшайте да вн кажемъ за прежно време какѵ мѹчеха нечестывн цр҃ове н кнѧзове х҃тїанете за вера.

Начало: „Во цр҃тво нечестнвагѡ цр҃ѧ Дїѡклїтїана големѡ гоненїе бѣше на хр҃їстїанете...“

17. Л. 41б — Бл҃гословенїй х҃тїанн, послѹшайте н разѹмейте да пок-жемо слово за богатагѡ Ісва. Какво бг҃ъ нспнтва человека. Злнна н напастъ, що ходн по человецнте ѿ трн работн. Една нспнтна бж҃їа кога нспнтва бг҃ъ человека дали любн бга, како мѹ дойде ѿ негде некоѧ беда. Фторѡ бнва, кога се ѿлѹчн бг҃ъ ѿ человека за некое согрешенїе. А третѡ бнва най злѡ кога сосве ѡставїй бг҃ъ ч҃лвека ѿ нскѹшенїе бж҃їе. Това бнва зло, н беда, н напасть каквото потегли праведнн Ісвъ, че бѣше человекъ праведенъ н добаръ предъ бга н предъ человецы.

Начало: „Ісвъ нмаше седмъ снновє, трн черкн, нмаше ѡвцы седмъ хнлядїй, камнли нмаше трн хнлядн...“

18. Л. 44а — Бл҃гвенїй х҃тїане, послѹшайте да вн скажеме, що пнше в с҃тый божественїй кннгн. Какво протегли̑ха с҃тый мѹченицы — раны н досадниймъ ѿ проклетїй ндоле н ѿ ндолскн кнезове. Какво мѹчеха хр҃їстїане да

се предадатъ по некръстена вера проклета идолска, та гн толкѳ бнеха н толкѳ гн страшно мѳчеха да се ѿфрълатъ ѿ Хрта бга нашегѡ да вервать идолскн бгове. А идолете сн самн правеха ннхните бгове ѿ бакръ нлн ѿ жлъта медъ н ѿ сребрѡ нлн ѿ злато. ѿче, благословн н прочестн книгѳ сню. (Слово за св. Теодота)

Начало: „Нмаше едно време една довница млада ѳ Рнмъ градъ. Нме ю беше ·ѳ·ewдота...“

19. Л. 46б — Благословенїй хртнане, послѣшайте н разѵменте да покажеме слово нашемѳ прадедѳ Адамѳ н Евн нашей пребавїй н какво гїй млостнвїй бгъ создаде ннхъ ѿ землый.

Начало: „Всн хртнане вервеме н нсповедѵеме нме Хртово, че е Бгъ нашъ долготерпелнвъ н...“

20. Л. 49а — Н дрвго чѳдѡ послѣшайте, хртнане братїе, Адама. (Слово за Содом и Гомор)

Начало: „Оу Содомъ н ѳ Гоморъ градъ беше се прочѳлѡ кѵрварство млогѳ не знаеше се нмъ сестра нлн лелѣ...“

21. Л. 52б — Благословенн н хртолюбнвн хртїане, братїе мон возлюбленїй, молнмъ вашѳ млосъ н пречнстою мтръ нашѳ бцѳ да вн вразѵмїй вашъ оумъ н да вн дадѳ кротосъ н славѳ бжїю да нмате оу домїй вашн. Да послѣшате сосъ благоговенїе н сосъ любовъ н право вѣрнѡ послѣшанте н сосъ страхомъ вложете въ срцѣ ваше стое пїсанїе гдне. Ѡче, благословн.

Начало: „Въ шесты мцъ дойде часъ запратн Бгъ архангела Гавнла оу градъ галнлейскїй...“

22. Л. 53а — Сказание за Алексея човека божи, без заглавие, разделено от предходното поучение с винетка.

Начало: „Во време цра Аркадїа нмаше еднн чловѣкъ ѳ Рнмъ градъ. Беше болѧрнн, беше мѳ нме Єфїмїанъ...“

23. Л. 63а — Словѡ стагѡ wца Їѡана Златоустагѡ н анѳтнрїста лѳкаваго н лъжлнваго н безбожнаго Сантонла, какво го пленн стый чнноначалннкъ архангелъ Міханлъ воевода со семъ англомъ. Послѣшайте, благословенй хртнане, да вн кажеме за Антнрнста, колнко зло направнлъ бгѳ н црѳ небесномѳ Їнсѳ Хртѳ. Ѡче, благословн.

Начало: „Гдъ нашъ Їнсъ Хртосъ, що е направнлъ нбо н земла н снчкїѡ свѣтъ сосъ дѵма негова...“

Във втория ръкопис, писан от даскал Никола Комощички, са поместени следните съчинения:

1. Л. 73а — Послѣшайте, благовенї хртнане, да вн скаже какѡ wсѳдн Марѳа Пнлаѳа предь цра Кесара. Благословн ѡче н прочестн.

Начало: „Следь вознесенїа Гда Бга и спса нашего Інса Хрта, Марѳа сестра Лазарова, та wтнде в Рнмъ...“

На белите полета над текста на словото книжовникът е написал „Слwво како wсѣдн Марѳа Пилата“.

2. Л. 78а — Послѣшайте, блгословенї хртнане, да вн скажемъ какw плачеше стаа Бца за Гда н Бга нашегw Інса Хрта Гда н Бга моегw.

Начало: „Інwснфъ некwй беше Selw любеше Хрта н wтнде у Пилата та сака телото їнсѣво да гw...“

На белите полета над текста на словото книжовникът е посочил, че това е „Слwвw како нспроси Носнфъ телото Хртово у Пилата“.

3. 82а — Мцъ нунуарне въ з денъ соборъ стагw пророка кртнтела гдна. Пwслѣшайте, блгословенн хртнане, да вн скажемъ за стагw Hwана Крт-нтела гдне. Блгословн, wче, стн.

Начало: „Вw градъ Севатню, гдето чѣемо телото стомѣ Hwанѣ Крtнтелю гдню стн евнгласкн Лѣка прнде...“

На белите полета над текста на цялото слово четем: „Слово стаго Hwана Крtнтела.“

4. Л. 84а — Вw едно време беше некой преподбнн wцъ нашъ ѳ·ewфанъ нсповеднїкъ н постннкъ. Wнъ беше w Єфесъ градъ елннскн. Wцъ н матн неговн беха елнцн Хрта не вервваха. Блгословн, wче стнй, н прочестн.

Начало: „Преподобнн wцъ нашъ ѳ·ewфанъ w младостъ wше манечкw детенце беше возлюбн Хрта Бга нашегw..“

Над текста на словото книжовникът редовно отбелязва „Словw преподобнагw wца нашегw ѳ·ewфана“.

5. Л. 86а — W воскрша нзъ мертвн н у таенї грехъ нсповедавше се дховннкѣ чѣдw. НД

Начало: „Єдна жена добродетелнаа така жнвеала сасъ свwн мѣжъ какw да бнла у манастнръ...“

На белите полета над текста четем: „W жене воскрша нзъ мертвн“.

6. Л. 88а — Мцъ нwемрне въ первн ден. Послѣшайте, блгословенн хртнане да вн скажемъ за стнхъ бесребренницн Козмана н Демана. Блгословн, wче стн н прочестн.

Начало: „Стнхъ безсребранницн Козманъ н Деманъ бехѣ сацни бранка. Вw време вw рнмскомѣ цра Карнна..“

На белите полета над текста на словото е отбелязано: „Стнхъ бесребранїцн Козма и Демана“.

7. Л. 93а — Пwученне въ неделю въ третвю въ пwнделнникъ. Twлкwванне глава шестаѧ.

Начало: „Во днехъ wнна снхъ умнwжнха се ученницн Хртовн и беше рвганне w елннете и w еврете...“

Само на едно място над текста (л. 93б и 94а) книжовникът е отбелязал „Поученїе въ неделю“. В същност това са няколко кратки поучения, предназначени за този ден.

8. Л. 99б — Пwученїе слwвw стаго славнагw пророка и преднтеча кртела гдне. Мцъ нунне въ двадесетна и четвертна денъ.

Начало: „Въ некое време беше некой чловекъ, нме мв беше Захарїе. Понде, да wнде у црква и...“

9. Л. 105б — Слwвw во стнхъ велнкнхъ патwкъ въ шестна часъ на распатне Гда Бга нашего Інса Хрта, сна бжне. Слво. Вl. Послвшайте, хртнане, да вн скажемъ това златно словw како поучнлъ Хртосъ ученницнте свонхъ. Благословн, wче стнхъ и прочестн.

Начало: „Хртосъ Гдь нашъ, слншателн мон, като поучнлъ ученницнте свонхъ и умлъ нозете нхъ...“

10. Л. 111б — Слово за Константин и Елена, без заглавие и е незавършено.

Начало: „Тогнва црь Констадннъ пратнлъ мтрь свою црнцв Еленнв въ Іервсалнмъ сасъ много нменїе...“

11. Л. 114а — На распатне Гда и Бга нашегw Інса Хрта.

Начало: „Жнвн есн, Бже тн, и умерщвленне на древе. w мертвн наги и Бга жнваго слове...“

12. Л. 123б — Словw въ стый велнкнй вторникъ. Прнндет женїхъ и готовыа внїдоша с' нїмъ на бракн и затворены быша двери. Маѳен, глава кѳ. Благословн, оче, прочестн.

Начало: „Десатъ девонкевъ прнтча сказва намъ дн сегашное евлїе, любезнн слншателн мон...“

13. Л. 127а — Слwвw вw сты велнкн пятwкъ і нсторwа весте нако по двою днн пасха бвдетъ и снъ човч преданъ бвдетъ на распатне. Єлне w Маѳей. Зача рз слово Кl Благословн, очн и прочестн.

Начало: „Слншай нбо и убойса с' темнн wблакъ покрн лнце свой и каплн слезн нспвстн...“

14. Л. 129а — Поученїе въ недєлю всєхъ с҃тнмъ. Євангелне ѿ Матѳеи. Зачало К҃Н.

Начало: „Рече Гдь своимъ ученїкомъ: Свакїй кои проповеда мене пред' човецн и азъ хочѣ да проповедам' его..."

15. Л. 130а—Поученне въ недєлю патѣю. Еѵлне ѿ Матѳеа. Зачало К҃Н.

Начало: „Во врема оно прнде їс҃ъ в' странѣ гергнскѣю и срецнали его два бесни ч҃лвцн, нз гробове нсходнли..."

16. Л. 131б—Поученїе въ недєлю двадесетѣю и седмѣю. Б҃гвн', о҃че, прочестн.

Начало: „Амн, слѣшателн мон, потребно є нам като чѣхме то̀ да са поканнме да ѿфрлнме ѿ нас'..."

17. Л. 133а—Поученне въ недєлю 25, Ю б҃гословн, о҃че с҃тн и прочестн. М҃Н.

Начало: „Амн ннѣ, любезнн мон братнѣ, да не собнраме токмо за себе сн, нн да са грнжам' много за..."

18. Л. 133б — Сѧвѡ 26.

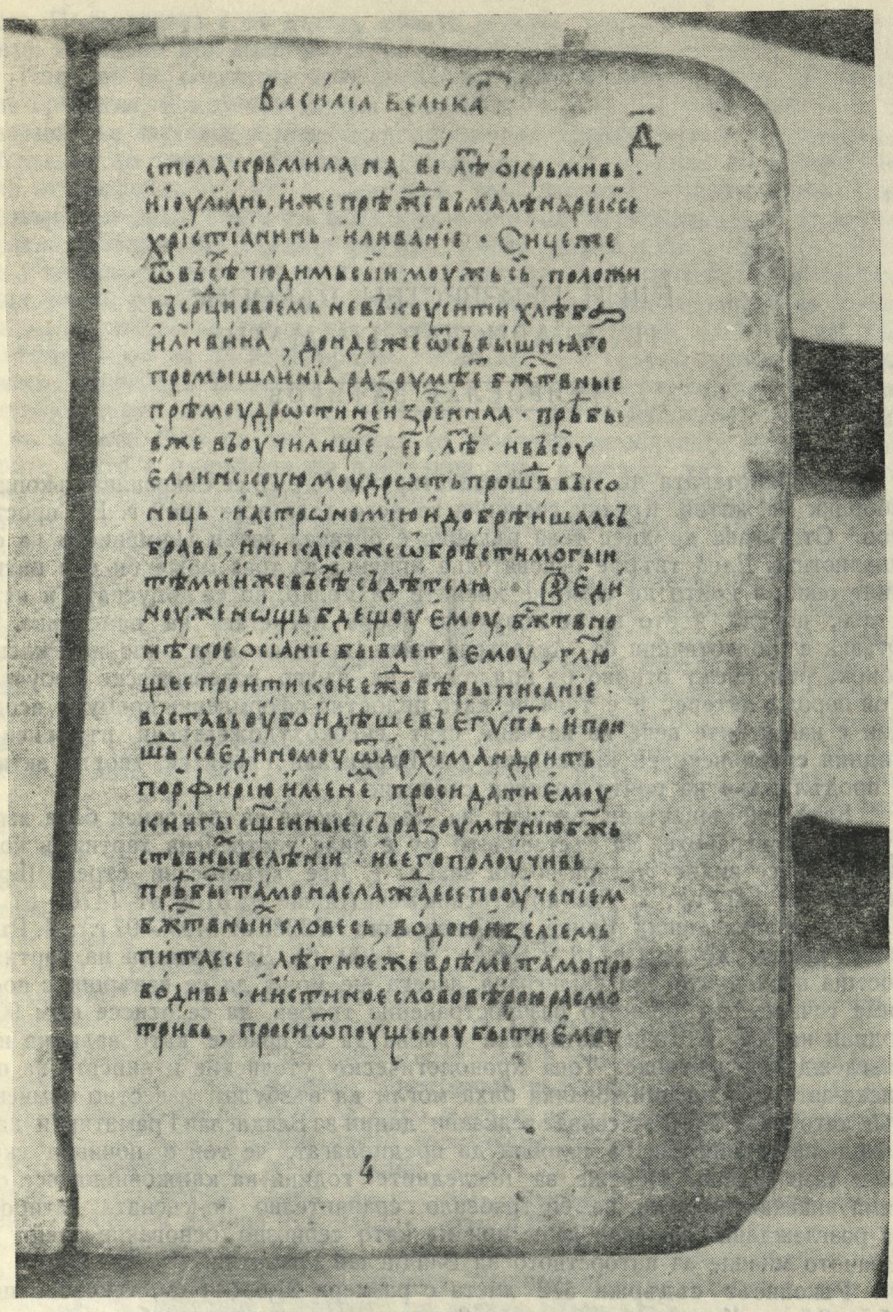
Начало: „Вндите лн слншахтелн мон, той богатн кнѧзъ каква твърда вѣра нмал и крепко сѣрце..."

Водните знаци върху хартията на двата ръкописа са еднакви. Те представляват три цилиндъра и четири инициални букви — IMSG. Еднаквостта на водните знаци на двата ръкописа, подвързани заедно в сборника, ни навежда на мисълта, че тя е била купена по едно и също време и може би е била предназначена за този сборник още през 1836 г., когато даскал Кръстьо Софиялия е започнал преписването на първия ръкопис. Трудно е да се каже дали още тогава обемът на сборника е предвиден в сегашния му размер, но не е дописан от първия книжовник, или няколко години по-късно собственикът му е накарал даскал Николай Комощички да използува приготвената вече хартия и вместо да създаде втори самостоятелен сборник, да напише ръкопис, който да бъде подвързан заедно с ръкописа на даскал Кръстьо Софиялия.

Сборникът като цяло представлява една късна, но интересна проява на нашата дамаскинска книжнина и прибавя към имената на множеството създатели на подобни сборници със смесено съдържание още две имена на учители-книжовници — даскал Кръстьо Софиялия и даскал Николай Комощички.

Фиг. 1. Из ръкопис на Владислав Граматик

Фиг. 2. Из ръкопис на Владислав Граматик

ЕДИН НЕИЗВЕСТЕН РЪКОПИС НА ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК

МИРОСЛАВ ЗАФИРОВ

В библиотеката на Рилския манастир под № 2/23 се съхранява ръкописен сборник от жития. Кратки сведения за него дава през 1902 г. Е. Спространов.[1] От тогава до днес този ръкопис е останал извън вниманието на специалистите. Една твърде основателна причина за това може би е и цитираният опис, в който не само че данните са малко, но са допуснати и неточности, поради което не се получава добра представа за паметника. Във връзка с подготвяния от Археографската комисия нов опис на Рилската сбирка ръкописът отново бе подложен на пълно палеографско проучване. Той породи интерес и с това, че като цялостно оформление пробуди асоциации с известните вече на научния свят високохудожествени ръкописи на видния средновековен книжовник дяк Владислав Граматик, творил активно в продължение на почти половин столетие.

Като най-съществен елемент за датировката на ръкописа бяха използувани филиграните. За съставянето му е била употребена хартия, в която могат да се видят четири водни знака: 1. Две кръстосани стрели (Брике № 6274 от 1477 г.); 2. Два кръстосани меча (Брике № 5159 от 1476—87 г.); 3. Кардиналска шапка (Брике, приблизително № 3385 от 1495—97 г.); 4. Ръкавица (близък до № 10 718 у Брике от 1499 г.). Датировката на хартията, носеща последните два филиграна, засега не може да се извърши с по-голяма точност, но нейното разпространение трябва да се отнесе към 90-те години на XV в. Тази датировка трябва да се приеме като валидна и за разглеждания ръкопис. Това хронологическо уточнение и липсата на приписка-автограф на книжовника биха могли да възбудят известно съмнение, тъй като след 1480 г. секват всякакви данни за Владислав Граматик и даже някои изследователи са склонни да предполагат, че той е починал скоро след тази година.[2] Понеже за последните години на книжовника все още няма никакви податки, не би трябвало сравнително по-късната датировка на разглеждания ръкопис да се приема като сериозно основание срещу изказаното мнение за авторството на Владислав Граматик.

Ръкописът съдържа 572 листа с размери 21,5×14 см, текстово поле 15,5×8,5 см. Колите съдържат по 8 листа и са номерирани буквено в долното поле в началото и в края на колата. Оцелели са всички листове. Ръкописът е запазен добре, с изключение на няколко леко проядени в края

[1] Вж. Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 43—44.

[2] Вж. Г. Данчев, Владислав Граматик, книжовник и писател. С., 1969, с. 30—31.

листа. Подвързията е от дъски, обвити в кожа, със закопчалки, без орнаменти. Вероятно при подвързването ъглите на ръкописа са силно заоблени.

Подобно на познатите вече ръкописи, излезли изпод ръката на Владислав Граматик, и в разглеждания ръкопис началото на текстовата част се означава със заставка в нововизантийски стил. Изработката ѝ удивително я доближава до тази от заглавната страница на Шестоднева на Василий Велики от сборника от 1469 г. Сравнени, тези заставки показват еднакви декоративни мотиви, които са включени в еднакви композиции и (с малки отклонения) изграждат еднакви фигури. Както едната, така и другата обединяват основните ритмови групи около няколко геометрични линии, изграждащи форми, разположени концентрично: кръст, насочен диаметрално спрямо външната квадратна рамка, два квадрата и осмоъгълник, който в РМ 2/23 е останал като че ли недовършен. Нещо, което е твърде познато като технически принцип у Владислав Граматик, а е налице и в разглеждания ръкопис, е структурната зависимост на основните фигури от цялостната композиция на заставката. Още от пръв поглед се забелязва органичната връзка на фигурите както с разработената плетеница, така и между тях самите. Постигането на такъв ефект изисква високо професионално майсторство, дълбоко познаване и разбиране, съпричастие към една нормативна естетика в художествената украса и — на тази основа — нейното по-свободно, творческо третиране. Друг белег, сочещ сходството между сравняваните заставки, е завършването на плетеничните линии със стилизирани флорални елементи, сами по себе си също сходни. Най-очебийно е съчетанието между осемте елемента, образуващи окръжност около центъра и съответстващите на всеки два от тях четири елемента, разположени дъговидно в ъглите на външната рамка. В пространството пък между съставките на това съчетание нови осем флорални елемента „проектират" нова окръжност, също концентрична спрямо останалите фигури, която поради по-голямата разредка може да се определи и като осмоъгълник. С други думи, около общ, обединяващ център на заставката се разполагат нейните основни геометрични фигури, подчинени на плетенична конструкция. От тях кръстовидните и квадратните фигури са изградени линейно, а флоралните елементи са комбинирани в мотиви, които проектират кръгови или многоъгълни фигури. Самият център на заставката в РМ 2/23 изглежда недовършен. Може само да се предполага дали е трябвало да бъде разработен или съзнателно е оставен в този вид подобно на центъра в заставката на заглавната страница от четвъртия цикъл към „Слово о еже възнмати себе" от Василий Велики.

По отношение на симетрията сходството е също явно. Всяка от двете заставки се дели на огледално симетрични половини и четвъртини. И още нещо, че заставките са дело на едно и също лице, свидетелстват еднакво проявените на едно и също място технически несъвършенства. Лявата половина на квадрата и по-специално ъглите са били като че ли трудните полета за декоратора. Слаби, но все пак видими са асиметричните отклонения, особено в долния ляв ъгъл, където в РМ 2/23 е повторена грешката, допусната в сборника от 1469 г. — поради недостиг на място и недобре преценена линия на диагоналното сечение плетеничното окончание е леко деформирано в сравнение с другото от десния долен ъгъл.

В цветово отношение в РМ 2/23 намираме познатите от другите Владиславови ръкописи багри в синьо и червено, а в инициала Л — употреба на златно покритие (л. 2[а]).

Големите заглавия са писани с везано писмо, в което освен общия му вид впечатление правят и отделни детайли, като: 1) почти еднаквите размери на буквите в РМ 2/23 и в сборниците на Владислав Граматик от

1469 и 1473 г.; 2) еднаквите лигатури на ѧш и ѧг; 3) еднаквото изписване на ж, ѡ, ц, ниското сваляне на о след г; 4) точковото пречертаване на ж, с, м, т и є; 5) украсата на буквите ѡ и ц с флорални елементи; 6) начина на изнасяне на χ в надредна позиция, сходен със заглавната страница от четвъртия цикъл към „Сλѡво о єже вѣнѡмаи себѣ“ от Василий Велики (1469); 7) еднаквото разположение на надредните знаци и т. н. На нечетните страници има надтекстово заглавие. Под всяко ново заглавие, в долното поле, има означение колко листа съдържа следващото слово.

Графичните белези на основната текстова част в РМ 2/23 са най-близо до тези от сборника, писан през 1479 г. Това е среден, някъде дребен полуустав, по 26 реда на страница. Надредните знаци и ударенията се употребяват така, както и в другите Владиславови ръкописи. Почеркът създава впечатлението за високо калиграфско майсторство, присъщо на Владислав Граматик. Отделни графеми, подкрепящи идентифицирането на почерците, са най-вече тези, които показват тенденция към по-нататъшно развитие още в сборника от 1479 г.:

1) Λ с обичайната коса мачта и ʌ, подчинено на гръцкия курсивен маниер;

2) широките є и ѥ;

3) о със заострен горен връх, особено добре личащ при широкото му начертание;

4) ѡ в два варианта — с изяснен и със заоблен среден връх;

5) ѣ близо до уставното начертание и ѣ с наклонена вдясно и надредно издигната мачта, калиграфски оформяна едва в РМ 2/23;

6) ъ близо до уставното и ъ с наклонена вдясно и надредно издигната мачта — тенденция на развитие, сходна с тази при ѣ;

7) ʌ, образувано от два удара на перото, в РМ 2/23 вече приближава към начертанието на ламбда;

8) м, при което всяка вътрешна мачта е успоредна и равна по дължина на срещуположната ѝ външна и широко м със заоблен среден връх;

9) с в развитието си стои близо до широкото є;

10) т в два варианта — с развитие от полууставно т с явно удължение вляво от хоризонталата на носещата мачта към крайната форма на триногото т и гръцко курсивно т, надредно издигнато;

11) ж ниско, пресечено в горната част на средната мачта;

12) ф изградено от широко о, пресечено от перпендикуляр, който минава и под реда и обикновено е удебелен в горната си част. Обикновено в края на словата могат да се видят и калиграфски удължения най-често на ʌ, м, н, ѡ, s. Това развитие е изцяло в рамките на техническото усъвършенстване на една графема при съчетаването на стремеж към калиграфия и към по-бързо и продуктивно писане.

По отношение на правописа в РМ 2/23 са прокарани доста последователно ресавските норми. От друга страна, правописната система на ръкописа (с малки изключения) съвпада с правописната система на Владиславовите сборници от 1469,[3] 1473 и 1479 г. Написан е на български език и съдържа интересен и богат лексикален материал. Сръбски или руски езикови белези не бяха намерени. Като частична илюстрация на казаното ще цитираме пасаж от „Слово за Василий Велики и за неговите чудеса“, поместено на л. $2^{а}$ — $38^{б}$ в ръкописа:

Л. 4б — Нскаше же и своего наставника ѣвѣла, бѣ бѡ ть вожь. словоу. на въздаанїе потроуженыѧ ѡ него, привести его къ непорочнѣн вѣры. ако томоу правѣ текоущѧ къ нѣн, въсѣмь послѣдовати емоу ако оучителю. иже ѡ любомоудрїа съводнымь, понскав'же ихь въ вьсѣ оучнанцѣн, wбрѣте его въ прѣградїн съ дроугымн фїлосѡфы съвьпрашающа слово. ннчто же бо бѣ нмь тьцнмое, развѣ глати что и слышати новѣнше. бесѣдоующѧ оубо емоу, зазрѣ емоу прнщь васнлїе. и нѣкын ѡ иже съ нмь рече. зазрѣ тебѣ нѣкто ѡ фїлосѡфе. wнже рече. нлн бь нлн васнлїе. познав'же оубо его, и соущнхь съ нмь въсѣхъ ѡпоустнвь, бѣше съ васнлїе. (л. 5а) и трн днн беспнще прѣбывше съвьпрашаахоу се дроугъ къ дроугоу...

Многобройните глоси и схолии, с които е изпъстрен ръкописът, отново дават доказателства за опита и образоваността на Владислав Граматик. Интересът, който те представляват от езиково и литературно гледище, предполага и тяхното публикуване.

Съдържанието на сборника представя превод на осем произведения от византийската литература. Тук се посочват по реда им в ръкописа:

Л. 1а: Сказанїе словесе настоещее кннгн. Дадено е съдържанието на сборника.

Л. 2а — 38б: гѣ а (над текста).

Нже вь сты wца нашего амфїлwхїа епкwпа нконїнскаго. Слово w велнцѣмь васнлїн. и о чюдесе его.

Отстрани (в дясното поле) е отбелязано: сло а.

Начало: Любнмнцн, не бѣ нелѣпо бгонравнъı мь снwмь wчемь поскрьбѣтн о жнтїн и сльзы томѳ подаатн праведно. еже даже до ннѣ въсн мятневѣ пострадахw.

Край: ... пamеть чистаго жнтїа своего wставль цркwамь. и еже по дѣнствѳ стго дха съпнсаннь е ѡ него сщенные кннгы. Въ славоу и пwхвалоу гоу нашемоу Iу Хоу, емоуже слава и дръжава, ннна и прнсnw и въ вѣкы вѣкwмь, амннь.

Текстът на този препис почти съвпада с текста, представен от два преписа от XVI в., с които беше сравнен.[4]

Л. 39а—133б: ное .кг. (над текста)

---

[3] Вж. М. Сперанский. Загребският ръкопис на Владислава Граматика. — СбНУ, XVI—XVII, 1900, с. 335—337.

[4] Вж. А. Х. Востоков. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. СПб., 1842, с. 664—680; Д. И. Абрамович. Описание рукописей С.-Петербургской духовной академии. СПб., 1905—1910, с. 89—103. Гръцкият текст е публикуван от Fr. Combefis. Sancti amphilochii opera, Paris, 1644, p. 155—225.

Лєѡнтїа презв҃утера и чрънорнзца, нгоумена с҃тго савы рнмскаго града. пѡвѣсть жнтїю и чюдесе҃ прпбнаго и бл҃женааго ѡц҃а нашего гр҃игорїа епкѡпа бывшаго акраганскѣи цр҃кви еже ѿ области сїкєлїнскые.

Отстрани: сло. в.

Начало: Страшно и невъзнето чюдо, и въселєнннѣи оуспѣшно. паче же еже страхѡ҃ и любовїю послоушающїимь и прїемлющїимь, хоте повѣдати ѡказанны азь.

Край: ... ако томоу побаеть въсака слава, чьсть и поклаиаиїе съ безначелнымь его ѡц҃емь. и прѣстынмь и жнвотворещїимь дх҃ѡмь ннна и прно и въ бесконьчные вѣкы вѣкѡ҃. амн.

Гръцкия текст вж. у Migne, Patr. gr., т. 98, кол. 549—716.

Л. 143а—177б: ноемврїа .к҃в. (над текста).

Жнтїе и жнтелство и чюдесе҃ пѡвѣсть нже въ стын ѡц҃а нашего їѡанна архїепкѡпа алеѯандрїе матнваго.

Отстрани: сло҃. .г҃.

Начало: Нже благыхь моужен напнсанна полагатн дѣанїа, и нже снхь паметь по снхь лѣто҃ прѣлагатн, вещ мнѡгь ползн жнтїю бы ходатанствна.

Край: ... нхже прнлѣчшен се наслажьше се ѡбще бл҃а нже тако славещїи҃ его мнѡго множанше прославлающа бл҃годарьствнымн прославнше оустнамн, емоу же и мы прнкладное прннесѣмь бл҃годарен҃е, славеещ ѡц҃а и сна и с҃тго дх҃а еднно въ трехь бжство же и снлоу, ннна и прнсно и въ вѣкѡмь, амїн.

Гръцкия текст вж. у Migne, Patr. gr., т. 114, кол. 895—966.

Л. 178а—301б: ѡц҃а ноемврїа .г҃і. (над текста).

Жнтїе и жнтелство, нже въ стыхъ ѡц҃а нашего їѡанна архїепкѡпа кѡнстантїна града златоустаго.

Отстрани: сло҃ .д.

Начало: И въсѣхь оубо нже по бс҃ѣ пожнвшїи҃ жнтїе, бл҃гочьстнвїнмь пользно. не оуказь тькмо и ѡбразь. нь и сувѣшанїе бывае въ добродѣтель.

Край: ... въ славоу славнмомоу томоу бл҃гомоу боу нашемоу, емоу же въса въ славоу тьвораше, и едннородномоу сноу его, и жнвотворещомоу дх҃оу. бл҃женнон въ нстнноу и начелнон тронцн, енже побаеть слава чьсть и поклаиаиїе ннна и прнсно и въ вѣкы вѣкѡ҃. амїн.

Гръцкия текст вж. у Migne, Patr. gr., т. 114, кол. 1045—1220.

Л. 301б—329а: дек .д. (над текста).

Житїе и жизнь прпбнаго wца нашего їwанна дамаскина. съписан їwаннw патрнархо антїwхїнскын.

Отстрани: сло .є.

Начало: Нже по wбразоу бжїю съхранившїн и съблюдающїнмь нетлѣнно и невр҃ѣжено, съвершено же и цѣло іакоже из начела добр҃ѣ имоущен. ащє ли же и растлившее се мнwгажи или wскверьнившее паkы възвавшимь въ чьсть сътварати wбыкоше чавци бжтвные снхь wбразн и изьwбраженїа.

Край: ... емwже слава. емwже дръжава. емwже чьсть. поклаиаиїе. волелѣпїе съ бесъмрьтны wцемь. и въсе сты и благымь и животворещїн дхwмь. и нніа и прно и въ вѣкы вѣкw амннь.

Автор на това житие не е Йоан Антиохийски, както е посочено в наслова, а Йоан Ерусалимски. Гръцкия текст вж. у Migne, Patr. gr., т. 94, кол. 429—490.

Л. 329а—362б: д҃є .і. (над текста).

Мнїе стць и славны мнкь хвьхь мнны и ермwгєна и еүграфа.

Отстрани: сло .s.

Начало: По еже на земли спса х҃. пришьствїн, мнwsи оубо и нніи къ подвигw мочьнічьскы съвлѣкоше се. wбнажаетсе съ въсѣми и велікы мнна...

Край: ... соущїнмь въ напастехь и болѣзнехь нельжное оутѣшенїе. въ славоу великаа бх҃ и спса нашего IV х҃а. нніа и прнсно и въ вѣкы вѣкwмъ амннъ.

Гръцкия текст вж. у Migne, Patr. gr., т. 116, кол. 368—416.

Л. 363а—556б: д҃є .ѳі. (над текста).

Жнтне и жизнь прѣ обнаго wца нашего грїгwрїа епкwпа бывша иже въ омнрнтѣ града ѳафарwна. и пwвѣсть о съдѣанныи чюдесь ѡ него. съписанна ѡ епкwпа града негранска.

Начало: Въсь нѣкаа не ѡ славныи, въ предѣлѣ аварскыи и асїнскыи лопанна нарицаема. въ нienже бѣхѫ иже чюднаго грїгwрїа родителїе агапїе и ѳеwдотїа.

Край: ... ако wць бw въсѣ благь бы, и по въсегда же іаже къ спсенїю подавае. и ходатан сѣлw матнвь къ бу же и чакомь о х҃ѣ їсѣ гн нашемь. емоу же слава и дръжава въ бесконьчные вѣкы нніа и прно и въ вѣкы вѣкw амїн.

В това житие на Григорий (или Григентий) Омиритски са включени и пренията му с Ерван, които могат да се срещнат във византийската лите-

ратура и като отделно произведение. Преводът на житието е познат и от други (но не по-ранни) преписи.[5]

Л. 556[б]—572[б]: дѕ̑ .кѕ̑. (над текста).

Іѡанна мниха и презвутера дамаскина слово на рожьство хво.

Отстрани: сло̑ .и.

Начало: Вънегда весна пр҃инде, телесныи съставы къ wбновленїю паки въстичють ...

Край: ... и wбрѣтши се исповѣданїемь, и тако wложиши си мнwжьство грѣхwвь.

Съзнателният подбор на произведения измежду най-добрите образци на византийската литература, считани през Средновековието за класика, за сетен път издава пряката авторска намеса на Владислав Граматик в съставянето на сборника. Появата на този неизвестен досега негов труд дава възможност да се попълнят някои „тъмни петна" в знанията за неговия творчески живот, а и въобще за духовния живот на южните славяни през XV в.*

[5] Вж. Б. Цонев. Славянски ръкописи в Берлинската държавна библиотека. — СбБАН, кн. XXXI, 1937, с. 17; А. Х. Востоков. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского мезуема. СПб., 1842, с. 154—155; А. Н. Попов. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 439 и с. 476—477.

*Настоящата публикация на преждевременно починалия сътрудник на Българската археографска комисия Мирослав Петров Зафиров (6. I. 1952 — 19. III. 1978) е една от малкото работи, които той успя да завърши до внезапната си смърт. Той бе един от активните участници в подготовката на изложбата „Българска ръкописна книга X — XVIII в." и един от съставителите на нейния каталог (С., 1976). Под печат в сборника „Помощни исторически дисциплини" е и негова статия за датировката на ръкописите чрез водните знаци — проблем, на който той посвети основните си усилия в своя кратък научен път и върху който имаше ред нови идеи и изключително ценни наблюдения. С неговата смърт загубихме един млад и много надежден български палеограф. (Бел. на ред.)

МЕЖДУНАРОДЕН СИМПОЗИУМ ЗА СУПРАСЪЛСКИЯ СБОРНИК

От 28 до 30 септември 1977 г. в Шумен бе проведен Първият международен симпозиум, посветен на един от най-ранните кирилски ръкописи, дело на Преславската книжовна школа — Супрасълския сборник.

Симпозиумът бе организиран от Висшия педагогически институт — Шумен и Института за български език при БАН — София. В неговата работа взеха участие изтъкнати учени — българисти и слависти — от Съветския съюз, Чехословакия, Италия, Полша, ГДР, България.

На заседанията бяха прочетени над 30 доклада с разнообразна тематика, които третираха проблеми, свързани с композицията на сборника, старобългарския превод и преводаческите школи, намерили отражение в него, с правописните и палеографските му особености. Бяха разгледани и някои фонетични и морфологични черти на ръкописа, а така също въпроси от областта на синтаксиса, лексиката и словообразуването.

В доклада на проф. А. Рогов (Москва) „Супрасъл като един от центровете на междуславянските културни връзки в епохата на Средновековието“ се изтъква ролята на Супръсълския манастир като един от най-големите културни центрове на Белорусия през XVI—XVII в. В периода на т. нар. южнославянско влияние в това книжовно средище се проявява особено жив интерес към южнославянските писмени паметници. Във връзка с това появата на един от най-старите и забележителни славянски ръкописи в библиотеката на манастира не е случайно явление.

С някои по-важни моменти от историята на сборника, открит за науката през 1823 г., запозна присъствуващите проф. К. Куев (София) в доклада си „Съдбата на Супрасълския сборник през вековете“. По въпроса, как е попаднал ръкописът в Супрасълския манастир, могат да се градят само предположения. По-приемлива е хипотезата, че сборникът дълго време е съхраняван в някой от атонските манастири, откъдето е пренесен в този книжовен център.

Един от основните проблеми, който занимава мнозина от изследвачите на паметника в миналото и днес, е проблемът за неговата композиция. На този въпрос е отделено специално внимание в докладите на Кл. Иванова, В. Пандурски, М. Капалдо, Р. Цейтлин, Е. Блахова и др.

В работата на Кл. Иванова (София) „Супрасълският сборник в книжовната традиция“ този проблем се разглежда във връзка със съотношението на двете неоднородни по състав части на сборника — „хомилитична“ и „мартироложка“ и тяхното място в агиографската и проповедническата литература. Изводите от направеното изследване са, че „хомилитичната“ част на паметника има по-трайни следи в средновековната литература, докато агиографският материал, поместен в него, остава изолиран и не се среща в по-късните южнославянски сборници. Супръсълският ръкопис няма аналог във византийската литература, а е съставен на преславска почва.

Съдържанието на сборника, който по същество представлява един славянски чети-миней за м. март, се разглежда в доклада на проф. В. Пандурски (София) — „Месецословът в Супрасълския сборник“. В него се подчертава извънредно богатото и оригинално по състав съдържание на ръкописа в сравнение с други близки по време на създаване гръцки месецословни паметници. Изтъква се, че славянските чети-минеи не са сляпо подражание на византийските. Авторът-съставител на месецослова е проявил голяма самостоятелност при подбора на честуванията на светците и словата към минея, като не се изключва и лично творчество при съставяне на някои текстове.

Композицията на сборника е предмет на изследване и в работата на проф. М. Капалдо (Италия). Авторът счита, че минеят в Супрасълския сборник е компилация от елементи, които имат различен

произход. Що се отнася до хомилиара, той също не отговаря по състав на нито един самостоятелен гръцки сборник. Славянските сборници обаче, съдържащи понякога същия превод на хомилиите, които се намират и в Супрасълския ръкопис, позволяват да се разкрие структурата на отделните откъси, използувани за неговото изграждане.

Супрасълският сборник е разнороден не само по своето съдържание, но и по произход. Този основен момент в неговата композиция се разглежда от проф. Д. Иванова-Мирчева (София) във връзка с проблема за отражението на старобългарските преводачески школи в сборника. В нейния доклад „Супрасълският сборник и старобългарските преводачески школи" се застъпва тезата, че сборникът представя своеобразна антология, възникнала като цяло на българска почва, която обединява два типа преводи — кирило-методиевски и преславски. Подчертава се, че част от словата, влизащи в неговия състав, са били преведени вече на старобългарски и носят белезите на архаичната кирило-методиевска преводаческа школа. При преписването им, за да влязат в състава на Супрасълския сборник или неговия протограф, те са били подлагани на известна преработка с цел да бъдат подчинени на езиково-стилните норми на Преславското книжовно средище. Тази преработка авторката счита за една междинна редактираща ръка, чиято дейност трябва да се изследва успоредно с чертите на двете старобългарски преводачески школи.

Формирането на естетическите вкусове и художественото умение на средновековните автори и преводачи, методите на композиционната и сюжетната постройка на разказа са проблемите, които поставя Л. Боева (София) в доклада си „Белетристични елементи в житията на Супрасълския сборник".

С някои въпроси, характеризиращи културно-историческата епоха на създаване на паметника, запознаха присъствуващите П. Димитров (Шумен) — „Преводи и сборници в следсимеоновата епоха" и архимандрит Горазд (София) — „Проповедническото изкуство в България през IX—XI в."

Един твърде интересен проблем — „Лексиката ва Супрасълския ръкопис и лексиката на Й. Екзарх" — се разглежда в съпоставителното изследване на д-р Е. Блахова (Прага). От направения анализ се установява, че в Супрасълския сборник се отделят няколко текста явно с непреславски произход и някои принадлежащи безспорно към школата на Кл. Охридски. Всички останали текстове са възникнали очевидно в Преславската школа, като под този термин трябва да се предполага доста голям брой преводачи и самостоятелни автори, които са се ръководили от общи преводачески и синтактико-стилистически принципи.

Интересно текстологично изследване е направено и в доклада на Д. Фрайданк (Хале—Заале) — „Супрасълският сборник и езикът на текстовете на староруския Успенски сборник от XII—XIII в." Авторът установява, че отделни лексикални единици, характерни за езика на Екзарх и неговата школа и представени чрез определена група текстове в Супрасълския ръкопис, се явяват на много места в Успенския сборник. Това способствува и за възстановяване предисторията на текстовете на староруските ръкописи.

Установяване лексикалните особености на сборника в сравнение с други старобългарски ръкописи от X—XI в. е основната тема в работата на д-р Р. Цейтлин (Москва). Анализът на евангелските цитати от Супрасълския ръкопис и съответните места в преписите на най-старите канонични паметници води до предположението, че евангелските текстове от т. нар. втора редакция са били създадени там, където е бил писан и Супрасълският сборник. Съпоставката с лексиката на Зографския палимпсест го характеризира като най-ранния от сборниците от т. нар. втора редакция на текста.

Някои характерни особености на втората преславска, или цар Симеонова, редакция разглежда Ив. Добрев (София) в доклада „Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората, или цар Симеонова, редакция на старобългарските богослужебни книги". Авторът се спира само на съдбата на гърцизмите от Кирило-Методиевите преводи във втората редакция, тъй като един от признаците на Преславската школа е стремежът към избягване на гръцките думи, за които съществуват славянски съответствия. В резултат на сравнителното проучване са направени изводи за обсега на гръцките заемки в преславските книжовни паметници и за композицията на сборника.

Върху варирането на езиковите изразни средства и техниката на превода на каноничния гръцки текст се спира П. Пенев (Пловдив) — „Апостолският текст в Супрасълския сборник". Авторът установява, че всички разглеждани цитати от апостолския текст в изследвания паметник не са били механично пренесени от готови книги, а са плод на един нов превод.

Подобни въпроси възникват и при разглеждането на „Евангелските цитати в текста на Супрасълския сборник" от Л. Мошински (Гданск).

В доклада на проф. А. Милев (София) „Старобългарският превод на Супрасълския сборник в сравнение с гръцкия оригинал" се подчертава, че в превода

на сборника се намират буквално покриващи се елементи от гръцки език, което се дължи на общите конструкции в развитието на падежната система в двата езика, без това да оказва отрицателно въздействие върху структурата на старобългарския език. Важна особеност се явява и липсата на някои граматични категории, които са много характерни за византийските автори, както и широкото застъпване на други категории, характерни за гръцкия език.

Въпреки че е преведен от различни книжовници, Супрасълският сборник показва определено единство на старобългарския книжовен език, в който са застъпени както традиционни, така и нови лексикални елементи. Това обобщение е направено в резултат на съпоставителното изследване на доц. А. Давидов (В. Търново) „Лексиката на „Беседа против богомилите" от Презвитер Козма и Супрасълският сборник".

Сборникът съдържа редица черти на стария български книжовен език, които в неговия по-късен развой се превръщат в норма за езиково-стилните схващания на Евтимиевия книжовен кръг. При сравняване на езиковите особености в две успоредни съчинения „Езикови успоредици в две съчинения от Супрасълския сборник и Рилския панегирик" се откриват редица явления, чиято интерпретация в Рилския панегирик е съобразена с новите нормативни положения. Авторката М. Тихова (Шумен) е конкретизирала изследването си върху особеностите на словообразуването, лексиката и синтаксиса.

Докладът на П. Ковачева (В. Търново) „Лексемата *слануткъ* в Супрасълския сборник" обръща внимание на словообразователния модел, етимологията и семантиката на засвидетелствуваната в сборника лексема.

На словообразователни проблеми е посветена работата на Е. Кочева, И. Кочев и Т. Мострова „Словообразуване на съществителното име в Супрасълския сборник". В нея е извършен преглед на мястото и обема на словообразователните категории, представени в сборника, чрез различните словообразователни типове. В заключение се изтъква, че съвременният български език е съхранил почти всички словообразователни типове и категории, които се съдържат в този старобългарски ръкопис. По-чувствително стесняване на обсега на действие е претърпяла категорията nomina actionis. Наченки на този процес се откриват още в Супрасълския сборник.

Интерес предизвика и докладът на н. с. Е. Коцева (София) „Палеографските особености на Супрасълския сборник в съпоставка с някои уставни кирилски ръкописи от X—XI в.". Резултатите от изследването показват състоянието на книжовното дело, което все още не е било подчинено на единна норма. Мнението на автора е, че по отношение на византийските паметници писмото в Супрасълския сборник отразява известна близост с византийските ръкописи от X—XI в. В сравнение с преславските гръцки надписи и кирилските надписи би могло да се приеме, че сборникът е преписан в края на X в. и произхожда от някой манастир в Североизточна България.

Основната задача, която си поставя изследването на ст. н. с. Б. Велчева (София), е да бъде определено по-точно мястото на сборника в правописната класификация на старобългарските паметници („Правописът на Супрасълския сборник"). При анализиране на разликите в старобългарските ръкописи по отношение на редица правописни особености се вижда, че Супрасълският сборник, който обикновено се разглежда като представител на старобългарските кирилски паметници, показва тясна връзка с глаголическите паметници и на първо място със Зографското евангелие.

Върху една интересна фонетична особеност („Епентетично *л* в Супрасълския сборник") се спира проф. Й. Заимов (София). Според него наличието и отсъствието на *л* по глави в сборника показва, че той не е единен. Сравнителното ниският процент на случаите с епентетично *л* в ръкописа, а също и фактът, че *л* се среща в географски имена в западните и югозападните предели на българските земи, е доказателство, че Супрасълският сборник е възникнал в източна говорна област и е дело на Преславската книжовна школа.

Някои морфологични въпроси се разглеждат в докладите на А. Недялкова (София) „Употребата на аорист в Супрасълския сборник" и С. Славчева (София) „Числителните имена в Супрасълския сборник".

Част от многобройните синтактични проблеми, които поставя пред изследвачите Супрасълският ръкопис, са предмет на проучвания в докладите на К. Ходова, А. Минчева, Е. Дограмаджиева и А. Атанасов.

В работата на К. Ходова (Москва) се разглеждат езиковите особености на сборника в областта на безличните изречения. Въз основа на паралелно наблюдение върху цитатите от псалтира и евангелието в Супрасълския сборник и техните най-стари славянски преписи се установяват няколко типа колебания в употребата на изреченията с безлични сказуеми.

Един неизследван досега въпрос поставя в доклада си „Синтагматично-пунктуационното членение на Епифаниевата хо-

милия с оглед техниката на превода“ ст. н. с. А. Минчева (София). В него се анализират възможностите за различни преводачески решения и похвати на старобългарските книжовници по отношение на лексикалния състав на текста и неговата синтагматична организация. Авторката убедително защищава становището, че пунктуационното оформяне на старобългарските преводи е представлявало функция от тяхното синтагматично членение, при което синтагматичната схема на гръцкия оригинал служи за опорна база на превода.

Интересни данни за съставните части на сборника и отношенията между тях, както и за преводаческите принципи и възгледите на старобългарските книжовници за нормативност представлява изследването „Вариативността на съюзните средства в Супрасълския сборник“ на ст. н. с. Е. Дограмаджиева (София). В него се изясняват и причините, които обуславят наличието на дублетни форми в паметника, както и въпросът за отношението на съюзните средства към техните гръцки оригинали.

Върху употребата на анафоричното местоимение в дателен падеж за притежание се спира А. Атанасов (София), като съпоставя два превода на хомилитичен текст в Германовия и Супрасълския сборник и изследва съотношението на дателния падеж за притежание към родителен падеж за принадлежност.

Някои проблеми на ономастиката — „Собствените имена в Супрасълския сборник“ — са изложени в доклада на н. с. Ст. Смедовски (София).

В Супрасълския сборник се срещат и няколко десетки думи, свързани с нумизматиката и монетосеченето. На този въпрос е посветен докладът на Б. Плакидов (София) „Супрасълският сборник и монетосеченето през Първата българска държава“.

Първият международен симпозиум за Супрасълския сборник безспорно допринесе за по-задълбоченото проучване на този ценен за науката паметник. Бяха поставени и обсъдени проблеми, които досега не са били предмет на специално изследване. Взето бе решение материалите от симпозиума да бъдат отпечатани в отделно издание.

На заключителното заседание бяха изказани пожелания тази полезна инициатива да бъде продължена и в бъдеще. Все още съществуват широк кръг неизследвани въпроси около дейността на Преславската книжовна школа и нейните по-видни представители, които чакат своето разрешение.

Татяна Мострова

КОНФЕРЕНЦИЯ ПО РУССКО-БОЛГАРСКИМ ЛИТЕРАТУРНЫМ СВЯЗЯМ (ЛЕНИНГРАД)

25—27 апреля 1978 г. в Ленинграде, в Институте Русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР проходила советско-болгарская конференция, посвященная 100-летию освобождения Болгарии от турецкого ига. Тема конференции была русско-болгарские литературные связи. В этой встрече ведущих ученых двух братских стран приняли участие не только ленинградцы, но и гости из Софии и Москвы. Доклады первого дня были посвящены начальному периоду русско-болгарских литературных отношений. С докладом „Параллели между древнеболгарской и древнерусской литературами“ выступил академик П. Динеков (София).

Акад. Д. С. Лихачев (Ленинград) в докладе „Аввакум и Софроний Врачанский“ сопоставил двух выдающихся писателей второй половины XVII в. — протопопа Аввакума и деятеля болгарского Возрождения Стойко Владиславова — Софрония Врачанского. Оба авторов писали историю собственной жизни, собственных невзгод. Однако, если Аввакум внес в свое „Житие“ сильное личностное начало и не отождествлял свою собственную судьбу с жизнью всей Руси конца XVII в., то судьба Софрония Врачанского в каждом частном ее проявлении воспринимается самим автором и читателями как судьба всей Болгарии в это время.

Д. ф. н. Л. А. Дмитриев (Ленинград) рассмотрел вопрос о роли митрополита Киприана в памятниках Куликовского цикла.

Докладчик присоединился к мнению советского историка И. Б. Грекова в том, что „Сказание о Мамаевом побоище“, в котором упоминается имя Киприана в

связи с битвой на Куликовском поле, создано при жизни Киприана и при его участии, во второй половине 90-тых гг. XIV в. Проанализировав „Житие митрополита Петра", написанное Киприаном в 1378 г., докладчик пришел к выводу, что Киприан в 1380 г., в год Куликовской битвы, был в Москве. Отмеченное автором „Сказания" участие Киприана в битве, по мнению Л. А. Дмитриева, не что иное как изображение этикетной ситуации, которой не было в действительности, но по мнению автора, должна была быть.

В своем докладе „Хроника Константина Манассии и памятники древнерусского исторического повествования" канд. филол. наук М. А. Салмина (Ленинград) проследила историю болгарского перевода Хроники Манассии в русской литературе XV—XVII вв. Текст Хроники вошел в состав древнерусского сочинения по всемирной истории — Русский Хронограф — в различных его редакциях и в памятники на нем основанные (Никоновскую летопись, Лицевой свод). Но особенно существенно влияние, которое оказал стиль Хроники на другие памятники русского исторического повествования XVI и XVII вв. (например, Казанскую историю, Повесть о зачале Москвы). Докладчица подробно проанализировала пути использования текста Хроники составителем статей о Смутном времени в Русском Хронографе редакции 1617 г. Он прибегает к образам Хроники при создании характеристик русских исторических деятелей, использует ее символы в описаниях событий и человеческих судеб, в своем оригинальном повествовании подражает ее слогу. Таким образом, Хроника Константина Манассии оказала большое влияние на формирование стиля русских исторических повестей, подсказала, в какой-то мере, новый подход к изображению человека в историческом процессе.

Д. ф. н. А. М. Панченко (Ленинград) в докладе о некоторых вопросах изучения раннеславянской поэзии остановился на нескольких фрагментах Прогласа к Евангелию, атрибутируемому Константину-Кириллу. Докладчик выявил в Прогласе мотив кузницы, через славянский миф о боге-кузнеце, уходящий корнями к античному мифу о Гефесте-Вулкане. Образ вооружения мечом следует рассматривать как вооружение мечом духовным, т.е. словом. Автор усматривает в Прогласе мотив выковывания речи или стиха, т. е. сопоставление мастера-кузнеца с поэтом. Схема мифа о боге-громовержце, сказал докладчик, близка к схеме Прогласа и потому, что в нем можно усмотреть определенную полемику со славянским языческим ритуалом. Мотив кузницы в Прогласе — мотив очень редкий в славянской поэзии, и как всякий раритет, он маркирован и несет идеологическую нагрузку.

Доклад проф. Б. Ангелова (София) „Начальный этап проникновения русских книг в Болгарию (XVIII в.)" познакомил слушателей с историей изучения русской книжности в Болгарии. Докладчик подробно остановился на работах известного русского ученого М. Н. Сперанского, который, по мнению автора, в новом свете поставил вопрос о распространении русской литературы среди южных славян. Б. Ангелов подчеркнул важное теоретическое значение идей Сперанского для научных исследований. Докладчик продолжил и развил некоторые идеи русского ученого, в частности, выявленные им основные хронологические периоды наиболее интенсивного проникновения русской письменности в Болгарию, и мысль о том, что важной предпосылкой влияния русской книжности на болгарский литературный процесс была близость в общественно-политическом строе обеих стран.

Научный сотрудник Е. И. Ванеева (Ленинград) в результате изучения Болгарской рукописи „Александрии" (ркп. № 319 Софийской Народной Библиотеки „Кирилл и Мефодий", XVI в.) пришла к выводу, что ее оригинал был создан в результате объединения двух отдельных рукописей: болгаро-валашской и русской, в пределах XVI в. В работах некоторых славянских ученых высказывалось мнение, что по тексту болгарская рукопись „Александрии" относится к болгаро-валашской редакции славянского текста Сербской Александрии. Вместе с тем текст болгарской рукописи сходен с текстом русской рукописи конца XV в. (ГПБ, собр. Кир.-Белоз. 11/1088). Значение болгарской рукописи „Александрии" для истории русского текста романа докладчица видит в том, что поскольку часть ее сходна с текстом Барсовской группы русских списков „Александрии", то можно отнести появление текста Барсовской группы к более раннему периоду, а именно — ко времени не позднее XVI века.

На следующих заседаниях конференции прозвучали доклады о русско-болгарских литературных связях более позднего времени — в XVIII, XIX и XX вв.

Милена В. Рождественская
Ленинград

РАВНОСМЕТКА НА ПРОУЧВАНИЯТА ВЪРХУ XIII В.

Книгата на проф. Ем. Георгиев върху XIII в.[1] е очакваният нов том от поредицата хронологично замислени обобщителни трудове на автора по стара българска литература. Предходната традиция в изучаването на века е твърде оскъдна. Обикновено той се разглежда в контекста на следващия, XIV в., като негова предистория или чрез общ очерк в рамките на цялостните курсове, в който се съобщават предимно исторически сведения. Тринадесетият век е най-трудният за изследователя на старобългарската литература. Ако за историка той е богат на събития, обновителен и противоречив, а за историка на българския език представлява интерес поради многостранните изменения в цялостната структура на езика и дава материал за все още неразработената историческа диалектология, за литературния историк той е век без имена, век без изявени творчески индивидуалности. Литературната ни мисъл се препъва в него и отстъпва от метода си да характеризира развитието чрез конкретни разработки на персонално творчество. И макар при първо впечатление трудът на Ем. Георгиев да респектира с изненадващо многото имена, съобщаването на преписвачите и съставителите на сборници не компенсира липсата на значителни творчески фигури.

Поднасянето на такъв обемен труд като „Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII в." на основата на сравнително беден материал предполага, от една страна, свобода в подреждането на фактите, а, от друга — предпазливост при осмислянето на явленията. Ем. Георгиев до голяма степен е държал сметка за „подводните камъни" и не се е впуснал в ново моделиране на развойния процес, а с чувство за отговорност е систематизирал известното за писмените паметници. Разбира се, такъв подход е в съгласие с творческия му натюрел. Застъпването на подобен критерий води до привеждане на фактите в тяхната последователност, до панорамно очертаване на епохата. Вкусът към реконструкционно-аналитичния подход му е чужд. Връщането към ръкописните сбирки и търсенето на нови произведения и исторически свидетелства, а също така и стремежът към разглеждане на фактите в културоложка перспектива липсват. Трудът е плод на постигнатото досега и представлява своеобразен свод на досегашните проучвания.

Понеже липсват ярки книжовнически изяви, и тук както и в предходната си книга авторът е разположил материала тематично. В началото той е разгледал деловата и документалната традиция — надписите, дарителните и договорните грамоти, чрез които изтъква висотата на документално-деловото ежедневие на XIII в. Стремежът да се изведе на преден план художественият изказ, да се обърне внимание на съчетаването на деловата щампа с повишеното чувство за естетическо световъзприемане в кореспонденцията на цар Калоян, в грамотите, надписите и епистоларията действително ни приобщава към езиково-художественото равнище на времето. В замисъла да се представи именно тази страна авторът е набелязал актуална тенденция — да се очертае културата на епохата като фундамент на литературната традиция, но същевременно е стеснил обхвата на своето начинание, като не е включил в този дял онези от приписките, които биха допълнили и разширили концепцията му. Вероятно за това е повлияла и позицията му на „осъждане" на Средновековието от съвременна гледна точка: „Културният и литературен живот, който е присъщ на Средновековието, не може да се разгърне поради извънредно изостената борба между основните класи — селяни и феодали — и поради борбите, които феодалите водят с централната власт и помежду си за повече власт и по-широки владения" (с. 10). Стилът на българските грамоти не е слог на делови изказ с художествени претенции, а се подчинява на етикетни, вътрешноструктурни зависимости. Достойнството на личността

[1] Ем. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Литературата на XIII в. С., БАН, 1977.

е представено според сана, уважението към миналото е постамент за гордост от настоящето. Оформянето на грамотата цели да изрази величието на владетеля и царството, обръщението и заключението са етикетни формули, но в степенуването на деянията присъствува вътрешноличностна характеристика. Епистоларният жанр и приписките съдържат летописна информация, но стиловата им характеристика е по-друга. Жанрово-стиловата неразчлененост на богатия в това отношение материал в тази част обеднява представите ни за него независимо от отделни верни характеристики на автора, например: „Белослав застава пред нас смирен и разкаян и произнася думи, които, колкото и да са „общо място", прозвучават като сърдечна изповед . . . Това е типичен средновековен човек, който гледа твърде песимистично на живота и на неговите радости . . ." (с. 86) Историко-филологическият подход (разбира се, не само в труда на Ем. Георгиев) е недостатъчен. Работата би спечелила от по-конкретно, а също така и покомплексно третиране на въпросите.

Вторият дял е посветен на оцелелите богослужебни паметници от XIII в., на техните преписвачи и съставители. До известна степен той обосновава индивидуалното участие в културното развитие. Безспорно оригиналното тук са приписките. Авторът им е отделил подобаващо място и подробно ги е анализирал, търсейки художествен и социален еквивалент в подтекста на сведенията, които се съдържат в тях. Самите паметници представляват езиков и кодикологичен интерес, но на преписвачите е отделено толкова внимание, колкото на съставителите на минеи Драган и Добриан. Този дял, струва ни се, свидетелствува не толкова за индивидуалното участие, а за съществуването на многобройни книжовни огнища, от продукцията на които са оцелели само богослужебни текстове, съхранени заради нуждите на практическото богослужение. Чрез тях се възкресява картината на кипящ книжовен живот, на подем, който обхваща цялата страна — от с. Равне, Охридско, до тимошкия град Свърлиж и от Преслав и Търново до Одрин. Тези малки школи-огнища без съмнение не са създавали само евангелия, псалтири и апостоли, те са били и цехове за разпространение на белетристично четиво и оригинални творби. Прави впечатление, че именно през тази епоха получава гражданственост понятието „граматик" като определение за особена категория хора, занимаващи се с книжовен труд. Авторът изтъква, че сред тях се срещат и светски личности, препитаващи се чрез книжовен труд (с. 83). Оформянето на такава категория е свидетелство за навлизането на нещо ново в културата — разграничаването на книжовните занимания от монашеско-църковния институт. Интересното за нас е, че такива сведения почти не са познати за XIV в. Към този крайно интересен дял, разкриващ културното оживление и наличието на невероятно голям брой книжовни огнища, би трябвало да има обобщаваща глава.

Следващият раздел — „Български образи в химнографията и хагиографията на XIII в." — ни въвежда в малко познатата и непопуляризирана сфера на химнично-поетичната и проложно-житийната традиция. Разделът застъпва традиционните и богато развити жанрове на житието и службата, които наред с похвалните слова изграждат класическата характеристика на старобългарската литература. Ем. Георгиев е обърнал внимание както на срещата, осъществена именно в тия жанрове, с литературата на XI—XII в., така и на новосъздаващата се традиция. Тази историческа среща на старата и новата епоха, при която запазеното от превратностите на историята се е вляло в новото, за да го обогати и стимулира развитието му, е показателна за жизнеността на българското *оригинално* художествено наследство. Съвместното съществуване в различните типове сборници на „преизданията" на творбите от по-старата епоха и новосъздадените е добре разграничено, с желание да се онагледи непрекъснатостта на традицията. След очерци за съставителите на минеи Драган и Добриан и разглеждането на анонимните минейни сборници авторът изчерпателно се е спрял на почти всяко едно проложно житие и служба, проследявайки циклите за отделните светци. Тук е намерил място и летописният разказ за пренасянето на мощите на Петка Търновска, понеже сведенията за пренасяне на мощите са особена черта за голяма част от българските проложни жития.

Обединяването в общ дял на химнографските творби и проложните жития е оправдано поради наличието на литературни цикли за светците, но жанровата им специфика изисква разглеждане поотделно. Може би за поднасянето им в такъв вид е повлияла непроученост та, непопулярността на материала. Съдържателната страна в анализа на произведенията разкрива тенденциите на развитие, но нуждата от връщане към археографски издирвания в ръкописните сбирки е осезателна. Има нужда и от преразглеждане на стореното досега, от реконструиране на текстовете и генетичен подход. В това отношение прекрасен образец на методика е набелязал Йордан Иванов в изследването си „Жития на св. Ивана Рилски".[2] Историзмът и типологизмът,

[2] Й. Иванов. Жития на св. Иван Рилски. — Год. СУ, Ист.-фил. фак., кн. 32, 1936.

откъснати от генетичното изворознание, се изчерпват в моделология, заслоняваща вътрешното движение на художествените идеи и форми. Към тоя дял би могло да намери място и изтъкването на *реконструкционната* същност на XIII в. Съставителите на минеи Драган и Добриан заедно с анонимните си колеги са проявили паисиевска ревност към миналото на своя народ и в тропари, месецослови и „преиздания" са включили и актуализирали достигналото до тях. В своята област всеки от тях е частично реализиран историк — в търпеливата работа по събиране на отломките и завещаването им на поколенията. Паметта за писателите от IX—XI в. и произведенията им са достигнали до нас благодарение на книжовниците от XIII в. и руските и сръбските преписи, но все още е под въпрос, дали голяма част от чуждите преписи не се дължат именно на културната реставрация на XIII в. Реконструкционната стихия прозира в почти всяка проява от това време, нейна характеристика са както крупните сборници с постоянен състав и индивидуалните творби, така и възкресяването на идеалите и духа на просветителство и народностна идеализация. Разположени една срещу друга, колоните на Омуртаг и Иван-Асен II в църквата „Св. четиридесет мъченици" в Търново с текста на надписите и визуално-исторически символизират същността на епохата.

В последните дялове — „Към по-широки духовни интереси" и „Народностната съдба в литературата на XIII в." — авторът се е спрял на забележителните сборници Берлински и Драголов и на значителни произведения, като „Сказание за Сивила", „Разказ за зографските мъченици" и „Сказанието" на единствения известен по име писател от това време Пандех. Тук някои от утвържденията са спорни, например Василий Драгол едва ли е автор на пророчествата на Исай и Данаил, след като може би се отнасят към II в.[3] Съображенията за Теодор Граматик се нуждаят от палеографски уточнения и прецизиране (с. 194—199). Солунската легенда авторът отнася към XII в., а я разглежда към литературата на XIII в. (с. 240). Тук отново се чувствува необходимостта от генетично-реконструкционен и археографски подход, чрез който явленията да бъдат поставени на по-широка сравнителна основа. Заслуга на Ем. Георгиев е въвеждането в контекста на българската литература на творчеството на Пандех и разграничаването на апокрифната и ортодоксалната тенденция в развойния процес.

[3] Ив. Венедиков. Легендата за Михаил Каган. — Сб. Преслав, т. 2. С., 1976, с. 179—208.

В изследването тематично и съдържателно е обхванато многообразието и разноречивостта на богатото наследство на XIII в. След проследяването на разгледаните въпроси той вече не ни изглежда така беден, а само непроучен, непроучен и след труда на Ем. Георгиев. Персонално-творческите прояви отново остават закрепени само за имената на Пандех и царете Калоян и Иван-Асен II. Всичко останало е анонимно, то дори не е приблизително датирано, за да очертае най-общо развитието на културния и литературния процес. А на проблеми, противно на липсата на имена, векът се оказва твърде богат. Между тях от особена важност са историческата и художествено-летописна стойност на грамотите и епистолографското наследство, въпросът за книжовните огнища и културния подем, генетичното развитие на жанровете на проложното житие и химнографията, движението на текстовете според сборниците с постоянен състав, въпросът за реконструкционната и реставраторската същност на XIII в. и необходимостта от комплексен културологжки поглед върху него. Проецирането на книжовното наследство по посока на предходните векове също би дало интересни резултати. Ем. Георгиев е издирил и систематизирал редица прояви, обобщил ги е в границите на известното. Ценните бележки за Пандех, Василий Драгол, Теодор Граматик, поп Йоан Банишки и презвитер Драгия ни дават възможност да се убедим в творческия им принос и в народностното им самосъзнание.

Онова, което особено трябва да се отбележи, е търсещата, дискутираща мисъл на автора, страстта да обхване в пълнота предишните проучвания, да види през свой поглед нещата. Налице е една широка осведоменост, изчерпателно характеризиране на историята на проблемите, широка библиографска основа и усет за значителното. Но най-интересни са „подхвърлените" мнения, неразработените, но поставени въпроси, защото те ще бъдат пред погледа на следващите изследователи, ще събуждат мисли и амбиции за проверка, концепции и издирвания. От очертаната в книгата картина става ясно например, че вниманието на езиковедите е било ангажирано изцяло от евангелските текстове — за другите паметници нямаме достатъчна езикова представа.

Сборниците с постоянен състав също така не са проучени. Сред тях Ем. Георгиев е пропуснал да засегне съдържанието на Кормчаята въпреки отделеното място на Йоан Драгослав.

Трудът на Ем. Георгиев е пълна картина на постигнатото досега и пръв опит за система, за набелязване на проблема-

тиката и „белите“ петна в книжовната продукция на XIII в. По тази причина той е авторитетен в разкриването на съдържателното богатство и логическо-историческото осмисляне на явленията и неубедителен в генетическото изясняване на процесите и движението на жанровете.

Пейо Димитров

СТ. ВАКЛИНОВ — ФОРМИРАНЕТО НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА. С., 1977

Възникването на българската държава е събитие, бихме казали, съдбоносно за развитието на културата в Източна Европа. Докато в създаването на новите държави и в развитието на културата във всички останали държави, които играят значителна роля, преобладаващата част от населението пази традициите на старата Римска империя, в която то е живяло, България е единствената голяма държава, която има и в двата си компонента — славяните и българите — два нови народа. Българската държава е факторът, който ще създаде не само наченките и развитието на българската култура, но и въобще ще определи насоките на развитие на цялата култура на Югоизточна Европа. Материалните форми на тази култура в същност дават плът и кръв на сведенията на средновековните писатели за нея. Затова и отсъствието на едно изследване върху нейното зараждане и развитие, което да направи достъпна заварената от славяните и прабългарите култура за всички народи, наричани от византийските хронисти варвари, представлява бяло петно в изучаването на европейската култура.

Именно тази празнина запълва книгата на Ст. Ваклинов за формирането на старобългарската култура. В почти 300 страници с много снимки, рисунки и чертежи авторът разглежда възникването на българската култура. Той ни пренася в далечната епоха, за която се предполага, че славяните, някъде в Полша или Украйна, са били носители на Пшеворската, Зарубецката или Черняховската култура, преди което те са били между носителите на Лужичката култура. Мъглявината на хипотезите обгръща и старата култура на прабългарите, когато още били на границите на Китай. Носители най-напред на Тъштъкската култура, те достигат до Каспийско и Азовско море и са тук между тези, които създават Салтово-маятската култура. Последният период от съществуването на тази култура е времето на възникването на Кубратова България и оттогава са онези богати находки от гробове, в които се чувствува ясно влиянието на Сасанидското изкуство и на ранното изкуство на Омайадския халифат. Богатите находки от времето на разцвета на тази велика България и многобройните съкровища, укрити при загиването ѝ под натиска на хазарите, ни откриват за пръв път паметниците и ни поставят в контакт с действителността на тази отдалечена и неясна епоха.

Така и славяните, и българите на Кубрат и Исперих идват до нас — славяните, със своята култура на едно замеделско население, идващо отдалече от север, българите със своята номадска култура, възникнала и носеща традициите на степта. Тези две култури ще се срещнат и сблъскат за пръв път на юг от Дунав в Долна Мизия и Малка Скития, които Ваклинов представя обеднели, претърпели дълбоки демографски промени поради нашествията на славяни и българи. Населението е напуснало откритите селища и просторните равнини и търси планинските гънки и големите крепости. Пространствата, в които ще се заселят новите обитатели на Балканския полуостров, са опустели. Пò на юг населението живее при съвсем нови условия. Монетното обръщение е замряло, животът е несигурен. Така българската култура в периода на възникването на българската държава представлява механическа смес от двете култури. Ние веднага разпознаваме селищата на двата компонента на българския народ: славяните по техните землянки, жилища, издълбани в земята, и по техните глинени гърнета, пашарени с врязани снопове от линии, прабългарите по техните леки номадски шатри — юртите и по покритата с излъскани ивици керамика.

Така ние можем да добием представа за съотношението между двете етнически групи в територията на българската държава от двете страни на Долния Дунав.

Броят им е почти еднакъв . В съседство с българите и славяните живеят поданиците на Византийската империя. Тя се мъчи да увеличи съпротивителната сила на своето население, като прехвърля преселници от източните си провинции. Ето при тези условия се явяват първите, както Ваклинов ги нарича, „потребители и трансформатори на новата официална култура, каквато е трябвало неминуемо да се роди около обществените върхове на страната. Плиска, Преслав, Мадара и други военно-административни, държавни и културни наши средища са станали изразители на онова своеобразно съчетание на културно-исторически и художествени традиции, които характеризират така ясно развитието на Първата българска държава."

„Високото чувство за държавност и проявеното съзнание за историческа перспектива още в първите стъпки на централната ханска власт в България, укрепването на държавните граници, умелата политика спрямо победения, но силен и опасен неприятел не са могли да не се изразят в едно монументално строителство в централната ханска резиденция още в първите години от нейното създаване." С тези думи авторът пристъпя към най-мощната проява на българската средновековна култура — големите строежи в българските държавни центрове.

Най-старият период на строителство не е оставил много нещо за изследвача в Плиска. Развалините на най-стария укрепен дворец са основи с четириъгълна форма с четири кули, от който са запазени само основите, наредени шахматно 63 четириъгълника. Недалеч от него се намира самото жилище на владетеля и семейството му и през несигурните смутове на средата на VIII в. двете сгради са били свързани с един дълъг подземен коридор. Тези постройки Ваклинов ни показва убедително, че са от времето на създаването на самия укрепен лагер, който обхваща 23 кв. км и е заграден с окоп и насип. Разхвърляни тук-таме юрти, които впоследствие се заместват от землянки, са жилищата на обикновения жител на този укрепен лагер, столицата на един номадски владетел и държавният център на неговия народ. Корените на тази архитектура, в която основният материал са каменните блокове, Ваклинов не търси в балканските традиции на римско-византийската култура, а в оня вариант на тази култура, с който българите се сблъскали в земите около Каспийско море, в Кавказ и в . Приазовието. „По-старата българска история —пише той, се разгръща край един свят, в който каменната строителна техника представлява жива практика." Аулите при Плиска, Кладенци (Толбухинско) при Мадара и крепостта при Дръстър са се появили в същата епоха. Специално Мадара не само е политически и военен, но и религиозен център. Тангра — божеството на прабългарите, тук не се почита на открито, както обикновено у тюркските народи, а в една култова сграда, в която „на древния тюркски култ е била дадена европейска рамка". Релефът на Мадарския конник е в същност друго забележително произведение в Мадара. Това е познатият образ на героя-конник, който се дълбае по скалите навсякъде от Монголия до Карпатите и на изображението на който тук е даден монументален вид по волята на българския хан Тервел.

Цялата култура в труда на Ваклинов е разгледана в периоди. Извънредно интересно е как столицата на България постепенно променя външния си вид. Логично вторият период от съществуването ѝ идва след разрушаването ѝ от византийския император Никифор. Дворецът е възстановен по времето на Омуртаг. Новият дворец на Омуртаг е възстановен на мястото на стария, но по нов план и той е т. нар. Голям дворец за разлика от малкия, който се състои от две отделни сгради и представлява жилището на самия хан, докато Големият дворец е в същност зала за приеми. Жилището на владетеля е отделено от големия дворец с една стена, а подземният вход е възстановен, но той вече не води до двореца, а само до една крепостна порта. Освен тези сгради има и още две: едната във Вътрешния град, другата — във Външния. И двете имат типичния план на светилищата. Развалините им представляват два вписани един в друг правоъгълника.

Крепостната стена обхваща пространство от половин квадратен километър. Тя има на ъглите си кръгли кули, докато портите са фланкирани от петоъгълни кули. Те имат по две помещения: предно пред стената и задно — зад нея. Поради това отворът на портата се явява като засводен дълъг тунел, снабден с падаща и зад нея двукрила врата. Горната част на портата е устроена като една цяла сграда — един от ранните типове на средновековната порта, който скъсва със симетричната антична форма на портата. Все в това време в града са били доведени с водопроводи чисти води, а нечистите са били отведени с канали. Част от малкия дворец има въздушно отопление, а до него има баня.

Строителството на Омуртаг и неговите приемници от времето между 800 и 850 г. е разгледано нашироко. То засяга както старите и вече построени, да ги наречем с термина на автора — аули, така и тези, които е построил Омуртаг. Изходна точка за датите на два от тях — при цар Крум (стария Чаталар) и на

дунавския остров Пъкуйул луи Соаре са двата надписа на Омуртаг — единият от Чаталар, другият от Търново. Ваклинов е дал убедителни доказателства за идентификацията на постройките на този остров със сведенията на надписа, разбира се, доколкото това е възможно. Тук са разгледани и всички открития или строежи, съобщени от изворите в други части на тогавашна България, както на юг от Дунав, където Преслав вече получава своето място като резиденция на ичиргу-боилата, така и в земите на север от Дунав, Белград — днешната столица на Югославия, Пеща, столицата на Унгария и т. н. Ваклинов обръща внимание и на строежите на север от Дунав в днешна Румъния и се спира много уместно и върху румънската теория за културата Дриду, както е наречена прабългарската култура в нашата северна съседка.

В големите резиденции на владетеля и на неговите първи помощници навсякъде се откриват инсталации на въздушно отопление и бани с топла вода.

Завършването на езическия период е един повод да се направи преглед и на изкуството и духовната култура на езическа България. Тук са разгледани освен релефа на Мадарския конник и статуите на лъв от Чаталар и Плиска, както и други по-незначителни паметници, а също така и въпросът за Каменните баби и побитите в редици камъни, известни под името Дев-тащлари. Без съмнение един важен въпрос в културата на един народ е погребението на неговите мъртви. По начина на погребване двата компонента на нашия народ пазят до доста късно първичните си обреди. Славяните по-лесно се прощават с традиционното у тях трупоизгаряне в земите, които са под византийска власт. За прабългарите е било по-лесно да приемат християнския обред, защото у тях обикновено погребението е извършвано със заравяне на трупа, макар че известен брой некрополи съдържат погребения и с двата обреда. Ваклинов предполага в тези случаи стари етнографски различия.

У всички средновековни народи накитите и произведенията на торевтиката и ювелирството са сравнително малко. Така е и у българите. В двете култури накитите са различни. При славяните накитите са главно женски — обеци, гривни, огърлици и пръстени, при прабългарите, обратно, са при мъжете — колани украси и военни отличия. Спирам се бегло върху тях, макар че и при тях са дадени интересни заключения и наблюдения, като е отделено специално място и за двете прочути съкровища — Шеремет-ското и Нагисенмиклошкото. Разбира се, в областта на духовната култура спадат и каменните надписи на българските владетели, които със своите сведения ни дават много подробности от живота на българската държава, които иначе не бихме знаели и които у Ваклинов са разгледани като едно важно културно явление. В същност архитектурата с нейния монументален вид и надписите са нещата, които другите народи от това време нямат. Тук Ваклинов се е спрял и на прабългарските руни и на надписите, съдържащи тези руни, които смята като една стара и отмираща писменост.

Приемането на християнството е началото на времето на изграждането на единната старобългарска култура. Ние виждаме как в този период от 850 до средата на XI в. българските аули получават паметниците на новата религия — християнските църкви, които в резиденциите на владетелите заемат мястото на старите езически капища. При това дадени са много подробности от тези големи строежи. Така например ние виждаме, че старото светилище в Плиска във външния град е превърнато най-напред в кръстовиден храм, а после в голямата базилика, олтарът на която е построен върху него. При това при плисковските църкви Ваклинов също долавя два периода, в които се изменят, и ги обяснява с отричането на Владимир от християнството. И на двете църкви в Плиска, дворцовата и Голямата базилика, при възстановяването им планът им е променен.

Основното различие между християнска и езическа България обаче не са само църквите. До приемането на християнството Плиска е столица на един номадски народ и на неговия хан. Обширно земно укрепление, малко сгради и големи празни пространства — това я отличава от новата столица на Симеон. Старият аул е разширен, а дворецът в него преустроен. Покоите на владетеля са отделени със стена. Едно пространство от 5 кв. км около разширения аул е превърнато в град с големи дворци и църкви и с много свободни места. То е обиколено с огромна крепостна стена. Дворецът в аула Преслав сега при Симеон е бил разширен в една дълга тържествена тронна зала с пет входа. Успоредно на този блок е бил построен втори, пак с голяма приемна зала, а след това двата блока са били съединени с по две сгради, като по средата е останал четвъртит двор. Планът на постройката на отделните елементи, от които тя се състои, са оригинални и не се срещат другаде, а представляват доста свободни варианти на плана на Големия дворец в Плиска.

Ваклинов е отделил значително място и за Кръглата църква в Преслав, която с архаичната си форма на ротонда трябва да създаде в Преслав представата за един стар християнски център.

Приемането на християнството дава повод на Ваклинов да разгледа основните форми на църковния план в България, като се спира не само на още незамрялата форма на базиликата, но и на кръстокуполната църква, а също така и на конхалната. Към последната може да се причисли впрочем и Кръглата църква. В развитието на църковната архитектура се наблюдава голямо разнообразие на плановете, които почти никога не се повтарят. Така покрай оригиналната си дворцова архитектура Преслав става център и на българската религиозна архитектура. Паметниците на този стил се откриват в цяла България. Те са известни и в близките до Преслав селища, и в по-отдалечените като тези по Брегалница или в Охридско и дори в Южна Албания. Една от характерните особености на българските църкви от това време е тяхната украса.

Скулптурната украса се развива до голяма степен под силното влияние на Византия. Ние виждаме олтарни преградни плочи, украсени с растителни и животински орнаменти и изображения. Виждаме също многобройни и разнообразни корнизи, с които на най-прости архитектурни орнаменти е дадена примитивна, често грубовата, но силно декоративна форма. При предаването на животните — релефни или триизмерни — майсторът не се стреми да предаде вярно вида на животното. Той се опитва да наблегне на декоративността и я подсилва със средствата на други изкуства, чужди на скулптурата, като оцветява някои елементи от орнамента или изображението. „Така постепенно се създава едно от най-оригиналните постижения на вътрешната архитектура на паметници като Кръглата църква. На чисто архитектурни части с конструктивен характер се инкрустират геометрични цветни вставки от съвсем други материали — рисувани глинени плочки. Този колоритен елемент идва несъмнено от свежия варварски вкус на строителите, декораторите и обитателите на втората българска столица."

Вторият елемент от църковната украса е Преславската рисувана керамика. Тя се използува като петна от плочки по стените на църквите и дворците, често вмъкнати в каменни детайли в специални легла и най-сетне като подова настилка. Обикновено те са покрити с повтарящи се безкрайно рисувани орнаменти. В други случаи на тях са нарисувани цели изображения, които се свързват в едно цяло, когато плочките се подредят. Тази керамика е разработена в Преслав. „Взети като цяло, всички тези данни и материали разкриват едно значително както по обем, така и по обхват и предназначение производство, което няма равно на себе си нигде в ранносредновековна Европа." Именно изхождайки от голямото значение на тази рисувана с обикновени бои или с глеч керамика, Ваклинов се е спрял на целия начин на производство. Но поважен е въпросът за нейния произход. Всички са съгласни с източния произход на тази керамика, но едни приемат, че тя е дошла в България през Цариград, докато други, между които и авторът, смятат, че тя в Цариград се е появила покъсно, след като е била вече пренесена от изток, от Сирия, Ирак или Иран в България. Тази мисъл е напълно в духа на общите идеи, които авторът застъпва във връзка с развитието и на самата архитектура, за която пише, че се обогатила с много източни форми, които заема често пъти от враждебния на християнството мюсюлмански свят. Така е и с рисуваната керамика. Първите майстори са дошли от Сирия, Месопотамия или дори от Иран. Но тези майстори са имали ученици българи, както се вижда от кирилските или глаголическите означения по гърба на керамичните плочки и от старобългарските текстове по тях. Като места, където са били изработвани тези плочки, се сочат тогавашните български манастири.

Книгата на Ваклинов завършва с последния период от развитието на българската култура, когато столицата се измества в Охрид, както и с една малка бележка върху незначителния брой паметници на старобългарската живопис до XI в.

* * *

Общите схващания, които Ваклинов застъпва и ни представя убедително, са възможни и могат да се поддържат само благодарение на големия напредък, който нашата наука направи през последните десетилетия, осветлявайки много страни от живота на средновековна България. Новото, което носи книгата обаче, е нейният общ поглед. Основното в българската средновековна култура е архитектурата. Всички други изкуства постепенно се свързват с нея: скулптура, живопис, декоративна керамика. Това са и паметниците, които другите народи нямат от това време. И затова те са в центъра на изследването. Около етапите на архитектурните промени и на периодите на строителството са натрупани всички други страни от бита и културата на нашия народ. Ваклинов е показал архитектурата в развитие и ние виждаме как на местата на простите сгради излизат постепенно сложни комплекси, как земните укрепления се изместват от крепости и как столицата на българската държава от един номадски център става столица на една културна страна. Тази еволюция е показана с всич-

ките ѝ подробности, като датите са аргументирани и убедителни.

Този нов поглед обаче е немислим без големите познания на автора върху цялостното развитие на българската култура, в изучаването на което голям дял се пада на самия него.

Книгата има и още една важна страна. Тя подхвърля много идеи и действува умовъзбудително и предизвикателно. С това тя дава тласък на разсъжденията върху старобългарската култура, но тя ни кара и да се замислим за подвига, който са извършили онази шепа хора около Исперих, които с проникновението на мъдреци вмъкнаха в един заряд упоритостта на славяните и номадската подвижност на прабългарите и с неуморната си предприемчивост тласнаха тяхното общество към създаването на един нов свят и една нова култура.

Иван Венедиков

ВЪПРОСИ НА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА В ЕДНА НОВА КНИГА

Книгата на проф. Б. Ст. Ангелов „Из историята на старобългарската и възрожденската литература“ съдържа два основни дяла, в които отделните студии са подредени по тематичен и хронологичен принцип. В първата част са застъпени въпроси от развитието на българската литература през X—XVII в. На преден план е разгледана кирило-методиевската проблематика, а именно вестите за Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV—XVII в. Следват наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски; обнародвани и охарактеризирани са неизвестни съчинения за Иван Рилски; изнесени са нови вести за творчеството на Дамаскин Студит; издирени са старобългарски книжовни средища и е определено тяхното място в културната история на България; дадени са по-точно сведения за южнославянски ръкописни листове, издадени от руския славист А. Гилфердинг. Втората част обхваща проблеми, свързани с литературното развитие на България през епохата на Възраждането. Научните търсения на автора засягат творчеството на видните книжовници Партений Павлович, Паисий Хилендарски, Спиридон Рилски и Софроний Врачански.

В студията за Кирил и Методий изнесеният материал разкрива широката популярност на славянските първоучители в литературата на българи, сърби и руси. Най-ранното известие за Кирил е от края на XV в. — 1495 г., за Методий — от XVII в. Дадени са възможно най-пълни сведения за литературните източници с вести за солунските братя: евангелия (в месецословите), псалтири, молитвослови, требници, издадени в Русия, Сърбия, Венеция и Румъния. Ценни са и данните за издателската работа на българските и чуждите културни дейци. Голямо внимание авторът обръща на определенията, които българският книжовник Яков Крайков прибавя към името на Кирил Философ — „учител славянски“ и „учител български“. Тези определения се окачествяват от изследователя като извънредно важни и отделящи Яков Крайков от многобройните славянски книжовници и печатари преди него.

Б. Ст. Ангелов разглежда и основни въпроси във връзка с двете славянски азбуки. Въз основа на аргументи от славянските печатни книги той посочва, че през XVI в. книжовниците считат Кирил Философ за творец на кирилицата. Тази практика се утвърждава и става етап в историята на кирилската азбука.

Друго важно положение в книгата е проследяването на вестите за Кирил и Методий в литературни източници със светско съдържание: в учебната книжнина и преди всичко в съчиненията с граматически характер — граматиките на Василий Бурцов, Мелетий Смотрицки; в бележки към трудове с историческа тематика — Синопсиса на Димитрий Ростовски и др. Чрез прегледа на познатите материали за Кирил и Методий авторът утвърждава мнението, че Кирил се очертава като ръководна културна личност, чието дело е оставило дълбоки следи в живота на славяните. Неотклонно делото на Кирил и Методий се представя като общославянско, развиващо и укрепващо идеята за родство и единство на славянските народи.

Към несъмнените завоевания на славистиката за определяне книжовното де-

ло на Климент Охридски Б. Ст. Ангелов прибавя нови резултати от проучванията си върху неизяснени въпроси в тази насока. Преразглеждането на досегашни схващания, съпоставянето на литературен, исторически и езиков материал позволяват на автора да стигне до извода, че Климент Охридски е участвувал в съставянето на първичните славянски служби за Кирил и Методий и е възможно той да е техен първоначален съставител; Климент Охридски е автор също и на Служба на Климент Римски, Канон в чест на Климент Римски, Канон в чест на Димитър Солунски и на Кирило-Методиевата похвала.

Б. Ст. Ангелов притежава богат опит в издирването на нови творби за Иван Рилски. В резултат на многогодишните занимания на изследователя със старославянски ръкописи на литературната наука станаха достояние още десет късни (от XV в. насам) неизвестни преписи от житието на Иван Рилски, съставено от Георги Скилица. Чрез редица съображения авторът доказва, че Георги Скилица е написал канон за Иван Рилски, доскоро неизвестен на науката нито по гръцки, нито по славянски преписи. Отбелязва се, че Скилица е бил добре запознат с живота, подвизите и славата на светеца и тези свои познания той е черпил както от съчинения, написани преди него, така и от разпространявани устни легенди. Мисълта на автора за използуването от Скилица на фолклорни произведения се доказва и от взаимоотношенията между житията на рилския светец и българското народно творчество. Това свидетелствува за наличието на фолклорна традиция за Иван Рилски през средните векове — традиция, която продължава да съществува и до днес.

Археографските занимания на Б. Ст. Ангелов направиха известна служба за Иван Рилски, позната по преписи от XVI в. и имаща по-голяма връзка с първичната старинна рилска редакция. Научен факт става още едно съчинение, което играе роля в развитието на службения жанр в старобългарската литература.

Принос към решаването на въпроса за връзката между двете редакции на Рилската повест от Владислав Граматик са откритите от автора на книгата два преписа на обширната редакция на повестта: първият е от 1636 г. в ръкописен сборник от Хилендарския манастир, вторият — от XVI—XVII в. в архива на П. А. Сирку. Съобщението е придружено с общи вести за преписите и за ръкописите, в които те се намират. С убедителни аргументи (оформлението на книгата, нейния правопис и почерка на писателя) Б. Ст. Ангелов доказва, че на перото на Владислав Граматик принадлежат три ръкописа: Панегирик, Сборник от съчинения, посветени почти изцяло на Димитър Солунски, и Сборник от съчинения на Дионисий Ареопагит, Григорий Палама, Теодор Педиасима и Григорий Ниски.

За безспорното влияние на даровитите разказвачи Владислав Граматик и Димитър Кантакузин върху следващите книжовници говори намерената от Б. Ст. Ангелов „Повест за връщането мощите на Иван Рилски в Рилската пустиня“ от неизвестен автор. Повестта се намира в ръкопис, посветен на Иван Рилски, по езикови и палеографски особености датиран от автора към втората половина на XVIII или началото на XIX в. Изследователят прави литературен анализ на творбата; отбелязва, че пред нас е едно ново и ценно произведение на българската литература през епохата на турското робство; характеризира автора като начетен книжовник, увлекателен повествовател и творец, който се стреми да пробуди у народа си патриотични чувства.

В книгата си Б. Ст. Ангелов поставя редица проблеми, които имат общославянски характер и трябва да бъдат разглеждани в по-широк аспект. Един от тях е въпросът за проникването на гръцкия книжовник от XVI в. Дамаскин Студит не само в българската, но и в руската и в сръбската литература през XVI—XVIII в. На тази идея е посветено съобщението за свързания с името на Дамаскин Студит пътепис от Арсений Суханов, посетил Света гора през средата на XVII в. В това съчинение Б. Ст. Ангелов открива потвърждение за тълкуването на „студит“ като „старателен“, „любознателен“, „ревностен“ (както смята Ю. Трифонов) и податка, подкрепяща тезата на Мартин Крузий за вероятната дата на смъртта на Дамаскин Студит — наскоро след 1575 г.

Издирването и проучването на Дамаскиновите слова („Съкровище“), преведени на руски език от Самуил Бакачич, има особено значение при определяне ролята на тези преводи в развитието на старорускатa литература. Що се отнася до проникването на „Съкровище“ в сръбската литература, Б. Ст. Ангелов съобщава за два сръбски превода на знаменитото съчинение (от Исая през 1676 г. и в сръбски ръкопис от XVII в.). Този научен факт коригира предишните становища и обогатява знанията на специалистите за мястото на новогръцката книга в развитието на южнославянската книжнина.

Разделът „Старобългарски книжовни средища“ е актуално и успешно начало в разгръщането на системна изследователска дейност за определяне на географското разпространение на книжовната продукция в България през средните векове.

Авторът привежда познати и новооткрити вести за недостатъчно проучени книжовни центрове: Аджар (Свежен) — Карловско, Враца, Карлово и Тетевен. Набелязват се общността и различията между тях; очертава се по-широко книжовната дейност на отделни видни представители на тези средища. Общите и сходните черти в графиката, оформлението, подвързията, съдържанието, правописа на ръкописите позволяват да се говори за отделни книжовни школи, получили по-голямо или по-малко териториално разпространение.

Очеркът за книжовните прояви в Аджар съдържа сведения за значителен духовен живот в него. За това свидетелствуват разнообразните по съдържание и вид ръкописни паметници: часослов, цветен триод, требник, псалтир, дамаскини и др. от XVII в. Сред тях като рядък образец на художествено съвършенство се откроява Четириевангелие от 1652 г., съставено от йерей Недялко.

Богата книжовна дейност е отбелязана във Враца през XVIII в. За това допринасят и контактите на града със Света гора, Рилския манастир и със Синай. Пълна и многостранна характеристика дава авторът на личността и творчеството на бележити книжовници, здраво свързали своите занимания с Враца — Йосиф Брадати (от когото са известни 16 ръкописа), поп Тодор Врачански, поп Йоан Врачански и Теофан Рилски. Ръкописите на книжовниците разпространявали знания и ставали повод за организиране на просветна дейност сред народа.

В историята на просветния и културния живот в Карлово през XVII в. особено място заема продуктивният книжовник и даровит илюстратор на книги Аврам Димитриевич, чиито ръкописи по мнението на Б. Ст. Ангелов са изключително явление в старобългарската литература. Вестите за книжовника, както и наблюденията върху близостта между неговите ръкописи и тези на аджарските книжовници говорят, че всички те спадат към групата на средногорското книжовно средище.

Събраните сведения за Тетевен очертават по-друга картина от тази, която досега е била известна за книжовната продукция в този край. Най-добри представители от Тетевен са книжовниците йеромонах Василий и Койо даскал.

Ценни за науката са сведенията, които Б. Ст. Ангелов дава за ръкописните листове, взети от А. Гилфердинг от южнославянски източници, главно от Охрид и Лесновския манастир. Съпоставките и отъждествяванията насочват към пролог от XIV— началото на XV в. и номоканон от средата на XV в., намиращи се в архива на БАН.

В заключение трябва да се отбележи, че студиите на Б. Ст. Ангелов върху старобългарската литература имат приносен характер. Материалът и неговото убедително аргументиране дават поярка представа за развитието на българската литература в нейния ранен период. Те трябва да бъдат оценени като безспорно постижение на българското литературознание.

Елена Томова

БИБЛИОГРАФИЯ

ПУБЛИКАЦИИ ПО СТАРОБЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА, ИЗЛЕЗЛИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1977 г.

КНИГИ

А н г е л о в, Боньо. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., Наука и изкуство, 1977. 271 с.

А н г е л о в. Боньо. Кирил и Методий — славянски и български просветители. [Науч.-попул. очерк]. С., Нар. просвета, 1877. 96 с.

Б а к а л о в а, Елка. Бачковската костница. (Моногр.) С., Бълг. художник, 1977. 248 с. с репрод. (Поредица паметници на старата българска живопис).

Б о с и л к о в, Светлин. 12 икони от България. [Албум.] 3. изд. С., Бълг. художник, 1977. 60 с. с репрод. (Поредица шедьоври на старото изкуство).

В а к л и н о в, Станчо. Формиране на старата българска култура VI—XI век [Моногр.] С., Наука и изкуство, 1977. 294 с. с ил. 48 л. ил.

В е л и к о Т ъ р н о в о. Издава Общонароден комитет за развитие на В. Търново. В. Търново [печ. ВИ — София], януари 1977, 48 с.

Г е о р г и е в, Емил. Литературата на Втората българска държава. Т. I. Литературата на XIII в. С., БАН, 1977. 292 с.

Д и н е к о в, Петър. При изворите на българската култура. [Сборник статии]. С., Наука и изкуство, 1977. 308 с.

Е л е ф т е р о в, Стефан. Антология на българската литература. Избрани текстове и характеристики. [Учебник за чужденци]. С., Наука и изкуство, 1977. 680 с.

К а м е н о в а, Дора. Сеславската църква. История, архитектура, живопис. [Моногр.] С., Бълг. художник, 1977. 152 с. с ил. и репрод.

К и р и л и М е т о д и й. Народно основно у-ще „Кирил и Методий", Костенец. Костенец [ДП Д. Стефанов], 24 май 1977. 1 с.

Излиза като четвърта стр. на ед. л. „Ален Мак" — Костенец.

К л а й н е р, Блазиус. История на България, съставена в 1761 г. С., БАН, 1977. 206 с. с ил. и факс.

К о л а р о в, Христо. Средновековната българска държава. [Уредба, характеристика, отношения със съседните народи.[Учебник за студентите от Великотърновския унив. „Кирил и Методий".] В. Търновски унив. „Кирил и Методий", 1977. 172 с.

М а н о в а, Екатерина. Предвъзрожденски стенописи от XVI—XVI век от с. Марица [Самоковско. Изследване.] С., БАН, 1977. 64 с. с репрод.

М е ж д у н а р о д е н симпозиум за Супрасълския сборник. I. Шумен, 1977. Резюме на докладите. С., БАН, 1977. 28 с. с табл.

М е ч е в, Константин. Покровител на книжнината. Очерк за цар Иван Александър. С., Нар. просвета, 1977. 144 с.

Н е ш е в, Георги. Български довъзрожденски културно-народностни средища. [Моногр.] Отг. ред. Боньо Ангелов. С., БАН, 1977. 260 с. с ил.

П е й ч е в, Божидар. Философският трактат в Симеоновия сборник. С., БАН, 1977. 140 с. с факс.

П е н е в, Боян. История на новата българска литература. Лекции в 4 тома. Под ред. на Пантелей Зарев и Иван Сарандев. Т. 2. Българската литература през първата половина на XIX век. С., Бълг. писател, 1977. 803 с.

П л и с к а. Мадара. Преслав. Изд. Общонарод. к-т за древните български столици Плиска, Велики Преслав и културния център Мадара. С., 16 май 1977

Р е ч н и к на б ъ л г а р с к а т а л и т е р а т у р а. В 3 тома. Гл. ред. Георги Цанев. Т. 2. Е—О. С., БАН, 1977. 488 с. с ил. и факс.

Савова-Касабова, Румяна. Икони от Врачанския край. [Албум.] Снимки Богдан Стефанов. С., Септември, 1977. 127 с. с репрод.

***Славянобългарска ръкописна традиция и карти в сбирките на Австрийската национална б-ка. Каталог [на изложбата]. [С предг.] от Ст. Кожухаров и Б. Бешевлиев. С., 1977. 52 с. 8 л. факс.

Състав. Отто Мацал и др.

***Славянски ръкописи от Британския музей и Библиотека. Каталог [на изложбата]. (Състав. и науч. комисар Аксиния Джурова. Науч. консултант Иван Дуйчев). С., 1977. 60 с. LVIII с факс.

Издаден и на англ. ез.

Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. Българо-руски литературни връзки през Средновековието. С., БАН, 1977. 270 с.

СТАТИИ

Адемов, Исмет. Изложба на славянски ръкописи, — Труд, № 89, 16 апр. 1977. За изложбата „Славянски ръкописи от Британския музей и Библиотека". (София, април — юли 1977.)

Ангелов, Боньо. Български книжовници от XVII в. — Литературна история, 1977, кн. 1, 28—43.

Ангелов, Боньо. Дамаскин Студит. — В: Ангелов, Боньо. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977, 88—95.

Ангелов, Боньо. Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV—XVII век. — В: Ангелов Боньо. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977, 5—23.

Ангелов, Боньо. Партений Павлович. — В: Ангелов, Боньо. Из историята на българската и възрожденската литература. С., 1977, 168—182.

Ангелов, Боньо. Повествователни съчинения за Иван Рилски в старобългарската литература. — Ез. и лит., 1977, кн. 1, 66—71.

Ангелов, Боньо. Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 20—45.

Ангелов, Боньо. Старобългарската ръкописна книга. — Ез. и лит.,1977, кн. 2, 92—94.

Вж. и Palaeobulgarica, 1977, кн. 2, 85—89.

Ангелов, Боньо. Старобългарски книжовни средища. — В: Ангелов, Боньо. Из историята на старобългарската и възрожденската литература С., 1977, 96—160.

Ангелов, Боньо. Търновски ръкописи от 1346 г.— Велико Търново, януари 1977, с. 7.

Ангелов, Боньо. Съчинения за Иван Рилски. — В: Ангелов, Боньо. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977, 56—87.

Ангелов, Боньо. Южнославянски ръкописни листове. — В: Ангелов, Боньо. Из историята на старобългарската и възрожденската литература С., 1977, 161—167.

Ангелов, Димитър. Съдържание и смисъл на думата *отечество* в средновековната българска книжнина. — Старобългаристика, 1977, кн. 4, 3—19.

Ангелов, Никола. Търновград през вековете. Резултати от археологически разкопки — 1966—1975 г. — Велико Търново, януари 1977, с. 2.

Андонов, Станой. Старинни български и славянски църковни ръкописи от Британския музей. — Църк. вестн., бр. 14, 11 май, 1977.

Атанасов, Петър. Ценни славянски старопечатни книги в библиотеката на Рилския манастир. — Библиотекар, 1977, кн. 2, 20—22.

Атанасова, Ана. Славянобългарски ръкописи от Виена. — Зем. знаме, бр. 41, 18 февр. 1977.

За изложбата „Славянска ръкописна традиция и карти в сбирките на Австрийската национална библиотека" (София, 18 февр. — 20 апр. 1977).

Банков, Трифон. Първобългарските каменни надписи и наченките на българската поетическа мисъл. — Старобългаристика, 1977, № 3, 70—75

Бетин, Л. В. Митрополит Киприан и Феофан Грек. — Etud. balk., 1977, кн. 1, 109—115.

Богданов, Иван. Българските книжовни богатства — наша гордост, наша крепост. — Отечество, 1977, кн. 1, 23—25.

Богданов, Иван. Още за Боян Магесника. — Труд, бр. 268, 18 ноем. 1077. По повод статията на П. Димков „Боян Магът" в „Труд", бр. 244, 11 окт. 1977.

Божинов, Иван. Белота — български властел от началото на XIII век. — Истор. преглед, 1977, кн. 1, 71—81.

С библиогр.

Божилов, Иван. Изследовател на българското Средновековие. Проф. Иван Дуйчев на 70 години. — Нар. култура, бр. 42, 14 окт. 1977, с. 3.

Божков, Атанас. Естетиката на българската икона. — Проблеми на изкуството, 1977, кн. 1, 11—24.

Продължж. от кн. 4, 1976. Рез на рус. и фр. ез.

Божков, Атанас. За някои иконографски и стилови отлики на българското Средновековие. — Изкуство, 1977, кн. 9, 10—21.

Божков, Атанас. Нова историческа мисия. Средновековното българско изкуство със своето място в общочовешката култура. — Раб. дело, бр. 35, 4 февр. 1977.

Бойчева, Павлина. Молдова — център румънско-българского църковного и културного общения в XV столетии. — Ётud. balk., 1977, кн. 1, 83—97.

Василев, Васил. Манастирът „Седем престола“ — отнище на българщината.— Соф. правда (София), бр. 148, 20 дек. 1977.

Василев, Румен. По повод на една прибързана хипотеза [за идентичността на Иван Рилски с Йоан Екзарх]. — Старобългаристика, 1977, кн. 2, 76—84.

Василева, Дафина. По въпроса за датирането на някои средновековни сгради в София. — Векове, 1977, кн. 5, 45—50.

Ваклинов, Станчо. Средновековната българска култура. — В: Плиска. Мадара. Преслав. С., 16 май 1977, с. 4.

Велчева, Боряна. Глаголическият *И*-проблем и Рилските листове. — Бълг. ез., 1977, кн. 6, 456—460.

Велчева, Боряна. Към среднобългарската пареография. — Старобългаристика, 1977, кн. 3, 13—32.

Венедиков, Иван. Уникален паметник на нашата средновековна култура. Монографията „Четвероевангелието на цар Иван Александър“ — ценен научен и изкуствоведчески принос. — Отеч. фронт. бр. 9983, 21 март 1977.

Георгиев, Владимир. Първата печатна книга с кирилица на Балканите. — Отеч. фронт, бр. 9923, 11 ян. 1977.

Георгиев, Емил. Начало на славянската писменост. — В: Георгиев, Емил. Очерки по историята на славянските литератури. 4. 1. С., Наука и изкуство, 1977,15—37.

Георгиев Емил. Преславската книжовна школа.—В:Плиска. Мадара. Плеслав. С., 16 май 1977, с. 4.

Георгиев, Емил. Първооткривателят на древната българска култура Константин Фьодорович Калайдович — 185 години от рождението и 145 години от смъртта му. — Ез. и лит., 1977, кн. 5, 95—96.

Георгиев, Емил. Состояние Кирилло-Мефодиевской научной проблематики в канун 1150-летней годовщины рождения Константина-Кирилла Философа. — Старобългаристика, 1977, кн. 2, 3—24.

Георгиев, Любен. Историческите корени на нашата общност.(При акад. Дмитрий Лихачов). — Лит. мисъл, 1977, кн. 10, 25—29.

Георгиев, Павел. Манастирът около голямата базилика в Плиска. — Велико Търново. януари 1977, с. 13.

Вж. и Павел йеромонах.

Георгиев, Павел. Новооткрит славянски инкунабул [от 1494 г.] — Музеи и памет. на култ., 1977, № 4, 44—47.

Гечев, Минко. За панакидите като учебни и етнографски предмети. — Музеи и памет. на култ., 1977, кн. 2, 244—28.

Гораздж, архимандрит. Св. Княз Борис (852—889) — по извори за българската история. — Църк. вести., бр. 19, 11 май 1977, 8—4.

Гюзелев, Васил. Средновековна България в ръкописната сбирка на Австрийската национална библиотека. — Нар. култура, бр. 8, 18 февр. 1977, с. 3.

Данчев, Георги. Неизвестен сборник на дяк Андрей с Цамблакови съчинения.— Лит. мисъл, 1977, кн. 4, 103—108.

Данчев, Георги. Неизвестна руска редакция на „Молитва към Богородица“ от Димитър Кантакузин. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2, С., 1977, 114—135.

Данчев, Георги. Търновската книжовна школа. — Велико Търново, януари 1977, с. 10.

Даскалова, Ангелина. Към историята на думата **къбьлъ** в българския език. — Бълг. ез., 1977, кн. 6, 489—502.

Дерменджиев, Христо. Изкуство и култура на средновековната българска държава. — Изкуство, 1977, кн. 8, 38—40.

Впечатления от изложбата: в Нац. археол. музей.

Джамбов, Иван и Илка Петкова. Пловдив през Средновековието. (XII—XIV век). — Тракия, 1977, кн. 2, 171—175.

Джурова, Аксиния. Българското ръкописно изкуство в Британския музей и Библиотека. — Нар. култура, бр. 51, 16 дек. 1977, с. 3.

Джурова, Аксиния. Изкуството на ръкописната книга. По повод изложбата „Българска ръкописна книга X—XVIII в.". — Ново време, 1977, кн. 5, 105—109; Отечество, 1977, кн. 1, с. 26.

Джурова, Аксиния. Славянски ръкописи в Британския музей и Библиотека. — Отечество, 1977, кн. 12, 23—25.

Джурова, Аксиния. Уникални паметници. — Нар. култура, бр. 16, 25 апр. 1977, с. 3.

За изложбата „Славянски ръкописи от Британския музей и Библиотека в София.

Джурова, Аксиния. Ценно художествено наследство. — Веч. новини, бр. 7854, 22 апр. 1977.

За изложбата „Славянски ръкописи от Британския музей и Библиотека". (София, април—юли 1977).

Динеков, Петър. Българската литература през XVII в. — Литературна история, 1977, кн. 1, 5—15.

Динеков, Петър. Българо-руски литературни паралели в Средновековието. — В: Динеков, Петър. При изворите на българската култура. С., 1977, 46—53.

Динеков, Петър. Историческата мисия на старобългарската литература. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 5—19; Динеков, Петър. При изворите на българската култура. С., 1977, 5—24.

Динеков, Петър. Народни легенди и предания в старобългарска литература. — В: Динеков, Петър. При изворите на българската култура. С., 1977, 40—45.

Динеков, Петър. Преводите в историята на българската литература. (Стара литература. Възраждане). — В: Динеков, Петър. При изворите на българската култура. С., 1977, 54—68.

Динеков, Петър. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Динеков, Петър. При изворите на българската култура. С., 1977, 25—39.

Димков, Петър. Боян Магът. — Труд, бр. 244, 19 окт. 1977.

Добрев, Иван. За александрийското и моравското летоброене и за някои дати в старата славянска писменост. — Год. СУ, Фак. слав. фил., 69, 1977, кн. 2, 121—174.

Добрев, Иван. За етимологията на старобългарските думи **смрьдъ, смрьдѣти, смрадь, просмраждати**. — Бълг. език., 1977, № 3, 205—208.

Дончев, Борис. Делото на св. св. Кирил и Методий и неговото значение за народната ни самобитност. — Църк. вестн., бр. 14, 11 май, 1977, с. 1.

Дончева-Панайотова, Невяна. Неизвестно „Похвално слово за митрополит Петър" от Киприан Цамблак. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 136—157.

Драгомирицкая, Валя. Българската ръкописна книга X—XVIII в. — Читалище, 1977, кн. 2, 30—31.

Дуйчев, Иван, Блазиус Клайнер и неговата „История на България" от 1761 година. — В: Клайнер, Блазиус. История на България. [Предг. . .] С., 1977, 5—21.

Дуйчев, Иван. Бориловият синодик като исторически и литературен паметник. — Библиотекар, 1977, кн. 7—8, 26—31.

Дуйчев, Иван. Българската ръкописна книга X—XVIII в. — Изкуство, 1977, кн. 3, 30—33.

Дуйчев, Иван. Възникване на славянската писменост. Приносът на старобългарската книжнина в общочовешката култура. — Дума на българския журналист, 24 май 1977, с. 9.

Дуйчев, Иван. Голямо културно богатство. Изложба „Българска ръкописна книга от X—XVIII в.". — Раб. дело, бр. 17, 17 ян. 1977.

Дуйчев, Иван. Моят жизнен път. — Векове, 1977, кн. 6, 87—91.

Дуйчев, Иван. Писмените извори. — В: Плиска, Мадара, Преслав. С., 16 май 1977, с. 5.

Дуйчев, Иван. Славянски ръкописи от библиотеката на Британския музей. — Нар. култура, бр. 16, 15 апр. 1977, с. 2. В: Каталог на изложбата. Предг. 5—16. С., 1977. Изд. и на англ. ез.

Дуйчев, Иван. Търново в образи по времето на Иван Асен II. — Велико Търново. януари 1977, с. 3.

Житие на светия славен и добропобеден мъченик Георги Най-нови Софийски. — Църк. вестн., бр. 15, 18 май 1977, 4—5.

Заимов, Йордан. Бисер на преславската книжовна школа. „Супрасълският сборник" пред своя нов живот във фототипно издание. — Отеч. фронт, бр. 10 135, 20 септ. 1977.

Зафиров, Мирослав. След упорит труд. — Библиотекар, 1977, кн. 2, 13—15.

За изложбата „Българска ръкописна книга X—XVIII в." (София, ноември 1976 г. — януари 1977 г.)

Зыков, Энгельс Г. К биографии Константина Преславского. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 74—101.

Иванова, Климентина. Две неизвестни старобългарски жития. — Лит. история, 1977, кн. 1, 57—65.

Иванова, Климентина. История на един южнославянски ръкопис в руската книжнина през XV в. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 158—168.

Иванова, Климентина. Патриарх Евтимий и агиографската традиция в средновековната литература. — Лит. мисъл, 1977, кн. 10, 90—99.

Иванова-Мирчева, Дора. Задачи на изучаването на църковнославянския език. — Бълг. ез., 1977, кн. 6, 447—455.

Иванова-Мирчева, Дора. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX—X до XIV века. — Старобългаристика, 1977, кн. 1, 37—48.

Изложба на славянобългарските ръкописи. — Зем. знаме, бр. 42, 19 февр. 1977.

За изложбата „Славянобългарска ръкописна традиция и карти в сбирките на Австрийската национална библиотека".

Икономова, Живка, Петя Ненкова. Библиография на българската езиковедска литература. Книги и статии, излезли през периода 1 юли—31 дек. 1976; 1 ян. —30 юни 1977 г. — Бълг. ез., 1977, кн. 3, 245—275; 1977, кн. 6, 525—557.

Икономова — Недялкова, А. Първите ръкописни книги, — Отеч. фронт, бр. 9930, 18 ян. 1977.

Кратки сведения за Мариинско евангелие, Савина книга, Енински апостол.

Илиев, Илия П. „Че и ний сме дали нещо на светът: . ." — Поглед, бр. 42, 17 окт. 1977, 10—11.

Впечатления от Първия междунар. симпозиум в Шумен, посветен на Супрасълския сборник.

Илиев, Цанко. Протопопинският дамаскин [от пирдопската църква „Успение Богородично". — Соф. правда (София), № 32, 18 март 1977.

Илиева, Ася. Иван-Александровото евангелие в София. — Поглед, бр. 16, 18 апр. 1977, с. 5.

Илчев, Петър. Виктор Григорович и българската филология. По случай сто години от смъртта на големия славист. — Бълг. ез., 1977, кн. 1, 72—78.

Йеркова, Яна. Латински извори на Станиславовия „Абагар". . . — Лит. история, 1977, кн. 2, 60—68.

Йонов, Михаил. Пътеписът на Мартин Грюневал като исторически извор за българските земи. (1582). — Год. СУ, Истор. фак., 67, 1977, 101—166.

Йорданов, Стоян. За скалния манастир край с. Иваново, Русенски окръг. — Векове, 1977, кн. 4, 45—51.

Кабакчиев, Юрий. Видающий русский ученый славист и старобългарист [В. И. Григорович]. — Старобългаристика, 1977, кн. 1, 106—108.

Кабакчиев, Юрий. Новые исследования этногенеза славян и восточных романцев. — Старобългаристика, 1977, кн. 4, 62—64.

Караджова, Дарина. Конференция по повод изложбата „Българска ръкописна книга X—XVIII век". — Нар. култура, бр. 6, 4 февр. 1977, с. 2.

Караджова, Дарина. Многовековната българска писмена традиция. — Поглед, бр. 1, 3 ян. 1977, с. 10.

По повод изложбата „Българска ръкописна книга X—XVIII век".

Караджова, Дарина. Съветски палеограф — наш гост. [Николай Розов]. — Библиотекар, 1977, № 2, с. 47.

Кацарски, Николай. Данни за неизвестно ръкописно риломанастирско евангелие. — Църк. вестн., бр. 18, 16 юни 1977, с. 7.

Кацарски, Николай. Честуване делото и паметта на светите братя Кирил и Методий в Рим. — Църк. вестн., бр. 19, 24 юни 1977, 2—4.

Кенанов, Димитър. Патриарх Евтимий и неговото житие за Иван Рилски. — Лит. мисъл, 1977, кн. 9, 112—120.

Кожухаров, Стефан. Старобългарски проложни стихове. — Лит. история, 1977, кн. 1, 44 — 55.

Коларов, Христо. Средновековната българска държава, — Велико Търново, януари 1977, с. 4.

Колев, Димитър. Басарбовският манастир. — Дух. култура, LVII, 1977, кн.12, 21—26.

Константинов, Казимир. Два интересни паметника на старобългарската епиграфика. — Велико Търново, януари 1977, с. 13.

Константинов, Казимир. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. — Археология, 1977, кн. 3, 19—29.

Коцева, Елена. Преписът на Бориловия синодик от XIV в. — Библиотекар, 1977, кн. 7—8, 31—34.

Коцева, Елена. При изворите. — Лит. фронт, бр. 35, 1 септ. 1977, с. 5.

Впечатления от изложбата „Изкуство и култура на средновековината българска държава".

Коцева, Елена. Староруският препис (XI в.) на 13 слова от Григорий Богослов. — Векове, 1977, кн. 3, 17—24.

Кочев, Николай. Агиографската повест и античната литература на Балканите през средните векове. — Старобългаристика. 1977, кн. 1, 76—90.

Кочев, Николай. Някои моменти на българо-гръцките културни връзки през XV и началото на XVI век. — Библиотекар, 1977, кн. 7—8, 35—40.

Кочев, Николай. Още по въпроса за арменската ерес на Балканския полуостров. — Дух. култура, LVII, 1977, кн. 11, 9—22.

Кръстева, Зорка. Отломка от богато книжовно минало. Яко излѣзохь из моря. . . — Поглед, бр. 22, 30 май 1977, с. 10.

За предстоящо изд. на Банишкото енангелие, подг. за печат от Ек. Дограмаджиева, Б. Райков.

Куев, Куйо. Бележки за съчинението на Георги Хировоск „περί τρόπων" в старославянските литератури. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 46—60.

Куев, Куйо. Родина на най-древната славянска писменост. — Отеч. фронт, бр. 10 025, 10 май 1977.

Пътят на българската ръкописна книга към големите европейски музеи и сбирки.

Куев, Куйо. Руски учени от XIX в. — откриватели на старобългарски писмени паметници. — Библиотекар, 1977, кн. 2, 18—20.

Куев, Куйо. Съдбата на старобългарските ръкописи. — Библиотекар, 1977, кн. 7—8, 20—25.

Кузупов, Боян. Достойнствата на църквата „Петър и Павел". — Велико Търново, януари 1977, с. 3.

Лихачов, Дмитрий С. За труда на литературоведа. — Лит. история, 1977, № 2, 13—60.

Марков, Дмитрий Ф. 1. Ние имаме пълна духовна близост. 2. Славянската култура — богатство на човечеството. . .3. Тайните на архивите излизат наяве. — Труд, бр. 188—190, 15—17 авг. 1077.

Интервю за дейността на Международната асоциация по изучаване и разпространение на славянските култури към ЮНЕСКО.

Матакиева-Лилкова, Т. Б. Изкуство и култура на средновековната българска държава. — Нар. култура, бр. 26, 24 юни 1977, с. 3.

Впечатления от изложбата, уредена в Нац. археол. музей.

Мечев, Константин. Вярната легенда. Към 650-годишнината от рождението на патриарх Евтимий Търновски. — Библиотекар, 1977, кн. 5, 37—39.

Мечев, Константин. Митрополит Йов от Средец. 1329 г. — Веч. новини, бр. 2887, 25 юни 1977.

Мечев, Константин. Най-старият препис от житието на Георги Нови Софийски. — Старобългаристика, 1977, кн. 2, 94—96.

Мечев, Константин. Около един разговор между българи и кръстоносци в началото на XIII век. — Велико Търново, януари 1977, с. 8

Мечев, Константин. Учител на всички славяни. Истор. справка за Константин-Кирил Философ от преди три столетия. — Веч. новини, бр. 2858 21 май 1977.

Миклас, Хайнц. Към въпроса за славянския превод на Филиповата „Диоптра". — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 169—181.

Милев, Александър. Гръцките извори за живота и делото на Кирил и Методий. — Родна реч, 1977, кн. 5—6, 6—13.

Милев, Александър. За народността на светите братя Кирил и Методий. — Дух. култура, LVII, 1977, кн. 7, 18—20.

Милев, Александър. Книга за богатствата на Църковния историко-археолог. музей. — Църк. вестн., бр. 17, 4 юни 1977, 7—8.

Милев, Александър. Първоучителят. — Веч. новини, бр. 7859, 23 май 1977, Живот и дело на Климент Охридски.

Милев, Александър. Старобългарски превод на „Четири слова против арианите". — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 61—73.

Милев-Огин, Борис и Михаил Берберов. Древността, наречена „Атон". — Раб. дело, бр. 91—93, 1—3 апр. 1977 г.

Минкова, Лиляна. Осип Максимович Бодянски. — издател на паметници на старобългарската литература. — Старобългарска литература. Изследвания и материали, Кн. 2. С., 1977, 249—267.

Михайлов, Георги. Образите на светите братя Кирил и Методий в творчеството на самоковските зографи. — Дух. култура, LVII, 1977, кн. 6, 24—30.

Михайлов, Георги. Чествувания на светите братя Кирил и Методий в Самоков. — Църк. вестн., бр. 15, 18 май 1977, 2—3.

Мончева, Лила. Аспекти на героиката в старорускатa и старобългарската литература. — Лит. мисъл, 1977, кн. 9, 36—43.

Мончева, Лила. Някои характерни особености на жанровите системи в старорускатa и старобългарската литература от XIII—XV в. — Ез. и лит., 1977, кн. 2, 44—48.

Нестор, архимандрит. Древноруско летописно известие за българския цар Симеон. По случай 1050 години от смъртта му. (27 май 927—27 май 1977). — Църк. вестн., бр. 16, 28 май 1977, 5—7.

Нестор, архимандрит. Нови данни за историята на Зографския манастир по руски източници. — Църк. вестн., бр. 20, 1 юли 1977, с. 7.

Нестор, архимандрит. Нови данни за историята на Преображенски манастир по руски източници. — Църк. вестн., бр. 14, 11 май 1977, 5—6.

Нестор, архимандрит. Рилският манастир през погледа на руския професор Виктор Григорович. — Църк. вестн., бр. 27, 21 окт. 1977, 6—7.

Нестор, архимандрит. Храмове, посветени на св. Иван Рилски в Русия. — Дух. култура, LVII, 1977, кн. 11, 11—19.

Николов, Христо. Българо-руските отношения през Средновековието. — Велико Търново, януари 1977, с. 4.

Николова, Янка. Устройството на средновековния Търновград, януари 1977, с. 5.

Ничев, Александър. Отново за названието Хемус. — Бълг. ез., 1977, кн. 3, 209—218.

Нонев, Богомил. За тези, които ги сътвориха. [Следа от развитието на старобългарското изкуство в археологически останки]. — Септември, 1977, 4, 197—225.

Овчаров, Димитър. Надпис [от Преслав] с дата 931 година. — В: Плиска. Мадара. Преслав. С., 16 май 1977, с. 5.

Павел, йеромонах. Гложенският манастир — стари и нови истини. — Дух. култура, I—VII, 1977, кн. 8, 13—18.

Павел, йеромонах. Зорница на славянското книгопечатане. — Църк. вестн., бр. 8, 11 март 1977, 3—4.

За Лвовското евангелие от 1681 г., поменик на манастира и екз. от първата печатна книга на Балканите, открити в олтара на Чекотинския манастир „Св. Архангел Михаил“ (при с. Калугерово, Ботевградско)

Вж. и Георгиев, Павел.

Павлов, Тодор. Богомилите. — В: Павлов, Тодор, Идейни съкровища в историята на България. С., 1977, 15—21.

Павлов, Тодор. Кирилометодиевци. — В: Павлов, Тодор. Идейни съкровища в историята на България. С., 1977, 9—14.

Паметници на старата българска писменост. — Лит. фронт, бр. 8, 24 февр. 1977, с. 8.

По повод изложбата „Славянобългарска ръкописна традиция и карти в сбирките на Австр. национална библиотека“ (София, 18 февр. — 20 апр. 1977).

Панайотова, Невяна. Киприановото „Похвално слово за Петър“ в българската и руската панегирична традиция. — Ез. и лит., 1977, кн. 2, 30—43.

Парушев, М. Алхимични елементи и праобразци в старобългарската литература . — Хим. и индуст., 1977, кн. 1, 28—29.

Пейчев, Божидар. Об одном открытии в традиции диалектики Йоана Дамаскина. — Старобългаристика, 1977, кн. 2, 74—75.

Пенев, Пеньо Ст. Към характеристиката на среднобългарските правописни системи. Наблюдения върху употребата на носовките в Македонското евангелие на поп Йован. — Ез. и лит., 1977, кн. 5, 33—38.

Пенкова, Пиринка. Българските преводи на псевдо-Методиевия летопис през XI—XIV в. и разпространението им в Русия. — Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 2. С., 1977, 102—113.

Пепеланова, Розалина. Пратеници от векове. — Лит. фронт, бр. 19, 12 май 1977, с. 7.

За изложбата „Славянски ръкописи от Британския музей и Библиотека“ (София, април — юли 1977 г.).

Петкова, Илка. Съществувала ли е роменизация на българите през XI—XII век. — Векове, 1977, кн. 1, 35—42.

Петканова-Тотева, Донка. Близости между апокрифи и фолклор. — В: Българската литература и народното творчество. [Сб. статии]. Състав. и ред. Д. Леков С., 1977. 280 с.

Петров, Димитър. Професор Иван Дуйчев на 70 години. — Векове, 1977 кн. 6, 100—102.

Попов, Атанас. Обитателите на Царевец през XII—XIV в. — Векове, 1977, кн. 5, 35—39.

Попов, Георги. Към примерите за аналитична сравнителна степен в средно-българските [книжовни] паметници. — Бълг. ез., 1977, кн. 6, 493—498.

С библиогр.

Пъшев, Тодор. Бележит патриот, талантлив книжовник. 650 г. от рождението на Патриарх Евтимий [Търновски]. — Нар. армия, бр. 8872, 30 окт. 1977.

Радева, Виолета. Дела, с които се слави България. 27 май — 1050 години от смъртта на Симеон — български цар. — Зем. знаме, бр. 126, 28 май 1977.

Райков, Димитър. Ръкописно-документалните богатства на Народната библиотека „Кирил и Методий". — Биоблиотекар, 1977, кн. 2, 6—12.

Рашков, Иван. Храмове и параклиси в славянобългарския манастир Зограф в Св. гора. — Дух. култура, LVII, 1977, кн. 9, 22—30.

Розов, Николай. Болгарская рукописная книга XI—XV вв. в Ленинградских книгохранилищах. — Старобългаристика, 1977, кн. 2, 33—42.

Розов, Николай. Из глубины веков. Болгарские средневековые рукописи в библиотеках Советского Союза. — Болгария, 1977, кн. 2, 20—21.

Русев, Пеньо. Древните балкански култури и българската народностна култура. Културно общуване на Балканите от VI до X в. — Год. ВИТИЗ „Кр. Сарафов", 17, 1977, 5—96.

Русев, Пеньо. Периодизация литературного развития в Юго-Восточний Европе согласно теории культурного общения. — Etud. balk., 1977, кн. 2, 106.113.

Селимски, Людвиг. Моравизъм ли е старобългарското **лнѣвь**? — Старобългаристика, 1977, кн. 3, 76—77.

Сирадзе, Реваз. О староболгарско-грузинских литературных связах. — Старобългаристика, 1, 1977, кн. 2, 63—73.

Славчев, Петър. Икона на светец-воин от Царевец (XII—XIII). — Археология, 1977, кн. 3, 60—65.

Славчев, Петър. Църковното строителство в древния Търновград. — Велико Търново, януари 1977, с. 5.

Станчев, Красимир. За някои основни принципи на средновековната естетика. Върху материали от житийната [старобълг.] литература. — Лит. мисъл, 1977, кн. 8, 45—54.

Станчев, Красимир. Славянски ръкописи в библиотеката на Пловдивската митрополия. — Ез. и лит., 1977, кн. 1, 78—80.

Стоянов, Маньо. Българските ръкописни книги. — Славяни, 1977, кн. 4, 37—40.

По повод изложбата „Българска ръкописна книга X—XVIII в.".

Супрун, Адам Е. Староболгарское **сѣторицѣж**. — Старобългаристика, 1977, кн. 1, 49—54.

Сурдулов, Ц. Впечатления и мнения за изложбата „Изкуство и култура на средновековната българска държава". — Нар. култура, бр. 46, 11 ноем. 1977, 3, 6.

Топенчаров, Владимир. Делото на Кирил и Методи (и две исторически страни в него). — Турист, 1977, кн. 5, 2—3.

Топенчаров, Владимир. Въпроси на богомилството. — Лит. мисъл, 1977, кн. 2, 64—76.

Тот, Имре. К изучению именных форм среднеболгарских паметников. — Старобългаристика, 1977, кн. 1, 55—64.

Тот, Имре. Кирилло-Мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. — Старобългаристика, 1977, кн. 4, 20—25.

Тотев, Петко, Илия Пехливанов. За буквите кирилски. — Антени, бр. 20, 18 май 1977, с. 1, 8—9.

По някои проблеми на издаването на старобългарски и среднобългарски книжовни паметници. Съдържа и интервю с К. Куев и И. Заимов.

Тотев, Тотю. Преслав в развитието на старобългарското изкуство през IX—X век. — Велико Търново, януари 1977, с.12.

Точев, Тодор. Седемстотин години от безсмъртния подвиг на светите 26 зографски мъченици. — Църк. вести., бр. 4, 1 февр. 1977, 4—5.

Трufешев, Николай. Камък, дърво и злато — образи от бурното минало. [Впечатления от изложбата] „Изкуство и култура на средновековната българска държава". — Антени, бр. 32, 10 авг. 1977, с. 16.

Хаджиолов, Асен . Йоан Екзарх. Български учен и философ. — Природа и знание, 1977, кн. 6, 33—34.

Хараламниев, Иван. Степенуване на наречията в езика на Евтимий Търновски. — Бълг. ез., 1977, кн. 6, 461—470.

Христодулова, Магда. Един незаслужено забравен труд на Ф. Хибл по история на България. — Векове, 1977, кн. 4, 70—75.

Христодулова, Магда. Из живота и обществено-политическата дейност на патриарх Евтимий. — Истор. преглед, 1977, кн. 5—6, 237—249.

Цонев, Цоньо. 700 години от въстанието на Ивайло. — Велико Търново, януари 1977, с. 8.

Чавръков, Георги. Роженският манастир и стенописите му. — Славяни, 1977, кн. 12, 38—40.

Чернев, Чудомир Ст. Украсата на старобългарските ръкописи. — Наша родина, 1977, кн. 8, 10—11.

Чифлянов, Благой Д. Още за духовния сан на Св. Кирил. — Дух. култура, LVII, кн. 1, 23—32.

Шабанов, Иван. Крупна историческа личност. 650 години от рождението на Патриарх Евтимий. — Кооп. село, бр. 185, 7 авг. 1977.

Anastasov, V.. Greek loanwords in the Balkan languages through Bulgarian linguistic mediation. Methods, principles, problems.— Балк. езикозн. 20, 1977, Nr. 1—2, 89—92.

Angelov, Bonju. The old Bulgarian manuscript. — Palaeobulgarika,1977, Nr. 2, 85—89.

Angelov, Dimitar. The conceptions of „Power" and „Submissior" of „Wealth" an „Poverty" in Bulgarian mediaeval literature. — Bulg. histor. rev., 1977, Nr. 4, 57—82.

Anguélov, Dimitar. Questions idéologiques en Bulgarie médiévale (Ivan Rilski et son „Testament"). — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 2. 25—32.

Bernard, Roger. Quelques mots d'origine grecque dans les parlers bulgares. — Балк. езикозн., 20, 1977, Nr. 3, 47—58.

Bossilkov, Konstantin, Juri Kabakčiev, Georgi Minčev. Wissenschaftliche Tagung anläßlich des 1150sten Geburtstages Konstantin-Kyrills. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 4, 57—61.

Božilov, Ivan. La „choronique de Morée" et l'histoire de Bulgarie au début du XIIIe siècle 1204—1207. — Bulg. histor. rev., 1977, Nr. 2, 37—57.

Burns, Jvonne. The numbering of the Johannine Saturdays and Sundays in the early Greek and Slavonic gospel leczionaries. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 2, 43—55.

Dimitrova, Radka. Back after 600 years. Old slavonic manuscripts from British Museum in Sofia News, Nr. 429, from April 21—27. 1977.

Същата статия и на нем. ез. в Sofioter Nachrichten, Nr. 429.

Džonov, Bojan. Über Urgestalt und Inhalt der „Namenliste der bulgarischen Khane". — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 4, 26—33.

Georgiev. Emil . Die slavischen Aufklärer Konstantin-Kyrill und Method und die bulgarischen Slaven. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 1, 7—13.

Giuselev, Vasil. Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter. (9.—14. Jh.)— Bulg. histor. rev., 1977, Nr.1, 34—58.

С библиогр.

Hansek, Ernst. Der Übersetzungsstil des Exarchen Johannes. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 3, 33—59.

Jonescu, Anca-Irina. L'originalité de la version bulgare [de Sofronij] du „Livre sur le système de la religion des musulmans" de D. Kantemir.— Etud. balk., 1977, Nr. 3, 99—106.

Kodov, Christo. Problèmes historico-littéraires et textologiques byzantino-slaves.— Palaeobulgarica, 1977, Nr. 3, 3—12.

Mečev, Konstantin.Das Werk Kyrill's und Method's in der Schätzung August Leopold Schlözer's.— Palaeobulgarica, 1977, Nr. 2, 56—62.

Miklas, Heinz. Ein Beitrag zu den slavischen Handschriften auf dem Athos. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 1, 65—75.

— Nikolova, Svetlina. Nouvelles recherches sur la vie et l'oeuvre de Cyrille et Méthode. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 4, 34—49.

Peičev, Bozidar. Cod. Vat. Gr. 423 — Ein Analogis dem Izbornik J. 1073. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 3, p. 78.

Popov, Georgi. Eine wertvolle Ausgabe eines bulgarischen Schriftdenkmals vom Anfang des XII. Jh. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 2, 97—102.

Vassilev, Vasil. Erstes Internationales Symposium über Codex Supraliensis (28—30. IX. 1977). — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 4, 50—56.

Vojnov, Mihail. Byzance et le potentiel économique de la Bulgarie. — Etud. Balk., 1977, Nr. 2, 129—131.

РЕЦЕНЗИИ

Богдановић Димитрије. Житије Георгија Кратовца. (Житие Георгия Нового).— Зборник за историје е књжевности. Београд, 1976, № 10, 203—267.

Рец.: Константин Мечев. Най-старият препис от житието на Георги Нови Софийски. — Старобългаристика, 1977, кн. 2, 94—96.

Бубнов, Н. Ю., О. П. Лихачева и В. Ф. Покровская. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание рус. и слав. рукописей XI—XVI в. Состав. . . М., Наука, 1976.

Рец.: Боньо Ангелов. — Лит. мисъл, 1977, кн. 9, 131—133.

Ваклинов, Станчо. Формиране на старобългарската култура VI—XI век. [Моногр.] С., Наука и изкуство, 1977.

Рец.: Васил Стефанов, Изследване на старобългарската култура. — Септ. знаме (Пазарджик), бр. 145, 13 дек. 1977.

Василиев, Асен. Ерминии — технология и иконография. 96 цв. репрод. с увод, обяснения и речници. С., Септември, 1976.

Рец.: Атанас Шаренков. Изкуството на майсторите-зографи. — Отеч. фронт, бр. 9968, 3 март 1977.

Георгиев, Емил. Литературата на Втората българска държава. [Моногр.]. Ч. I. Литературата на XIII век. С., БАН, 1977.

Рец.: Димитър Ценанов. Книга за литературата на Втората българска държава. — Борба (В. Търново), бр. 95, 11 авг. 1977.

Рец.: Константин Мечев. Ценно научно изследване. — Веч. новини, бр. 7889, 28 юни 1977.

Рец.: Красимир Станчев. — Лит. мисъл, 1977, кн. 10, 120—123.

Давидов, Ангел. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., БАН, 1976.

Рец.: Васил Василев. Речник на езика на презвитер Козма. Славяни, 1977, кн. 6, с. 36.

Рец.: Светомир Иванчев. Принос към старобългарската лексикология.— Лит. фронт, бр. 26, 30 юни 1977, с. 2.

Рец.: Константин Мечев.Научен принос. — Раб. дело, бр. 145, 25 май 1977.

Рец.: Vasilev, Vasil. Ein wertvoller Beitrag zu dem historischen Wortbestand der bulgarischen Sprache. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 3, 94—98.

Динеков, Петър. При изворите на българската култура. [Сб. статии] С., Наука и изкуство, 1977. 308 с.

Рец.: Лиляна Грашева. — Лит. фронт, бр. 42, 20 окт. 1977.

Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век. Подготви за изд. Боряна Велчева. Отг. ред. Кирил Мирчев. С., БАН, 1975.

Рец.: Georgi Popov. Eine wertvolle Ausgabe eines bulgarischen Schriftdenkmals vom Anfang des XII Jh. — Palaeobulgarica, 1977, Nr. 2, 97—102.

Жуковская, Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976. 368 с.

Рец.: Бююклиев, Иван. Новое советское исследование, посвещянное текстологии древнейших славянских письменных памятников. — Старобългаристика, 1977, кн. 3, 103—106.

Иванова-Мирчева, Дора и Живка Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. (Неизвестен старобългарски превод). С., БАН, 1975.

Рец.: Ангелина Даскалова. Новый вклад в области палеославистики.— Старобългаристика, 1977, кн. 1, 103—105.

Лихачева, В. Д. Исскусство книги. Константинополь XI в. Москва, 1976. 182 с. 56 ил.

Рец.: Аксиния Джурова. Ръкописната книга и византийското изкуство на Константинопол от Втората половина на XI век. — Пробл. на изкуството, 1977, кн. 3, 56—57.

Лихачов, Дмитрий Сергеевич. Големият свят на руската литература. С., Наука и изкуство, 1976. 672 с.

Рец.: Георги Данчев. — Лит. мисъл, 1977, кн. 6, 127—130.

Пандурски, Васил. Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей — София. С., Бълг, художник, 1977. 440 с.

Рец.: Димитър Калев — Дух. култура, LVII, 1977, кн. 10, 29—32.

Преслав. Сб. [студии по археология]. Т. 2. Отг. ред. Станчо Ваклинов. С., Наука и изкуство, 1976.

Рец.: Рашо Рашев. Принос към изучаване на старобългарската култура. — Векове, 1977, кн. 4, 73—75.

Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. В двух томах. Т. I. Л., Наука, 1976.

Рец.: Д. К. Бошнаков. Нов принос към вековната дружба. — Веч. новини, бр. 7726, 16 дек. 1977.

Рец.: Екатерина Даскалова. Актуални научни изследвания. — Отеч. фронт, бр. 9933, 21 ян. 1977.

Рец.: Георги Германов. Активно духовно взаимопроникване. — Нар. култура, бр. 13, 25 март 1977. с. 7.

Рец.: Константин Мечев. Хилядолетно литературно сътрудничество. — Раб. дело, бр. 34, 3 февр. 1977.

Сердика — Средец — София. Сб. [статии]. С., ОФ, 1976.

Ред. колегия: Ж. Натан, С. Игнатиевски, М. Станчева и др.

Рец.: Вл. Свинтила. — Веч. новини, № 7837, 26 апр. 1977.

Тарнанидис, Йоан Хр. Оформянето на автокефалията на българската църква (864—1235). Солун, 1976.

Рец.: Николай Кочев. Дух. култура, LVII, 1977, кн. 4, 28—32.

Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. [Моногр.] Т. 1—2. С., БАН, 1974.

Рец.: Маргарита Ваклинова.— Изв. Бълг.истор. д-во, 30, 1977, 357—360.

Aitzetmüller, R. Belegstellenverzeichnis der altkirchenslavischen Verbalformen. Monumenta linguae slavicae dialekti veteris. T. XI. Würzburg, 1977. VIII, 150 p.

Рец.: Ангелина Минчева. — Бълг. ез., 1977, кн. 6, 510—513.

Živkova, Ljudmila. Das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander. Recklinghausen, Aurelius Bongers Verl., 1976.

Рец.: Елка Бакалова. Принос в съвременното изкуствознание. — Лит. фронт, бр. 11, 17 март 1977. с. 8.

Рец.: Иван Божилов. Ново изследване на Лондонското евангелие. — Нар. култура, бр. 10, 4 март 1977, с. 3.

Рец.: Васил Гюзелев. Бележит паметник. Лондонското евангелие на цар Иван Александър от 1356 г. и изданието на неговите миниатюри. В: Плиска. Мадара. Преслав. С., 16 май, 1977, с. 4.

Рец.: Васил Гюзелев. Българска национална гордост. — Раб. дело, бр. 56, 25 февр. 1977.

Рец.: Иван Дуйчев. Едно съкровище се завръща при нас. — Пулс, бр. 5, 1 март 1977, с. 2.

Рец.: Елена Коцева. Патриотичен принос в изследването на ценен средновековен паметник. — Зем. знаме, бр. 61, 13 март 1977.

Nicol, Donald. The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100—1460. A geneological and prosopographical study. Washington, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1968.

Рец.: Ivan Božilov. — Bulg. Histor. rev., 1977, Nr. 1, 106—108

Zagiba, Franz. Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. (Die Anfänge des slavischen Schrifttums auf dem Gebiete des östlichen Mitteleuropa vom VIII. bis X. Jh.) Annales Instituti Slavici. Veröffentlichungen des Institutum Salisburga Ratisbornse Slavicum. Salzburg — Wien — Regensburg. Bd. 7. Wien—Köln—Graz, 1971

Рец.: Georgi Sotirov. Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. — Palaeobulgarica, 197, Nr. 3, 79—89.

Донка Илинова

Поредицата „Старобългарска литература“ излиза в две книги годишно. За печат се приемат изследвания и статии върху проблемите на старобългарската литература и култура; ще се обнародват също неиздадени текстове и материали, рецензии, прегледи, библиография.

Ръкописите не трябва да надхвърлят 30 машинописни страници.